

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

81509

OSMANLILIK DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU VE UYGULANIŞI (1839-1871)

(Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Politikasındaki Değişiklikler)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Yard. Doç. Dr. Mustafa OFLAZ

Hazırlayan
Şerif DEMİR

VAN- 1999

T.C. YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
DOKÜMANLAMA VE ARŞİVLER BÖLÜMÜ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans Yeterlilik Tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : Yardımcı Doç. Dr. Mustafa ÖFLER
Üye (Danışman) : Yardımcı Doç. Dr. Mustafa ÖFLER
Üye : Yardımcı Doç. Dr. Bekir KOCALAR
Üye : Yardımcı Doç. Dr. Zehi TEKİR
Üye :

Onay: Yukarıda imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Retai KARAHAN
Enstitü Müdürü

...../...../1999

İÇİNDEKİLER

Önsöz -----	IV
Kısaltmalar-----	VI

Giriş

19.Asır Başlarında Osmanlı Devleti ve Avrupa

1- Osmanlı Devletinde Meydana Gelen Siyasî Gelişmeler-----	1
2- Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı -----	11
3- Avrupa da Siyasi ve Fikri Yapı-----	23
4- Avrupa'da ki Sosyal ve Siyasi Gelişmelerin Osmanlı Devletine Tesiri-----	24

I. Bölüm

Osmanlılık Düşüncesi Doğuran Sebepler Ve Siyasi Uygulamaya Yansıması

1- Osmanlılık Düşüncesinin Tanımı, Amaçları ve Doğuş Altyapısı -----	30
2- Tanzimat Fermanı ve Dönemi-----	38
3- Islahat Fermanı ve Dönemi -----	54
4- Osmanlılık Politikasının Uygulanmasında Bab-ı âli ve Sefaretler Rolü-----	67
5- Gayrimüslimlerin Sosyal ve İktisadî Durumları ki Değişiklikle-----	72

II. Bölüm

Osmanlı Devletinin Sosyal ve Kurumsal Yapısında Osmanlılık

1- Hukuk-----	76
2- Eğitim-----	82
3- İdare -----	89
4- Vergi ve Askerlik-----	95
5- Gayrimüslim Millet Sisteminde ki Düzenlemeler-----	98
6- Gayrimüslimlerin Sosyal Hayatındaki Değişiklikler ve Müslümanlar-----	101

III. Bölüm**Osmanlılık Düşüncesine Tepkiler**

1 Müslümanların Tepkisi-----	104
a- Aydınların -----	104
b- Bürokrasinin ve Tebânın -----	106
2 Gayrimüslimlerin Tepkisi -----	110
a- Ruhbanların-----	110
b- Reâyanın -----	111
SONUÇ-----	113
Bibliyografya -----	115
Ekler-----	132

ÖNSÖZ

Tanzimat, devletin çöküşten kurtarılarak bekasını temin etmek için çözüm arayışlarının ve bir takım köklü yeniliklerin yapıldığı zaman dilimidir. Devlet adamları ve aydınlar yapılacak ıslahatların zarurieti noktasında hemfikirken, usulde farklılıklar vardır. Bunun için bir çok alternatif fikirler üretilmiş, II. Meşrutiyet ve yıkılışa kadar ciddi tartışmalar olmuştur. Dönemin fikir hareketlerinin Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık olduğu genel kabul görmektedir. Özünde, her fikir grubunun amacı ortaktır: Devletin çöküşüne mani olmak.

Günümüz araştırmacıları tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenen bu fikir hareketlerinden Osmanlılık dışında kalanlar hakkında akademik ve ciddi çalışmalar oldukça fazladır. Fakat Osmanlılık hakkında yeterli çalışma yapılmamıştır. Bunun sebebi Osmanlılık fikrinin diğer hareketler kadar aydın bazında gerek döneminde, gerek günümüzde fazla muktesibi ve ilgileneni olmamasındandır. Osmanlılık tamamen tarihe karışmışken diğer fikir grupları bir şekilde varlıklarını günümüze kadar taşımışlardır.

Çalışmamız esnasında Osmanlılık düşüncesinin fikri boyutlarına özellikle girmedik. Zira öyle bir çalışma bizim amacımızı aşacaktır. Tezimizi zaman olarak Mustafa Reşid Paşa'yla başlayan Tanzimat Fermanının ilanı (1839) ile Âli Paşa'nın vefat tarihi (1871) arasında sınırlandırdık. Zira bu dönemde kısa aralıklar dışında Mustafa Reşid, Fuad ve Âli Paşalar arasında iktidarın el değiştirdiği görülmektedir. Esasen Osmanlılık'ın siyasi etkilerini ve müesseseler üzerindeki tesirlerini tespitte çalıştık. Düşüncenin ağırlıklı olarak gayrimüslimlere yönelik bir politika olması, çalışmanın önemli bir kısmının gayrimüslimlere ayrılmasına neden oldu.

Tezin giriş kısmında XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin genel bir portresini çizmeye çalıştık. Konumuz gereği olarak daha ziyade siyasi ve sosyal yapıyı vermeye gayret gösterdik. I. Bölüm, Osmanlılık düşüncesinin tebarüz etmeye başladığı, altyapısının oluşturulduğu, siyaset olarak tatbik mevkiine konulmaya çalışıldığı dönem olarak tespit edilerek ortaya konulmaya çalışıldı. II. Bölümde, Osmanlılık fikrinin siyasi müesseselerde ve kurumlardaki etkisinin ve zihniyet olarak değişikliklerin belirlenmesine çaba gösterildi. III. Bölümde, Osmanlılık düşüncesine ve Tanzimat'a tepkiler anlatılmıştır.

Tanzimatla başlayan dönem, güncelliğini korumasından dolayı kaynak olarak oldukça zengindir. Bu durum mümkün mertebe bütün tetkik eserlerden faydalanmayı arzu etmemize

rağmen zorunlu olarak seçiciliğe mecbur etti. Çalışmanın asıl ana kaynağı olan arşiv malzemelerinden yeterince faydalanamadık. Kullanılan kaynakların üzerinde basım yeri veya basım tarihi bulunmayıp biz tespit etmişsek köşeli parantez ile belirtmeye çalıştık. Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmanın herhangi bir iddiadan uzak olduğunu özellikle belirtmeliyiz. Eksikleri oldukça fazladır. Çalışmamız, eğitimimiz için zorunlu bir aşama olan tez çalışması dahilinde öğrendiğiniz bilgilerin tatbik edilmesi olarak değerlendirilebilir.

Tez konusunun belirlenmesinde beni anlayışla karşılayarak bu çalışmayı üstlenmeme fırsat veren, teşvik ve yardımlarıyla bana yol göstererek desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa OFLAZ'a ve ismini burada zikredemediğim bölüm hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

VAN – 1999

Şerif DEMİR

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
AÜSBFD	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
B.O.A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.H.	Cevdet Hâriciye
çev.	Çeviren
Ed.	Editör
İ.D.	İrâde-î Dâhiliye
İ.A.	İslam Ansiklopedisi (M.E.B. Yayını)
İ.H.	İrâde-î Hâriciye
haz.	Hazırlayan
HR.MKT.	Hariciye Nezâret-i Mektûbi Kalemî
s.	Sayfa
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi
T.C.T.A.	Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi

GİRİŞ

19. ASIR BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ VE AVRUPA

1- Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Siyasi Gelişmeler

19. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti, hakimiyetindeki yerler bakımından dünyanın en büyük devletlerinden biri durumundaydı. Devletin sahip olduğu topraklar, Orta Avrupa'nın önemli nehirlerinden Tuna'yı, Doğu Avrupa'yı sıcak denizlere ulaştıran boğazları ve Avrupa'yı Hint ve Çin'e ulaştıran Süveyş yollarıyla¹ stratejik öneme sahiptir. Balkanlardan Kafkasya'ya, Ortadoğu'dan Hicaz'a, Kuzey Afrika'da Mısır, Trablusgarb, Tunus ve Cezayir Osmanlı Devleti idaresi altındaydı². Bununla birlikte tabii' devletler de göz önüne alınırsa 4.210.000 km²'lik geniş bir saha³ ve 36 milyon insanı barındıran koca bir devlet konumundaydı⁴.

18. Yüzyıldaki savaşların hemen hepsi Osmanlı Devleti aleyhine neticelenerek ordunun disiplini bozulmuş, devlet adamları ve padişahın otoritesi ise bundan olumsuz etkilenmiştir⁵. İlk toprak kaybının gerçekleştiği Karlofça antlaşmasıyla (1699) başlayan süreç, Mısır'ın Fransa tarafından 1798'de işgaliyle son bulurken, sosyal, iktisadî ve siyasî bir çok olumsuz gelişmeleri de beraberinde getirmiştir⁶.

Osmanlı Devleti, Avusturya ve Rusya ile yaptığı savaşlarda (1787-1792) askerî gücünün ne kadar zayıfladığını iyi anlamıştı. Fransa'nın Mısır'dan çıkartılışı, İngiltere'nin öncülüğündeki diğer Avrupalı devletlerin desteğiyle gerçekleştirildi. Osmanlı Devleti, 19. Asır boyunca uluslararası dengeleri iyi değerlendirerek varlığını idame yolunu bu meselede olduğu gibi bundan sonra da sıkça kullanacaktır⁷. 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi ve Osmanlı Devleti'nin Mısır'dan Fransa'yı tek başına çıkaramaması, Avrupalı devletlerce yeterince güçlü olmadığı şeklinde kabul edilmiştir⁸.

¹ Halil İncalcık, "Şark Meselesi", *Türkiye Defteri*, 18, Nisan 1975, s 565.

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1994, s 1; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 1996, s 23

³ H. İncalcık, "Şark", s 565.

⁴ H. İncalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s 1.

⁵ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri - XVIII. ve XIX. Asırlarda*, Ankara 1985, s 5.

⁶ 18. Yüzyıl sosyal yapı için bkz. Baron de TOTT, *Türkler*, Çev: M.R. Uzmen, [İst. 1977].

⁷ İsmail Soysal, "Fransız Devriminin Türk Dış Politikasına Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1994, s 189.

⁸ Haluk, Ülman, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Dış Politika ve Doğu Sorunu", *T.C.T.A.*, I-II, İstanbul 1985, s 273-274.

Askerî ve siyasî gücünde büyük bir zaaf yaşayan Osmanlı Devleti'ndeki bu sıkıntılar müesseselere ve idareye de yansımıştır. Taşrada merkezi otorite zayıflamış, karışıklıklar ve huzursuzluklar su yüzüne çıkmaya başlamıştır. İlk milli karakterli isyan hareketi Sırbistan'da başlar. Sırların tepkisi ve ilk karşı koymaları, Osmanlı yönetimi altında yaşamaya değil, Rum Kilisesi'ne, eşkıyaya ve onları kullanan araçlara karşıdır⁹. 1801'de Belgrat valisi Hacı Mustafa Paşa bölgede bulunan yeniçerilerin başına buyruk hareket ve yolsuzluklarına engel olmaya çalıştığı için öldürülür¹⁰. Yörede oldukça sevilip sayılan valinin öldürülmesi üzerine Sırlar İstanbul'a bir heyet göndererek şikayet ederler. Yeniçeriler de şikayet edilmelerine sinirlenerek Sırp ileri gelenlerinden bir kaçını öldürürler¹¹. Karşılıklı öfkenin oluşması üzerine Sırlar yeniçerilere karşı bir tepki olarak harekete geçerler. 1804'de Sırların başına geçen Kara Yorgi, hükümetin de desteğini alarak Yeniçerilerin itaat altına alınmasını sağlar. Sırlar; Fransa ve Rusya'nın kışkırtması,¹² Avusturyalı Sırların maddi ve askerî yardım yapmasıyla¹³ cesaretlenerek, daha değişik taleplerle hükümetin karşısına çıktılar. Bu talepler özünde yeniçerilere tepki olarak başlayan hareketin yapısını tamamen değiştirdi¹⁴. Sırların taleplerinin reddedilmesi isyan hareketini başlatmıştır. Aynı yıl içerisinde Rus dışişleri bakanı A. Çertoriski, Balkanlar'da Rusya'ya tâbi olacak küçük devletler kurulması yönünde bir tasarı hazırlayarak Çar'a sunmuştur¹⁵. 1807'de Ruslar'ın subay gönderecek derecede Sırları desteklemesi, aynı yıllarda Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş halinde bulunması isyanının bastırılmasını güçleştirmiştir. Rusya ile yapılan savaş 1812 Bükreş Antlaşması'yla son bulurken, anlaşmanın 8. maddesinde Sırlar'a bazı haklar verilmiştir¹⁶. Buna rağmen isyan sona ermemiştir. Zira anlaşma gereği açıktan açığa yardım edemeyen Rusya, bir taraftan Sırları kışkırtırken, diğer taraftan da Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak desteğini devam ettirmiştir.¹⁷ Sırların, verilen tavizleri yeterli görmemeleri ve yeni taleplerde bulunmaları üzerine 1813'de sert önlemler alan Osmanlı Devleti, Sırp isyanını bastırır. 1815 Viyana Kongresi ile değişen dengelerde Rusya'nın güç kazanmasını ve bu olaya müdahale etmesini

⁹ N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s 149.

¹⁰ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuât*, Yay. N. Çağatay, III-IV, Ankara. 1980, s 244; Sina Akşin, "Siyasal Tarih 1789-1908", *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul 1995, s 102.

¹¹ S. Akşin, *a.g.m.*, s 102.

¹² Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, 244; Salâhi R Sonyel, *Minorities And The Destruction Of The Ottoman Empire*, Ankara 1993, s 140.

¹³ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995, 69; Georges Castellan, *Balkanların Tarihi 14-20 Yüzyıl*, çev., Ayşe Yaraman-Başbuğu, İstanbul 1995, s 255.

¹⁴ S. Akşin, *a.g.m.*, 102. E.J. Zürcher, *a.g.e.*, s 53

¹⁵ H. İncalcık, *Şark Meselesi*, s 566.

¹⁶ Y. Akçura, *Dağılma*, s 16.

¹⁷ Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, III-IV, s 256.

önlemek amacıyla Sırp'lar'a 1816'da yeni imtiyazlar tanındı. Bu aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin bir gayrimüslim azınlığa isyan sonucu verdiği ilk tavizlerdir¹⁸. Bu durum Osmanlı Devleti'nin bölünüp parçalanmasına yönelik sınırlı fakat somut bir adımdır¹⁹.

Osmanlı Devleti, Avrupa haritasının yeniden belirleneceği, 1815 Viyana Kongresi'ne Rusya'nın Sırp ve diğer Balkanlı milletler için yeni imtiyazlar isteyeceği düşüncesiyle Avusturya'nın ısrarlı davetlerine rağmen katılmamıştır²⁰. Kongrede Avusturya, İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün teminat altına alınmasını istemişler. Fakat Rusya'nın itirazı üzerine bunda başarılı olamamışlardır²¹.

1820'de Rumlar, Sırp'ları takip ederek isyan ederler. Bu tarihe kadar Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yaşayan gayrimüslim azınlıklar içerisinde idarî alanda almış oldukları görevler bakımından diğer azınlıklara nazaran üstün konumda bulunan Rumlar'ın isyan etmesi şaşırtıcıdır. Rum isyanı, Sırp isyanından farklı ve önemlidir. Rumlar, devletin iç ve dış ilişkilerinde ekonomik ve diplomatik noktada önemli yere sahiptiler. Ayrıca bu isyana Rumlar, başlangıcından itibaren bağımsızlığı amaçlayarak başlamışlardır²².

Fransız İhtilali'nden etkilenen Rum²³ yazar, şair ve fikir adamları bu yeni akımlardan esinlenerek telif ve tercüme eserler ortaya koymuşlardır²⁴. XVIII. Yüzyılın sonlarında ticari amaçlı olarak uğradıkları Avrupa şehirlerindeki gelişmelerden etkileniyorlar ve "Milliyetçilik", "Bağımsızlık" gibi mefhumların yayılmasını temin ediyorlardı²⁵. Fransızların teşvik ve tahriklerine, Rusların destekleri de eklenince Rumlar'da bir hareketlenme meydana geldi. 1820'de Rumlar Bizans Devleti'ni Balkanlı milletlerin de yardımıyla diriltmek için Eflak ve Boğdan'da ilk isyan hareketine başladılar. İsyanı idare eden ve yönlendiren Rus Çarı'nın yaveri Aleksandır İpsilânti'ydi²⁶. Asırlardır bölgeyi yöneten Rumların kötü idarelerinden memnun olmayan yerel halk isyana destek vermeyince isyan başarısızlıkla neticelendi. 1821'de Mora'da tekrar denenen isyan, yerli halkın (Rumların) desteğiyle kısa

¹⁸ E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, V, s 105-106.

¹⁹ Robert Mantran, "Doğu Sorunu'nun Başlangıçları (1774-1839)" **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Haz: R. Mantran, Çev: Server Tanilli, II, İstanbul, 1995, s 33.

²⁰ Diran Kelekyan, **19. Asırda İctimâ-i ve Siyasî Avrupa**, Dersaâdet 1330, s 627.

²¹ Halil İnalçık, "Türkiye ve Avrupa. Dün Bugün", **Doğu Batı**, 2, Şubat-Mart-Nisan 1998, 11; Rıfki Salim Burcak, **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)**, İstanbul 1946, s 21.

²² E.J. Zürcher, **a.g.e.**, s 53

²³ İlber Ortaylı, "Balkanlarda Milliyetçilik", **T.C.T.A.**, V, İstanbul 1985, s 1027; Charles Seignobos, **Tarih-i Siyasi Asr-ı Hâzırda Avrupa**, II, terc., Ali Reşad, Dersaâdet 1325, s 439.

²⁴ M. Murat Hatipoğlu, **Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)**, Ankara 1988, s 5.

²⁵ M.M. Hatipoğlu, **a.g.e.**, s 5.

²⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952**, İstanbul 1952, 82; E.J. Zürcher, **a.g.e.**, s 53

sürede yayıldı. Bab-ı Âli Tepedelenli Ali Paşa isyanı ile meşgul olduğundan isyana vaktinde müdahale edemedi. Viyana Kongresi sonucunda gelişen siyasî yapıda, genel ve milli nitelikli isyanların bastırılması kabul gördüğü halde, Avrupalı devletler isyanın başlangıcında ilgisiz kaldılar. Aynı yıl Fener Rum Patriği V. Gregorius'un isyanı desteklediği gerekçesiyle idam edilmesi²⁷ Avrupa da heyecan ve tepkiye neden oldu²⁸. Rusya isyanı memnuniyetle izleyerek tarafsız kaldı²⁹, müdahale etmedi.

Avrupa'da yazarlar, aydınlar Hıristiyanlığın da etkisi ile Rumların lehinde, Türklerin aleyhinde yazılar, eserler yazarak Avrupa kamuoyunu etkilemeye başladılar³⁰. Hıristiyanlık düşüncesinin de etkisiyle galeyana gelen Avrupa'da, halktan gönüllüler, Rumları savunmak için Mora'ya akın ediyorlardı. Devlet isyanı bastırmakta güçlük çekiyordu.

1824'te Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'dan* yardım istendi. Mehmet Ali Paşa Mora valiliği de idaresine verilmek şartıyla yardım edebileceğini söyledi. İsteği kabul edilen Vali, İbrahim Paşa kumandasındaki ordu ve donanmasını Mora'ya, bir miktar zahireyi de İstanbul'a gönderdi³¹. İbrahim Paşa düzenli ordusuyla, dört yıldır önlenemeyen isyanı hızla bastırmaya muvaffak oldu. Mora isyancılarından temizlendi. İsyanın son bulunduğu esnada Avrupa Devletleri müdahale ettiler³². Mehmet Ali Paşa'nın bölgeye hakim olması Rus ve İngiliz çıkarlarını zedeliyordu³³. 1825'te Çar I. Aleksandır'ın ölümü ile yerine I. Nikola geçince, Rusya'nın isyana bakışı değişir. I. Nikola'nın, Avrupa güçleriyle bir anlaşmaya varılamadığı zaman meseleyi tek başına çözümleneceğini açıklaması, İngiltere'yi telaşlandırdı³⁴. İngiltere ve Rusya yapmış oldukları görüşmeler neticesinde Fransa'yı da yanlarına alarak 1827'de Londra Muahedesi'ni imzaladılar. Alınan kararlarda; Yunanistan'a yardım edilecek ve bağımsızlığını

²⁷ M. Süreyya Şahin, **Fener Patrikhanesi ve Türkiye**, İstanbul 1996, s 194-197.

²⁸ M.M. Hatipoğlu, **a.g.e.**, s 18-20.

²⁹ Fahrettin Seyfi, **1820-1827, Mora İsyanı**, İstanbul 1934, s 5-6.

³⁰ M.M. Hatipoğlu, **a.g.e.**, s 12; E.J. Zürcher, **a.g.e.**, s 56-57; N. Berkes, **Çağdaşlaşma**, s 147.

* Mehmet Ali Paşa Napoleon'un Mısır'ı işgal ettiği zaman, Mısır'ı kurtarmak için gelen Osmanlı ordusunda bir kıtanın muavini olarak geldi. Savaş esnasında Osmanlı ordusuyla Avrupa ordularının farkını iyi anlayan Paşa kısa sürede Mısır'ın hakimi olunca batıya yönelerek getirdiği teknik adamlarla ordusunu modernize ederek güçlü bir askerî yapı oluşturdu. Mısır'ın siyasî ve idarî yapısında değişiklikler yapan Paşa güçlü ve modern bir Mısır meydana getirmişti.

³¹ Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841**, Ankara 1988, s 28.

³² M.S. Şahin, **a.g.e.**, s 202.

³³ E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, V, s 116.

³⁴ E.J. Zürcher, **a.g.e.**, s 57

temin için Osmanlı Devleti'ne baskı yapılacaktı³⁵. Bu aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin içişlerine Rusya ve Avusturya haricindeki büyük devletlerin ilk müdahalesiydi³⁶.

1827'de Navarin'de müttefik devletlerin donanması, Osmanlı-Mısır donanmasını ani bir baskınla yaktı. Bu durumdan istifade ederek asıl amacına ulaşmak isteyen I. Nikola 26 Nisan 1828'de Osmanlı devletine savaş ilan etti³⁷. Fransa Mora'ya asker çıkardı. Yeni ordusunu tam olarak teşkilatlandıramadan savaşa giren Osmanlı Devleti, Eflak ve Boğdan'da Bulgar ve Rum ihanetlerinden de zor duruma düşerek³⁸ savaştan mağlup olarak çıktı. Rusya ile yapılan Edirne Antlaşması'nda Osmanlı Devleti, Eflak-Boğdan ve Sırlara yeni imtiyazlar, Yunanlılara bağımsızlık, Ruslara toprak, ticari imtiyazlar ve ağır bir tazminat ödemeye mecbur edildi³⁹. Ayrıca Rusya işgal ettiği Edirne'den⁴⁰ ve Erzurum'dan⁴¹ çekilirken çeşitli yöntemlerle büyük bir gayrimüslim halk kitlesini de beraberinde götürmüştü.

Osmanlı Devleti bu yıllarda çok zor günler geçiriyordu. 1826'da Yeniçeriliği ilga etmiş, 1827'de donanmasını kaybetmiş, 1828-29 Rus Savaşı ile teşkilatlanmasını tam olarak tamamlayamadan savaşa giren "Asakir-i Mansure-i Muhammediye"nin önemli bir kısmını yitirmişti⁴². Harp vesilesiyle maliye fevkalade bozulmuş, üstelik Rusya'ya ağır bir tazminat ödenmek zorunda kalınmıştı⁴³. Osmanlı Devleti'nin ödemeye mecbur tutulduğu bu askerî tazminatlar, ciddi mali krizlere yol açmıştır⁴⁴. 1830'da Cezayir'i işgal eden Fransa'ya karşı yapılabilecek bir şey yoktu. İşgalin sadece protestoyla geçiştirilmesi mecburiyetinde kalınmıştı⁴⁵.

Mora isyanında Osmanlı Devleti'ne yardım eden Mehmet Ali Paşa, Fransa'nın da baskısıyla 1827 Navarin faciası sonrası kuvvetlerini habersiz olarak geri çekti. Osmanlı-Rus

³⁵ M.S. Şahin, a.g.e., s 203, E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s 117.

³⁶ R. Mantran, "Doğu", s 41.

³⁷ Tuncay Ögün, *Osmanlı-Rus Harplerinde Sarıkamış ve Sarıkamış Kasabasının Ortaya Çıkışı*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Eğitimi Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1992, s 19

³⁸ Mücteba İlgürel "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilası", *Tarih Dergisi*, (Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı), İstanbul 1994, s 172 .

³⁹ E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s 121; E.J. Zürcher, a.g.e., s 58

⁴⁰ Ufuk Gülsoy, *1828-1829, Osmanlı -Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, İstanbul 1993, s 81.

⁴¹ Cevdet Küçük, "XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXIII/1-2, 1985, s 400.

⁴² Şinasi Altundağ, "Mehmet Ali İsyanında, Yardım Talebinde Bulunmak Üzere 1832, Tarihinde Namık Paşa'nın Hususi Elçi Olarak Londra'ya Gönderilmesi" *Tarih Vesikaları*, II/12, Nisan 1943, s 441.

⁴³ Ş. Altundağ, a.g.e., s 46.

⁴⁴ Virginla Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletleri'nin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXVII/1-2, İstanbul 1969, s 65.

Savaşı'nda padişahın isteğine rağmen savaşa katılmayıp bir miktar maddi yardım yapmakla yetindi. Mora'da yapmış olduğu yardım karşılığı olarak Mehmet Ali Paşa'ya Suriye'yi istediği halde kendisine Girit valiliği verilmişti⁴⁶. Bu gelişmeler Mısır ile Osmanlı Devleti ilişkilerinin bozulmasına sebep olmuştur. Mehmet Ali Paşa topraklarını genişletmeyi ve ilerde bağımsızlığını temin etmeyi düşündüğünden gözünü Suriye'ye dikmişti. Bölgedeki gelişmeleri yakinen takip ediyor, müdahale için fırsat kolluyordu. 1831'de Bab-ı Âli'nin Bosna ve Arnavutluk'taki ayaklanmalarla ilgilenmesini fırsat bilen Mehmet Ali Paşa, Suriye'deki karışıklıkları bahane ederek oğlu İbrahim Paşa'yı 1831'de Suriye'ye gönderdi⁴⁷. Bunun üzerine bölgede asayiş sağlamak için Hüseyin Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu da Suriye'ye gönderildi. Yapılan çatışmalarda Osmanlı kuvvetleri Humus ve Beylan'da mağlup oldu. İbrahim Paşa ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Konya'ya geldi ve şehri zaptetti⁴⁸. Bunun üzerine Sadrazam Reşid Mehmet Paşa komutasında büyük bir Osmanlı ordusu yola çıktı. Her iki kuvvet Konya'da karşılaştı, neticesinde Osmanlı kuvvetleri mağlup oldu ve sadrazam da esir düştü⁴⁹.

Savaş sonunda II. Mahmud, bir valisiyle başa çıkamamıştır. Konya muharebesiyle İbrahim Paşa'ya İstanbul'un yolu açılmış, yalnız Anadolu değil, padişahın idaresi bile tehlikeye girmişti⁵⁰. II. Mahmud mecburi olarak Avrupa'dan yardım istemek zorunda kalmıştı. Konya savaşından evvel Rusların yardım önerisi nazik bir şekilde reddedildi, fakat İngiltere'ye yardım istemek için özel elçi olarak Namık Paşa gönderildi. Çok iyi karşılanan elçi⁵¹ askerî yardım istedi. İngiltere'nin yapılan talebi reddetmek zorunda kaldığını açıklaması üzerine, Rusya'nın önerisi düşünülerek 8 Temmuz 1833'te Hünkar İskelesi Anlaşması imzalandı⁵². İngiltere ve Fransa anlaşmayı protesto ettiler⁵³. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti Rusya'nın himayesine girmiş oluyordu.

Fransa'nın arabuluculuğunda Mısır-Osmanlı Devleti görüşmeleri başladı. Suriye valiliği Mehmet Ali Paşa'ya, Adana valiliği ise İbrahim Paşa'ya verildi. İbrahim Paşa da Konya'dan çekildi. Yapılan anlaşma her iki tarafı da tatmin etmemişti. II. Mahmud

⁴⁵ E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s 121.

⁴⁶ Ş. Altındağ, *a.g.e.*, s 28.

⁴⁷ Coşkun Üçok, *Siyasal Tarih*, Ankara 1980, 80; Ş. Altındağ, *a.g.e.*, s 53.

⁴⁸ Ş. Altındağ, *a.g.e.*, s 63.

⁴⁹ C. Üçok, *a.g.e.*, s 81; Ş. Altındağ, *a.g.e.*, s 64.

⁵⁰ Ş. Altındağ, *a.g.e.*, s 64.

⁵¹ Şinasi Altındağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyamı Esnasında", *Bellekten*, VI/23-24, Temmuz 1942, s 249.

⁵² Ş. Altındağ, "Namık", II/12, s 44.

⁵³ Sevim Ünal, "1838-1841 Yılları Arasında Türk-İngiliz Politik İlişkileri", *VIII. Türk Tarih Kongresi_III*, Ankara 1983, s 1546.

kontrolden çıkan Mehmet Ali Paşa'ya öfke duyarak itaat altına alınmasını düşünürken, Mehmet Ali Paşa bağımsızlık hesapları yapıyordu.

1838'de Mehmet Ali Paşa resmen bağımsızlığını ilan etti⁵⁴. Askerî gücüne fazla güvenmeyen II. Mahmud dış destek temin etmenin hesaplarını yapıyordu. Genel olarak Avrupa'nın, özel olarak da İngiltere'nin desteklemesi için görüşmeler yapılıyordu⁵⁵. İngiltere, Mısır'daki çıkarları açısından Osmanlı Devleti'ne paralel politika takip ediyordu⁵⁶. II. Mahmut iyice bunalmıştı. Bir yandan Fransızların Mehmet Ali Paşa lehine baskısı, diğer yandan Rusların Karadeniz'de her an işgale hazır donanmasının varlığı, rahatsızlık veriyordu. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bu sıkıntılı anını değerlendirerek Baltalimanı Ticaret Anlaşması'nı imzalatmayı başardı⁵⁷. Anlaşma ile İngiltere geniş ticari imtiyazlar elde etmiştir. İngiltere, Mısır meselesinden kurtarılma vaadi ile anlaşmayı imzalatmıştır⁵⁸. Osmanlı Devleti bu anlaşma ile askerî ittifak yapmayı ümit etmekteydi⁵⁹. II. Mahmut yardım sağlamak için Mustafa Reşid Paşa'yı Londra'ya gönderdi. Altı ay Londra'da kalan Mustafa Reşid Paşa herhangi bir sonuç elde edemedi geri dönecektir⁶⁰.

Osmanlı Devleti bağımsızlığını ilan eden Mehmet Ali Paşa'ya karşı her an fırsat kolluyordu. Bedevilere karşı korunmasını isteyen bir Suriye köyünün talebi bahane edilerek, Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Suriye'ye girdi. 1839'da Nizip'te yapılan savaşta İbrahim Paşa tekrar galip geldi. Fransa'nın araya girmesiyle İbrahim Paşa ilerlemesini Toroslar'da durdurdu. Savaş neticesini öğrenmeden II. Mahmud vefat etti, on altı yaşındaki oğlu Abdulmecid tahta çıktı. Padişah Abdulmecid ilk iş olarak sadarete Hüsrev Paşa'yı atadı. Hüsrev Paşa ile arası açık olan Çanakkale'deki Osmanlı donanması komutanı Ahmet Fevzi Paşa, İskenderiye'ye giderek donanmayı Mehmet Ali Paşa'ya teslim etti⁶¹.

⁵⁴ Sevim Ünal, "Tanzimat Döneminde Dış Politika", **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara. 1994, s 205.

⁵⁵ Orhan Koloğlu, "1838 Osmanlı -İngiliz Ticaret Anlaşması ve Mısır Tehdidinin Rolü", **Tarih ve Toplum**, X/60, Aralık 1988, s 35.

⁵⁶ Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform**, Çev: Osman Akınhay, I, İstanbul 1997, s 47.

⁵⁷ S. Ünal, "1838-1841", s 1549.

⁵⁸ İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul 1994, s 60.

⁵⁹ Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara 1991, s 130; Şevket Pamuk, "150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması", **Tarih ve Toplum**, X/60 Aralık 1988, s 39.

⁶⁰ S. Ünal, "1838-1841", s 1550; Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Çev; Babur Kuzucu, II, İstanbul 1997, s 40-41; E.J. Zürcher, **a.g.e.**, s 61.

⁶¹ Ali Reşad, **Asr-ı Hâzır Tarihi**, Dersaadet 1330, s 643; Bayram Kodaman-Ahmet Turan Alkan, "Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa", **150. Yılında Tanzimat**, Yay., haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s.3.

Donanmasını ve ordusunu kaybeden Osmanlı Devleti, çok müşkül bir duruma düştü. Avrupa devletleri duruma müdahale ederek, anlaşma yapılması yolunda her iki tarafa nota verdiler⁶². Koca devletin kendisine tâbi bir eyaletle başa çıkamaması dahilinde ve hariçte müthiş bir heyecan meydana getirmişti⁶³. 1840'ta Londra'da toplanan dört büyük⁶⁴ devlet Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü garanti altına aldıklarını açıklıyorlardı. Mısır, yapılan müzakerelerde ikna edilemeyince, Osmanlı devleti ve Avrupalı devletlerin askerlerinden oluşan müttefik kuvvetler, askerî müdahale ile Mısır'ın askerî gücünü Suriye'den tamamen çıkardılar. Abdulmecid yayınladığı bir fermanla Mısır'ın statüsünü belirledi ve mesele tamamen çözüme kavuşturuldu.

Mısır meselesiyle Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin bütün iç ve dış işlerine müdahale etme imkanı buldular. 1841 Boğazlar Sözleşmesi ve 1838 Baltalimanı Ticaret anlaşması ile bir çok ödünler veren Osmanlı, beş büyük devletin himayesi altına giriyordu⁶⁵.

Osmanlı devleti güçlü olduğu yıllarda bir Avrupa devletinden yardım istemeyi düşünmek bir yana, gelişmelerle bile ilgilenmeyi gereksiz görürdü. Avrupalı bir devletle ilk ittifak anlaşmasının imzalandığı 1790 yılında⁶⁶ bile içeride birçok tepki almıştır. Fakat zamanla günün şartları gereğince Osmanlı Devleti de 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren uluslararası gelişmeleri yakinen takip edecek, diplomatik yollarla devletin bekasını temin için, Avrupa'daki güç dengelerinden istifade etmeye çalışacaktır.

Yukarıdaki ifadelerde Osmanlı Devleti'nin durumunu ortaya koymaya çalıştık. Bu dönemde Avrupalı devletlerin Osmanlıya bakışını ve Osmanlı politikasını kısaca ele alalım;

İngiltere'nin ağırlıklı politikası Hindistan ve sömürgeleri üzerinde yoğunlaşmıştı. Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki çıkar çatışmalarına fazla karışmıyordu. 1798-1802 Mısır meselesinde Osmanlı Devleti'ni destekleyen İngiltere'nin amacı, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve Hindistan yolunun güvenliğini sağlamaktır⁶⁷. İngiltere kendi çıkarı için Hindistan yolu üzerinde güçlü bir devlet istemiyordu. Bu politika gereği Rusya ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni himayesine almasına, nüfuz kazanmasına ve bölgeye yerleşmesine

⁶² Ahmet Rasim, **Osmanlı Tarihi**, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1967, s 413.

⁶³ Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, İstanbul 1994, s 153

⁶⁴ BOA İH, 285

⁶⁵ S. Ünal, "1839-1841", s 1557

⁶⁶ İ. Sosyal a.g.m. s 189; Ercüment Kuran, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasî Faaliyetleri 1793-1821**, Ankara 1988, s 11.

⁶⁷ Murat Sarıca, **Siyasal Tarih**, İstanbul 1983, s 135-136; Charles Seignobos, **Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi**, çev. Semih Tiryakioğlu, İstanbul 1960, s 358.

karşıydı⁶⁸. Osmanlı Devleti'nin yaşaması gerektiği, Avrupa'nın güç dengesinde önemli bir denge unsuru olduğu yetkili birçok İngiliz devlet adamı tarafından çeşitli vesilelerle ifade edilmekteydi⁶⁹.

Avusturya, Osmanlı devletindeki gelişmeleri yakından takip ediyordu⁷⁰. Bu dönemde Avusturya Avrupa'da Viyana Kongresi neticesinde "Meternich Sistemi" denilen mevcut statükoyu muhafaza düşüncesine bağlıydı. Bu cihetle Rusya'nın frenlenmesini, Osmanlı Devleti'nin korunmasının ve desteklenmesinin gerektiğini düşünüyordu⁷¹. Avusturya'nın Osmanlı Devleti hakkındaki olumlu bu düşüncenin temelinde, Tuna nehri nedeniyle kaynaklanan Rus düşmanlığının da büyük etkisi vardır. Aralarında çıkar çatışmasından dolayı bir rekabet bulunmaktaydı⁷². Avusturya Başbakanı Meternich 1831'de Osmanlı Devleti'nin bir köyünün bile Rusya'ya verilmesine taraftar olmadığını İngiltere'ye teminat vererek açıklamıştı⁷³.

Rusya, Osmanlı Devleti'ni genişlemeye ve yeni kazançlar elde etmeye uygun bir devlet olarak görüyor, bu nedenle en ufak fırsatı bile değerlendiriyordu. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında mücadelelerde birinci planda Balkanlar'da ve Karadeniz'de egemenlik kurmak⁷⁴, ardından Rusya'nın temel politikası XVII. Yüzyıldan itibaren sıcak denizlere inmekti⁷⁵, bunun için de önünde engel olarak Osmanlı Devleti'ni görüyordu. İstanbul ve Boğazları ele geçirdiği takdirde Rusya, Akdeniz'e inebilecektir⁷⁶. Bu durumda, uluslararası dengenin bozulmasından İngiltere kadar Fransa'da endişe ediyordu⁷⁷. Fransa'nın, bilhassa 1838'den sonra Osmanlı Devleti'nin kuvvetlenmesine ve toprak bütünlüğünün sağlanmasına taraftar olduğu görülmektedir⁷⁸.

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yy sonlarında, XIX. yy başlarında iyice zayıflamış olan merkezi yönetim, otoritesini taşrada hissettiremez hale gelmişti. Devlet, liyakatli idarecilerden

⁶⁸ Yusuf Sarıay, **Türk Milliyetçilik Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, İstanbul 1994, s 28; S. Ünal, "1838-1841, s 1555.

⁶⁹ S. Yarasimos, a.g.e., s 36-37; Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı 1839'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu" **D.G.B.İ.T.**, XI, İstanbul 1993, s 459.

⁷⁰ Yuluğ Tekin Kurat, **Sultan Mahmud II. Zamanına Ait Bir Belge**, Ankara 1969, s 430.

⁷¹ Hüner Tuncer, **Meternich'in Osmanlı Politikası (1829-1833)**, Ankara 1988, s 1074.

⁷² M. N. Pokrovski, **Diplomatiya İ Voynı Tsarskoy Rossii Vı 19. Stoletii**, Moskva 1923, s 6

⁷³ H. Tuncer, a.g.e., s 1076.

⁷⁴ Hasanbala Sadıkov, **Kafkazskaya Problema Vı Rossiysko Turetskık Otnoşeniyak (1787-1829)**, Bakü 1991, s 5

⁷⁵ M.M. Hatipoğlu, a.g.e., s 13.

⁷⁶ T. Öğün, a.g.e., s 18

⁷⁷ Stefanos Yarasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, Çev: Şirin Tekeli, İstanbul 1995, s 56; A. Şükrü Esmer, **Siyasi Tarih**, İstanbul 1944, s 132-133; Aktes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990, s 64

ve bürokratlardan yoksundu⁷⁹. Adlî, askerî, iktisadî ve diğerkurumlarında bozulma had safhaya ulaşmıştı⁸⁰. Taşrada valilerin ve mütesellimlerin keyfi uygulamaları,⁸¹ kanuna aykırı davranışları zulüm derecesine varmıştı⁸². Anadolu ve Rumeli halkının şikayetleri, Bab-ı Âli'nin otoritesini taşraya ulaştırmaktaki sıkıntıları nedeniyle engellenememişti⁸³. Askerî ve idarî görevlilerin, müslümanlara olduğu kadar gayrimüslimlere de hakaretvâri davranış göstermeleri,⁸⁴ gayrimüslimlerde idareye karşı bir memnuniyetsizliğe neden olmaktaydı. Bab-ı Âli iç ve dış problemlerle ilgilenirken taşrayla olan bağlar iyice zayıflamış ve vilayetlerde çözümlüp dağılmaya doğru bir gidiş başlamıştı⁸⁵.

XVII. yüzyıldan itibaren Rumeli'de ünlü âyanlar⁸⁶ mütesellimlik yoluyla idareyi tamamen ele alırken, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de durum farklı değildir⁸⁷. Devlet ile halk arasında aracı olan âyanlar, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda görevlerini suiistimal ederek kanunsuz yollarla âyanlık görevini almaya başlamışlardır⁸⁸. Rumeli'de gerek malikane sahipleri, gerek cizyedarlar gayrimüslimler üzerinde haddinden fazla vergiler tahmil etmişlerdir⁸⁹. Halkta bir tepki olarak 1791-1808 yılları arasında "Dağlı İsyenlar" diye bilinen isyenlar vuku bulur⁹⁰. II. Mahmud ülke yönetimini ele aldıktan sonra, memlekette güvenliğin sağlanması için bir dizi önlemler alarak⁹¹ merkezileştirme politikası dahilinde çalışmalar yapmıştır. Ayanlığı birden bire kaldırmanın boşluk yaratacağı düşünülerek 1826'dan itibaren

⁷⁸ E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s 18.

⁷⁹ S. R. Sonyel, a.g.e., s 141.

⁸⁰ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyenları*, Ankara. 1983, s 9.

⁸¹ Mustafa Nuri Paşa, a.g.e., II-IV, s 288.

⁸² Y. Akcura, *Dağılma*, s 8.

⁸³ Y. Özkaya, a.g.e., s 11.

⁸⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, XI, İstanbul 1309, s 65-66; Ümit Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1992, s 139.

⁸⁵ Y. Akcura, *Dağılma*, s 5.

⁸⁶ 18. Yüzyılda, eyaletler âyanların yükselişine ve çoğalmasına sahne olmuşlardır. Âyanlar çok farklı kökenlerden gelen nüfuz sahibi kimselerdi. Bazıları güç tabanı oluşturmuş Valilerdi, bazıları zengin tüccar ve sarraflardı, diğerkleri ise toprak sahibiydiler. Âyanların ortak özelliği devlet ile halk arasında kendilerini aracı olmaya mecbur bırakmalarıdır. Zamanla âyanların gücü ve kudreti o kadar arttı ki, durumları çok defa özerkliğe varmıştı. Bazıları bağımsız dış ilişkiler yürütecek kadar ileri gitmekteydi.(E.J.Zürcher, a.g.e., s 32-33)

⁸⁷ İ. Ortaylı, *En Uzun*, s 28; Salâhi R. Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayri-Müslim Uyrıkları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1994, s 340.

⁸⁸ Yücel Özkaya, "Rumeli'de Âyanlık ile İlgili Bazı Bilgiler", *VII. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1973, s 1407

⁸⁹ Talat Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında "Bir Kalem Tecrübesi"*, İstanbul 1940, s 32; Y. Özkaya, a.g.m., s 1408.

⁹⁰ Bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu Dağlı İsyenları*, Ankara 1983.

yapılan düzenlemelerle aşama aşama kaldırılmasına çalışılmıştır⁹². Devlet, otoritesini ancak İstanbul ve çevresinde gösterebildiğinden, merkezi otoritenin ülke genelinde zaafa uğraması, her yerde eşkıyalar türemesine sebep olmuştur. Bu tür tedhiş hareketlerinden bunalan reyanın, bir yandan yerini yurdunu terk edip göç etmelerine⁹³, diğer yandan da devlete tepki duymalarına ve milli hislerinin oluşmasına neden olur. Rumeli’de gelişen milli hisler ve hareketlerin ayrılıkça bir karakter kazanması;⁹⁴ XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ile başlıca Avrupa devletleri arasındaki ilişkilerin özünü teşkil edecektir⁹⁵.

Geniş hudutları içinde Osmanlı Devleti güçlü ve kuvvetli bir devlet görüntüsünden uzak, dağılmaya doğru gitmektedir. Hiç ardi arkası kesilmeyen sorunlar genellikle büyük buhranlar ve parçalanmalarla sonuçlanmaktadır⁹⁶.

2- Osmanlı Devleti’nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (Etnik Açıdan)

Osmanlı Devleti hâkim olduğu coğrafya itibariyle bir çok etnik ve dini kimliğe sahip grupları bünyesinde barındırmıştır. Devleti kuranlar ve geliştirenler Türk kökenli ise de diğer etnik ve dinî kimliklere herhangi bir ayırım yapılmamıştır. İslam hukukunda ve bu hukukun tanıdığı yetki alanları içersinde mükemmel bir yapı meydana getirilmiştir.

Herhangi bir dinî zorlamanın ve baskının olmadığı bu sistem, varlığını 19. yüzyıla kadar muhafaza etmiş, idarî ve sosyal yapıda yukarıdaki ayırımı dikkat edilmiştir.

Osmanlı sosyal yapısında “millet” mefhumu bugünkü anlamını içermez⁹⁷. Kelime, Şubat 1835 tarihli Takvim-i Vakayi’de ehl-i zimmet anlamında kullanılmıştır⁹⁸. “Millet” kelimesini Şemseddin Sami ;“din, mezhep” olarak tarif ederken,⁹⁹ Muallim Naci ;“din ve

⁹¹ Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Anadolu’da İç Güvenlik”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIII/24, Ankara 1978-1980, s 48 .

⁹² Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Türkiye’de Yönetim (1826-1839)”, **Belleten**, LI/201, Aralık 1987, s 1238.

⁹³ Yücel Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIV/25, Ankara 1988, s 171.

⁹⁴ Y. Akçura, **Dağılma**, s 33.

⁹⁵ H. Tuncer, **a.g.e.**, s 1072.

⁹⁶ H. İnalçık, **Bulgar**, s 2

⁹⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet”, **T.C.T.A.**, V, İstanbul 1985, s 996; Şükrü Hanioglu, “Osmanlılık”, **T.C.T.A.**, V, İstanbul 1985, s 1389.

⁹⁸ Benjamin Braude, “Osmanlı Millet Düzeninin Kurtuluş Efsaneleri I”, çev; Kurtuluş Dinçer, **Tarih ve Toplum**, VII/40, İstanbul 1987, s 36-37

⁹⁹ Şemseddin Semi, **Kamus-ı Türkî**, İstanbul 1995, s 1400.

şeriat” olarak tanımlamaktadır¹⁰⁰. Namık Kemal ise “nation”un karşılığını “ümme” olarak kullanırken, muasırları da yaygın olarak bu tarifi kullanmışlardır¹⁰¹. Meşrutiyetle birlikte kelimenin anlamında genişleme meydana gelmiştir. Ziya Gökalp, “ümme, devlet, millet” mefhumlarının birbirinden tamamen ayrı şeyler olmadığını, fakat ümmele milletin farkının “umum”ile “husus” arasındaki münasebet gibi olduğunu belirtir¹⁰².

Osmanlı Devleti’nde ahalinin çoğunluğunu müslümanlar oluşturmaktadır. Oranlama yapılacak olursa üçte biri civarında gayrimüslim¹⁰³ gibi bir dengeden söz edilebilir. Gayrimüslimler etnik bakımdan tasnif edildiğinde¹⁰⁴ ;

1-Rumlar

2-Yunanlılar

3-Sırpalar

4-Bulgarlar

5-Ermeniler

6-Yahudiler

7-Hırvatlar

8-Karadağlılar

9-Bosnalılar

10-Arnavutlar

11-Romenler

12-Macarlar

13-Polonyalılar

14-Çingeneler

15-Gürcüler

¹⁰⁰ Muallim Naci, **Lugat-ı Naci**, İstanbul 1995, s 731.

¹⁰¹ Mümtez’er Türköne“Tanzimat’ta Millet Fikrinin Doğuşu” **Türkiye Günlüğü**, 8, Kasım 1989, s 38

¹⁰² Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Haz: İ. Kutluk, Ankara 1976, s 84.

¹⁰³ M. Hidayet Vahapoğlu, “Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti”, **Erdem**, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı, VIII/22, Ocak 1996, s 44.

¹⁰⁴ Yavuz Ercan, “Türkiye’de XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu”, **Belleten**, XLVII/188, 1983, s 1130;Y. Akçura, Dağılma, s 3; Etniki Tam Tasnif İçin Bkz. Yavuz

16-Süryaniler

17-Kildaniler

18-Araplar (Maruni,Melkit vs.)

19-Kıptiler

20-Habeşler.

Gayrimüslimlerin din ve cemaat esasına göre tasnifini yapacak olursak;¹⁰⁵

1-Hıristiyanlar

a)Katolikler

-Lâtinler(İbadetlerini latince yapan Avrupa ulusları)

-Katolik Ermeniler

-Katolik Gürcüler

-Katolik Süryaniler

-Kildanîler

-Marunîler

-Kıptiler

-Katolik Rumlar

b) Katolik olmayanlar

-Ortodokslar

-Gregoryenler

-Nasturîler

-Yakubî Süryaniler

-Nandeîler

2-Musevîler

a)Rabbanîler

Ercan, "Kurumsal Açıdan Gayrimüslim (Azınlıklar)", **Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları** (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi), II, İstanbul 1992, s 305-342.

¹⁰⁵ Y. Ercan, "Türkiye'de Gayrimüslimler", s 1127-1128

b)Karañler

c)Samirñler

3-Sabiiler

Fakat hükümetle ilişkilerde ve sosyal hayatta daha çok Rum, Ermeni ve Museviler tanınıyordu¹⁰⁶.

Etnik nüfusları Tanzimat'tan evvel belirlememiz mümkün değildir. Tapu tahrirlerinden hareketle bir takım sonuçlara ulaşmak mümkündür. Fakat tahrirlerde etnik ayırım söz konusu olmadığından, nüfusu da sağlıklı bir şekilde öğrenemiyoruz¹⁰⁷. Tapu tahrirlerinden bir çok yönüyle farklı ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır¹⁰⁸. Askerî amaçlı olarak yapılan sayımda; her eyaletin nüfus ve emlak durumu tespit edildi. Bütün bunlar ayrı ayrı kütüklere kaydedilirken, müslümanların ve gayrimüslimlerin nüfus ve diğer bilgileri farklı defterlere yazıldı¹⁰⁹. Bu sayımda dini yapıyı etnik yönüyle tam olarak belirleyemememizin sebebi hristiyan tebaanın nüfus sayımında "reaya" diye gösterilmesidir. Mesela; Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler reaya olarak kaydedilmiştir¹¹⁰. Sayım sadece erkek nüfusu kapsamakla beraber bir çok yerde de yapılmamıştır. Bu nedenlerden Anadolu ve Rumeli'nin tam nüfusunu ortaya koymaz¹¹¹ 1831 nüfus sayımının sonuçlarını bir tablo halinde verecek olursak¹¹²;

¹⁰⁶ İlhan Tekeli- Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi(1071-1920)**, Ankara 1980, s 354.

¹⁰⁷ Sabri Sürgevil, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Batı Anadolu Bölgemiz Nüfusu Hakkında Bazı Düşünceler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri**, İzmir 192, s 65;bakz. Mustafa Oflaz, **XVI. Yüzyılda Niğde Sancağı (Basılmamış Doktra Tezi)**, Ankara 1992.

¹⁰⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı**, Ankara 1943, s 10; S. Sürgevil, **a.g.m.** s 65.

¹⁰⁹ Vâhid Çubuk, **Osmanlı Teşkilat ve Siyaset Kültürü**, İstanbul 1996, s 184

¹¹⁰ E.Z. Karal, **İlk Nüfus**, s 19.

¹¹¹ E.Z. Karal, **İlk Nüfus**, s 20; S. Sürgevil, **a.g.e.**, s 65.

¹¹² E.Z. Karal, **İlk Nüfus**, s 215, Bkz. Nüfus Sayımı İle İlgili Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus" **Belleten**, XV/60, Ekim s 1951, 617-628; Nuri Akbayır, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Nüfusu", **T.C.T.A.**, V, İstanbul 1985, s 1238-1246. Sayılarda ufak farklılıklar olmakla birlikte oranlarda değişiklik yoktur. Osmanlı Devletinin Avrupa topraklarında ki dini yapının XIX. Yüzyıl karşılaştırmalı olarak artış ve oranlaması için bkz. Engin Deniz Akarlı, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki Nüfusunun Dini ve Irki Birleşimi" **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, 59, Ağustos 1972, s 20.

Milletler	Rumeli	%	Anadolu	%	Toplam	%
İslam	513.428	37.48	1.995.215	83.70	2.508.643	66.33
Hıristiyan	811.546	59.25	359.376	15.07	1.170.925	31.19
Kıpti	29.530	2.16	7.143	0.30	36.673	0.98
Yahudi	11.674	0.85	5.396	0.23	17.070	0.46
Ermeni	3.556	0.26	16.743	0.70	20.309	0.76
Toplam	1.369.744	100.00	2.389.876	100.00	3.753.620	100.00

Etnik ve dini yapıdaki bu farklılıklar 19. yüzyıla kadar hiçbir problem meydana getirmemiştir. Devlet nazarında etnik kimlik, dini kimlik hiç de önemli değildi. Hizmetini yapıp, vergilerini ödeyerek devlete sadık olduktan sonra bir Rum'un, bir Arnavud'un bir Arab'ın, bir Ermeni'nin bir Türk'ten hiçbir farkı yoktu¹¹³. Osmanlıların müsamahalı idaresinden dolayı her ırk ve din zümresi mutlu ve huzurlu yaşıyordu¹¹⁴.

Osmanlı Devleti'ni kuran, yücelten, zaman içerisinde büyük başarılar kazanarak haşmetli ve cihanşümül bir yapıya ulaştıran asli unsur Türkler'dir. Devletin oluşumunda, gelişmesinde ve kısa sürede üç kıtaya ulaşmasında etkili olan Türkler ırki üstünlüklerini, mağrurluklarını diğer ırklara karşı kullanmadıkları gibi idarede sadece "Türk" neslinden olmak gibi bir tavırları da olmamıştır¹¹⁵. Türkler sosyal hayatta hiçbir zaman hakim millet anlayışı içerisine girmemişler, hakim ümmet anlayışını tercih etmişlerdi. Etnik kimliği ne olursa olsun müslüman olduktan sonra vezir-i âzamlığa kadar yükselmesinde mahzur görülmemiştir. Örneğin devletin kuruluşundan yıkılışına kadar görev yapan 214 sadrazamdan, 79'u Türk olduğu halde geri kalan büyük bir çoğunluk diğer milletlere mensup olan kimselerdir¹¹⁶. Bundan dolayı Türkçe bilmeyen vezîr-i âzamların bile görev yaptığı görülür¹¹⁷.

Müslümanlarla gayrimüslimlerin görevleri İslam hukukunun çizdiği sınırlarla belirlenmiştir¹¹⁸. Bu sınırlar, dini anlayışa ters düşmeyecek şekilde yorumlanarak dönemin

¹¹³ S. Sürgevil, *a.g.m.*, s 64-65.

¹¹⁴ Enver Ziya Karal, *Selim III.' ün Hatt-ı Hümayunları – Nizamı Cedid 1789-1807*, Ankara, 1941, s 1-2.

¹¹⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, İst. 1991, s.7.

¹¹⁶ İsmail Hami Danişmend, *Türklük Meseleleri*, İstanbul 1983, s 44.

¹¹⁷ İ.H. Danişmend, *Türklük*, s 51.

¹¹⁸ Francois Georjeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev: Alev Er, İstanbul 1996, s 9

ihtiyaçlarına cevap verecek yapıda düzenlenmiştir. Müslümanlar ağırlıklı olarak askerî ve idarî kademelerde görev yaparken bu iki saha gayrimüslimlere kapatılmıştır. İdarede ve askerîyede görev yapmak, üst kademelere çıkabilmek için müslüman olmak şartı aranmaktaydı. İslam dinine mensup ve hükümdara sadık olan herkes ister Arnavut, ister Gürcü isterse Mora'dan gelen Rum olsun millet-i hakimeden kabul edilir, yöneticiliğe aday olabilirdi¹¹⁹.

Bu anlayış varlığını Tanzimat'a kadar muhafaza etmiştir. Zaman içerisinde iç ve dış şartların değişmesiyle sosyal yapıda da bir takım değişiklikler olmuştur. "Millet-i Hakime" anlayışı terk edilerek gayrimüslimler de yönetici olarak bürokraside görev almaya başlayacaktır¹²⁰.

Osmanlıların Rumeli'ye geçişleri ve fetih anlayışları, fethettikleri topraklardaki halka yaklaşımları, çağının çok ileri düzeyindedir. Fetihler, yalnızca kılıç zoruyla değil, çok defa vicdan hürriyetini prensip edinen dinî, içtimaî ve iktisadî haklara saygı gösteren bir anlayışla gerçekleşmiştir¹²¹. Koca devletin bünyesindeki çok çeşitli milletlere, dinlere, dillere Avrupa'nın hiçbir ülkesinde görülmeyen bir müsamaha gösterilir¹²². Rumeli'ye gönderilen Türk göçmenlerinin yerleştirilmelerinde, yerli ahaliye kesinlikle bir zorlama ve baskı yapılmamıştır¹²³. Genel olarak Balkanlı tarihçilerin de itiraf ettikleri gibi, Osmanlıların Rumeli'ye gelişi feodal anarşiye son vermiş, sosyal ve iktisadî suiistimallerin önüne geçilmiş ve adil bir sistem sergilenmiştir¹²⁴. Hiçbir zorlama ve baskının yapılmadığı, tamamıyla insanların hür iradesiyle hareketlerinin teminine yönelik bir idare sergilenmiştir¹²⁵. Fethedilen bir bölgedeki insanlar kesinlikle din değiştirmeye zorlanmamışlardır¹²⁶. Mesela Bosna'da mevcut yapı aynen korunmuş, eskiden verilmiş imtiyazlar dahi tasdik edilerek varislerine intikal ettirilmiş ve müslüman olup olmadıklarına bakılmaksızın her türlü kolaylık

¹¹⁹ C. Seignobos, *Mukayeseli*, s 356; Abdulhamit Kırmızı, "19. Yy Osmanlı Bürokrasisinin Kozmopolit Yapısı ve Rum Devlet Adamları", *Türkiye Günlüğü*, 42, Eylül-Ekim 1996, s 119-120.

¹²⁰ A. Kırmızı, *a.g.m.*, s 119.

¹²¹ M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, s 7

¹²² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s 12-13; Salâhî R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, XLIX/195, Aralık 1985, s 649.

¹²³ Yavuz Ercan, "Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi", *Bellekten*, L/198, s 694.

¹²⁴ H. İnalçık, *Bulgar*, VIII; A. Cevdet Eren, "Tanzimat", *İ.A.*, IX; s 710; M.H. Şentürk, *a.g.e.*, s 7

¹²⁵ Halil İnalçık, "*Balkanlar*", s 16; Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu", Çev. Ahmet Günlük, *T.C.T.A.*, V, İstanbul 1985, s 1003.

¹²⁶ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev; Bilge Umar, İstanbul 1998, s 6 ;M.H. Şentürk, *a.g.e.*, s 8; Ferit Duka, "XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Sürecinin Gidişatı Üzerine Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi*, IV, Ankara 1994, 1691-1700; Y. Ercan, "*Devşirme*", s 698

gösterilmiştir¹²⁷. Romen tarihçi İorgo, yörede anarşiden bıkmış köylülerin Osmanlı yönetimine taraftar olduğunu ve bölge Osmanlıların kontrolüne geçtiği halde idarecilerin çoğunluğunun görevlerine dokunulmadığını, Türk menşinden gelen idarecilerin nadir bulunduğunu özellikle belirtmektedir¹²⁸. Ortaçağ Avrupası'nda aynı dine mensup insanlar farklı mezhep ve meşrepteki insanlara tahammül gösteremezken, Osmanlılar gayet müsamahakar davranış göstermişlerdir¹²⁹ Osmanlı Devleti'nin din ayırımı yapmadığı, Avrupa'dan kovulan, bin bir eza ve cefa çeken Yahudiler'e¹³⁰ kapılarını açmasından da anlaşılmaktadır¹³¹.

Fatih, İstanbul'u fethettiğinde mukaddes mahale girerek halkın ve rehberlerin yerlere atılarak ağlaştığını gördü. Sükunet tesis edildiğinde Mehmet II. "*Bu günden itibaren artık ne hayatınız ve ne de hürriyetiniz hususunda benim gazabımdan korkmayınız*" dedi ve askerîn halka hiçbir kötülük yapmamasını, aksi halde sert bir şekilde cezalandırılacağını komutanlarına bildirdi¹³². Bizanslılar'ın günlük ve dini hayatlarını, işlerini ve görevlerini eskisi gibi sürdürmeleri ve serbest oldukları beyan edilmiştir¹³³. Patrik İstanbul kuşatıldığı esnada kaçtığı için, boş bulunan Ortodoks Patrikliği'ne yeni bir patrik seçilmesi Ortodoks halktan istenmiştir¹³⁴. Yeni patriğe verilen fermanla hak ve hukukun sınırları belirlenmiştir¹³⁵.

Patriğe Fatih, Bizans devrinde gösterilmeyen bir saygı göstermiş, ruhani egemenliği temsil eden asa ve taç verilmiş, vezirliğe eşit payede tutularak ve patrikler resmi protokolde seçkin bir yer almışlardır. Bulgar ve Sırp kiliselerinin bağımsızlığını kaldırmış ve İstanbul'a

¹²⁷ Halil İnalçık, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar", **Tarih Vesikaları**, I/5, İstanbul 1941, s 374.

¹²⁸ Halil İnalçık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, I, Ankara 1995, s 139.

¹²⁹ C. Seignobos, **Mukayeseli**, s 357.

¹³⁰ Bu dönemde Yahudiler Avrupa'nın her tarafından kovulurken Osmanlı Devleti'ne sığınmışlar ve Müslümanlarla sosyal hayatı müşterek paylaşarak iktisadî faaliyetlerini serbestçe yapmışlardır . (Murat Çizakça, "Klasik Osmanlı Düzeninde Azınlıkların Ekonomik Durumu" (1500-1700), **Tercüman**, 11 Mayıs 1982, s 6) Osmanlı ülkesine ilk önemli Yahudi göçü, 1374 de Fransa'da çıkarılan Yahudiler Osmanlıya sığınmışlardır. 1470 yılında ise Almanya ve Bavyera'dan kovulan Yahudiler gelmiştir. En büyük göç İspanya ve Portekiz'den olmuştur. II. Beyazıt zamanında İspanya'dan kaçan yaklaşık 10.000 Yahudi gelmiştir.(Y. Ercan, "**Türkiye'de Gayrimüslimler**", s 1129-1130)

¹³¹ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri** Ankara. 1975, s 51.

¹³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, Ankara 1961, s 491.

¹³³ Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durum (1839-1914)**, Ankara. 1996, s 284.

¹³⁴ Y. Ercan, "**Türkiye'de Gayrimüslimler**", s 1133.

¹³⁵ "Kimse Patriğe tahakküm etmesin, kim olursa olsun hiçbir kimse kendisine ilişmesin, kendisi ve maiyetinde bulunan papazlar her türlü umûmi hizmetlerden müebbeden müaf olsun. Kiliseleri câmie tahvil edilmeyecektir, izdivaç ve defin işleri, sâir âdet işleri, Rum kilise ve âdetlerine göre eskisi gibi yapılacaktır."M.S. Şahin, **a.g.e**, s 59; Bilal Eryılmaz, "Osmanlılarda Millet Sistemi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, yay: Bekir Şahin, IV, İstanbul 1993, s 233.

bağlamış, Patrik Balkan Ortodoksları üzerinde ruhani, adli, mali yetkilere sahip bir güç olmuştur¹³⁶. Ortodoks Hıristiyan halkın mahalli cemaat örgütleri de muhafaza edilerek ulusal nitelikleriyle yaşamışlardır¹³⁷. II. Mehmed devletin bir çok yerinde dağınmış yaşayan Ermenileri İstanbul'da bir merkez etrafında toplayarak Gregoryan Ermeni Patrikhanesi'ni kurmuştur¹³⁸. Yahudiler de Ermeni ve Rumlar gibi benzer haklara sahip olarak İstanbul'da merkezi bir hahamhane etrafında toplanmaları sağlanmıştır¹³⁹. Yahudilere de Şeyhülislam Mehmet Fenâri tarafından verilen fetvada her türlü dini işlerde serbestlik tanınmıştır¹⁴⁰.

İstanbul'un imarında ve inşasında Rumlar'dan faydalanılmış, İstanbul'un şenlendirilmesi için Mora, İzmir ve Trabzon'dan Rumlar getirilerek bir çok yeni imkanlar sunulmuştur¹⁴¹. Rumlar diğer gayrimüslim milletlere nazaran Ortodoks kilisesinde de ayrıcalıklı bir konuma sahiptirler¹⁴². Bu konum, Ortodoks kavimleri üzerinde egemenlik, zamanla Eflak-Boğdan bölgesine yönetici olarak atanmalarını sağlamıştır. 18.yy'dan itibaren de Avrupa ile gelişen ilişkilerde tercümanlık görevleri hep Rumlar'a verilmiştir¹⁴³.

Patrikhane, imtiyazlı konumunu uzun yıllar muhafaza etmiştir. Fakat zamanla verilen imtiyazlar kafi görülmemiş; bu imtiyazları daha da genişletme çabasını gütmüş, etkin bir faaliyet ve siyasî tavır içine girmişlerdir¹⁴⁴. Patrikhane, Bizans'ın manevi mirasını muhafaza ediyor, takip ettiği eğitim öğretim anlayışında Bizans ruhunu yaşatmaya çalışıyordu¹⁴⁵.

Rumlara tanınan hoşgörü ve iyi niyetin bir göstergesi olarak Rumca fermanlar kaleme alınmakta bir anlamda Rumca yarı resmi dil olarak kabul görmekteydi¹⁴⁶. Fakat aynı hoşgörüyü Rumlar diğer Ortodoks milletlere göstermiyordu. Kilisenin idarî ve dini gücünden

¹³⁶ İ. Ortaylı, **En Uzun**, s 54; Halil İnalçık "Türkler ve Balkanlar", **Balkanlar**, İstanbul 1993, s 16; N. Berkes, **Çağdaşlaşma**, s 144; M.H. Şentürk, **a.g.e.**, s 19; Y. Ercan, "Türkiye'de Gayrimüslimler", s 1133

¹³⁷ N. Berkes, **Çağdaşlaşma**, s 145.

¹³⁸ B. Eryılmaz. **a.g.m.**, s 235.

¹³⁹ Y. Ercan, "Türkiye'de Gayrimüslimler", s 1134-1135; B. Eryılmaz. **a.g.m.**, s 236; G. Castellan, **a.g.e.**, s 122.

¹⁴⁰ "Mezburlar sebyolunmayub kadimi üzre keniselerine dahlolunmamak ve evlerinde suret ve mihrab olmadıkça Tevret okuyub âyinleri üzre ibadetlerini kimesne mani" Ahmet Refik, **Eski İstanbul**, [İstanbul] 1931, s 128.

¹⁴¹ Robert Mantran, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda İstanbul'da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar" **Tarih ve Toplum**, çev: Server Tanilli, V/18, Nisan 1985, s 19.

¹⁴² Cevdet, **Tarih**, IX, s 65

¹⁴³ Cevdet, **Küçük**; "Osmanlı İmparatorluğunda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi, Seminer Bildirileri**, Ankara 1994, s 14; N. Berkes, **Çağdaşlaşma**, s 144; Divan-ı Hümayun tercümanlığının XVI. Yüzyıldan sonra veraset yoluyla Fener mahallesinde oturan Rum ailelerin tekeline verilmiştir. Kemal Çiçek, "Yabancı Konsolosluk Tercümanları", **Tarih ve Toplum**, XXV/146, Şubat 1996, s 18.

¹⁴⁴ Y. Akçura, **a.g.e.**, s 8.

¹⁴⁵ Y. Akçura, **a.g.e.**, s 18.

¹⁴⁶ İ. Ortaylı, **En Uzun**, s 54.

de faydalanarak Balkanlar'daki kavimleri Rumlaştırma faaliyetleri yürütüyorlar, Rumca'yı anadil olarak öğrenmeye zorluyorlar ve yerel kültürleri eziyorlardı¹⁴⁷. Rum metropolitleri reayaya eza ve cefa ediyor, patrik ve üst düzey ruhban sınıfı tâbiyetindekilere çok kötü davranıyordu¹⁴⁸.

Osmanlılar, Hıristiyanların yaşadığı bir bölgeyi ele geçirdikleri zaman yöre halkına üç kere müslüman olmaları önerilirdi. Yapılan davet kabul edilirse müslümanların sahip oldukları bütün haklara sahip olurlar, kabul etmedikleri takdirde kendilerine herhangi bir baskı ve zorlama yapılmazdı¹⁴⁹. Hukukî statülerini belirlemek açısından müslümanların hakimiyetini tanıyan bir anlaşma teklif edilir; yapılan anlaşmaya “zimmet”, bu anlaşma ile kazandıkları statüyle kendilerine “zimmi” adı verildi¹⁵⁰. İslam Hukuku'nda yer alan “zimmet” anlaşmasının aynı şekilde hatta daha da geliştirilerek Osmanlı Devleti'nde uygulandığını görüyoruz.

Vatandaşlık hak ve yükümlülükleri bakımından müslümanlarla gayrimüslimler arasında bazı farklılıklar bu anlaşma ile tayin edilirdi. Gayrimüslimler, İslam devletinin himayesi altında olduklarından bir nevi misafir gibi görülür, görev ve sorumlulukları az olduğundan hakları da ona göre belirlenirdi¹⁵¹. Zimmet anlaşması ile müslümanlar, gayrimüslimlerin temel haklarını, vicdan ve ibadet hürriyetini korumayı teminat altına alır, zimmi İslam ülkesinde oturma hakkı kazanır ve düşmana karşı onu artık devlet korurdu¹⁵². Seyahat ve ikamet özgürlüğü de tanınmıştı¹⁵³. Bu haklara karşılık zimmi de bir takım yükümlülükleri

¹⁴⁷ S. Shaw, *a.g.m.*, s 1003; H. İnalıcık, *Bulgar*, s 18; İ. Ortaylı, “*Balkan*”, s 1028; M.H. Şentürk, *a.g.e.*, s 18

¹⁴⁸ Ahmet Refik, *Onüçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988, s 12-13; S. S. Shaw, *a.g.m.*, s 1003.

¹⁴⁹ İslam Dinin de gayrimüslime hiçbir şekilde baskı ve zorlama yapılmasına izin verilmemiştir. Kur'an-ı Kerim'de “Dinde zorlama yoktur...” buyrulurken, Hz. Peygamber de “Kim bir zimmiye eziyet ederse, ona ben hasım olurum ve kıyamet günü onun yakasına sarılırım” demiştir. Abdulkadir Şener, “İslâm Hukukunda Gayr-i Müslimler”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983, s 44.

¹⁵⁰ Mümtaz'er Türköne, “Osmanlılarda İslahat ve Teceddüt”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, yay. Bekir Şahin, IV, İstanbul 1993, s 91; Mehmet Âkif Aydın, “Osmanlıda Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, Ed: E. İhsanoğlu, I, İstanbul 1994, s 420; Ahmed Akgündüz, *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor*, III, İstanbul 1997, s 128. Bu anlaşmanın tarihi kökeni Hz. Peygamber zamanına dayanıyordu. Osmanlıdaki uygulama Hz. Muhammed zamanında ve onu takip eden halifeler zamanında ana hatlarıyla ortaya konulan uygulamanın uzantısıdır. Kemal Çiçek, “Osmanlılar ve Zimmiler: Papa Pavlos'un İslama Hakareti ya da Renklere İsyanı”, *Toplumsal Tarih*, 5/25, 1996, s 28.

¹⁵¹ B. Eryılmaz, *a.g.m.*, s 227.

¹⁵² G. Bozkurt, *Osmanlı*, s 8, Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğusu*, İstanbul 1994, s 62-63; Cevdet Küçük, “Osmanlılarda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat” *T.C.T.A.*, I, İstanbul 1985, s 1007; Ömer Kul, *1855 Bursa Depremleri*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Lisans Tezi, Erzurum 1997, s 47 ; A. Şener, *a.g.m.*, s 43; Halil Cin – Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, II, Konya 1989, s 311.

¹⁵³ Y. Ercan, “*Türkiye'de Gayrimüslimler*”, s 1138; A. Şener, *a.g.m.*, s 44.

yerine getirmekle mükellefti. Her şeyden evvel zimmi müslüman idareye bağlılık ve sadakat gösterecektir. Haraç (arazi) ve Cizye (baş) vergilerini ödeyeceklerdir¹⁵⁴. Zimmi, din değiştirmek için zorlanamaz ve esir edilemezdi¹⁵⁵. Kamu hukukunu ilgilendiren davalarda İslam hukuku uygulanır, özel hukuk alanında serbest bırakılarak, inançlarından kaynaklanan dini yapının uygulanması sağlanırdı¹⁵⁶. Dini ayinleri ve ibadetleri tam bir serbestlik içinde yaparlar, ibadet yerlerine ve bunlara bağlı kurumlara kesinlikle karışılmazdı¹⁵⁷. Azınlıklar, dini konularda devlet hukukuna tabi olmak zorunda değillerdi. Bir nevi otonomi hakkına sahiptiler¹⁵⁸. Bu anlaşma ile sosyal hayat en ince ayrıntısına kadar düzenlenmiştir. Her sınıfın ve milletin kendisine has kıyafetleri vardı. Müslümanlar hıristiyanların, hıristiyanlar da müslümanların kıyafetlerini giyemezdi¹⁵⁹. Fakat uygulamada (III. Murad dönemi hariç) geniş bir hoşgörü gösterilerek, giyim ve davranış serbestisi tanınmıştır¹⁶⁰. Buradaki amaç gayrimüslimlerin şekil olarak müslümanlara benzemesini önlemektir¹⁶¹. Sosyal hayatın düzeni ancak bu şekilde sağlanabiliyordu. Farklılıklar ve kimlikler bu şekilde tespit ediliyor, karıştırılmamaya da dikkat ediliyordu¹⁶². Zimmiler ordu komutanlığı, hakimlik ve idareyle ilgili görevlerde bulunamazlardı¹⁶³. Müslümanların yanında ata binip, silah taşıyamazlar¹⁶⁴, dini ibadetleri icra ederken rahatsız edici tavırlar gösteremezler, yeni ibadet yerlerini açmaları ve eskilerini onarmaları izne bağlıydı, evlerini müslümanlardan yüksek yapamazlar, müslümanlarla karşılaştıkları zaman yol vermek zorunda idiler¹⁶⁵, fakat Osmanlı döneminde böyle bir sınırlandırma ve yasaklamanın varlığını gösterecek belge yoktur¹⁶⁶. “Zimmi” terimi zaman içerisinde gayrimüslimler tarafından aşağılayıcı, horlayıcı görüldüğünden terk edilerek Hıristiyan tebeaya “Reaya” denilmeye başlanılmıştır¹⁶⁷. Reaya kelimesi, önceleri bütün

¹⁵⁴ T.M. Yaman, a.g.e., s 29, C. Küçük, “Osmanlılar”, s 1007.

¹⁵⁵ M. Türköne, “Teceddüt”, s 93; E.J. Zürcher, a.g.e., s 25

¹⁵⁶ C. Küçük, “Osmanlılarda”, s 1008; M. Türköne, “Teceddüt”, s 93.

¹⁵⁷ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s 34; Murad Hofmann, “İslam’a Göre Azınlıkların Korunması(1)” *Zaman*, 3 Ocak 1999, s 15.

¹⁵⁸ M. Hofmann, a.g.m., s 15

¹⁵⁹ Ahmet Refik, *Onüçüncü Asır*, s 11-12; Baron de Tott, a.g.e., s 67; Ahmet Refik, *İstanbul*, s 124.

¹⁶⁰ Y. Ercan, “Türkiye’de Gayrimüslimler”, s 1139.

¹⁶¹ K. Çiçek, “Papa Pavlos”, s 29.

¹⁶² Süleyman Seyfi Ögün, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye Günlüğü*, 50, Mart-Nisan 1998, s 25.

¹⁶³ C. Küçük, “Osmanlı”, s 1008; A. Akgündüz, a.g.e., s 130.

¹⁶⁴ Ahmet Refik, “Türk İdaresinde Bulgaristan”, *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, VIII/7, İstanbul 1933, s 19

¹⁶⁵ M. Türköne, “Teceddüt”, s 91.

¹⁶⁶ Y. Ercan, “Türkiye’de Gayrimüslimler”, s 1142; K. Çiçek, “Papa Pavlos”, s 30.

¹⁶⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1994, s 39; B. Eryılmaz, *Millet*, s 10.

tebaayı kapsarken sonraları sadece gayrimüslim toplulukların ortak ismi olmuştur¹⁶⁸. Sosyal yapı içerisinde müslümanların ve reayanın birbirine karışmamasına özellikle dikkat edilmiş, bunun sonucu olarak kaynaşmanın olmadığı da görülmüştür. Kaynaşmanın olmamasının en önemli sebebi, asırlardır yan yana yaşayan müslümanlarla gayrimüslimlerin birbirlerini “zavallı, adi, aşağı” görmelerinin büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁹. Müslümanlar, “iman”ları sayesinde kendilerini daha üstün hissetmişlerdir¹⁷⁰.

Devletin temel düzeninde dinin, toplumların statüsünü belirlemede önemli ve öncelikli etken olduğunu belirtmiştik. Toplum iki ana gruba ayrılıyordu: “Müslim” ve “Gayrimüslim”. Bu sınıflandırma bireylerin toplumdaki statüsünü, haklarını ve ödevlerini belirlemek cihetiyle kullanılırdı¹⁷¹. Bu sınıflandırmada Türk, Arap, Rus, Ermeni, Bulgar diye bir ayrımcılık hiçbir zaman yapılmamıştır¹⁷². Doğal olarak “Ortodoks Milleti” denildiğinde Rum veya Bulgar olmak fazla da önemli olmayan bir alt kategoriye ifade etmektedir¹⁷³. Bu yapılanmada insanlar dinlerini, kültürlerini, dillerini özgürce geliştirebilmiş, yeni özerk bir topluluk oluşturmuştur. Bu topluluğa resmîyette “Millet sistemi” adı verilmiştir¹⁷⁴.

Sosyal hayatta bir takım kolaylıkları olduğu gibi idarede de bir çok faydaları görülen “Millet Sistemi”nin tarihi Fatih’e kadar gider. Gayrimüslimlere geniş müsamaha gösterilmesi sağlanırken, müslümanlıktan da ayrılarak sağlıklı bir dini hassasiyeti de muhafaza eder¹⁷⁵. Her cemaat Bab-ı Âlinin kontrolü altında bir patrik tarafından yönetilir. Patrik, cemaat tarafından seçilir ve Babı-âli bir beratla onaylar. Yahudiler’in başında Başshaham bulunur, sıfat ve yetkileri yönüyle Hıristiyan patriklerden farklı değildir¹⁷⁶. Cemaat liderleri, hükümetle gayrimüslim tebaa arasında resmi aracılık görevini yürütürler. Reaya, mensubu olduğu millet lideri vasıtasıyla, idareye sesini duyurur, devlet de reaya ile muhatap olmadan

¹⁶⁸ B. Eryılmaz, a.g.m., s 227.

¹⁶⁹ Tahsin Ünal, *Türk Siyasî Tarihi 1700-1938*, İstanbul 1974, s 225; Enver Ziya Karal; “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten*, XXIII/112, Ankara. 1964, s 595.

¹⁷⁰ Robert Anhegger, “Osmanlı Devleti’nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmalar I” Çev: Erol Özbek, *Tarih ve Toplum* VII/46, 1987, s 54.

¹⁷¹ B. Eryılmaz, *Millet*, s 11; G. Bozkurt, *Osmanlı*, s 7; F. Georgeon, a.g.e., s 9; Ö. Kul, a.g.e., s 51; Y. Ercan, “Türkiye’de Gayrimüslimler”, s 1125

¹⁷² M. Türköne, “Tecedüt”, s 95; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İstanbul 1997, s 43; Gülnehal Bozkurt, *Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler*, *Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi) II*, İstanbul 1992, s 282.

¹⁷³ Ş. Hanioglu, a.g.m., s 1389; J. McCarthy, a.g.e., s 3

¹⁷⁴ M. Türköne, “Tecedüt”, s 91.

¹⁷⁵ G. Bozkurt, *Osmanlı*, s 10.

¹⁷⁶ J.H.A. Ubcini, *1855’de Türkiye*, Çev: Ayda Düz, I, İst. 1977, s 16.

hükümünün icrasını temin eder¹⁷⁷. Cemaatler her türlü dini ve dahili işlerde serbesttir. Devlet, dini işlere kesinlikle müdahale etmezken, kiliselerin ve dini kurumların da politikayla uğraşmaları kesinlikle yasaktır. Devlet, dini liderlerin idarî vazifeleri de bulunması sebebiyle bunların seçiminde sadece tasdik makamı olarak devreye girerdi¹⁷⁸.

Gayrimüslimlere merkezi idarede görev verilmese de, taşra teşkilatında yer aldıkları görülür; karye ve nahiyelerin idâresinde halk Hıristiyan ise papaz ve kocabaşları yönetime katılırdı. Akdeniz adalarının yönetimini yürüten Kaptan Paşa'lara Fenerli Rumların yardımcı olduğu ve birçok gayrimüslim nahiyeden de vergi alınmadığı bilinmektedir¹⁷⁹. Sosyal hayatta Hıristiyanlara geniş bir ticaret serbestliği tanınmıştır. Hatta devletin mali işlerde gayrimüslimlerden yararlandığı da bilinmektedir¹⁸⁰. Müslümanlarla gayrimüslimlerin birbirlerine karışmamasına özellikle dikkat edilse de birbirlerine kesinlikle kötü gözle bakmazlardı. XVII. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden batılı bir müellif: "Her biri Türk'ü birbirini sevdiğinden daha çok sever"¹⁸¹ derken, 1829'da İstanbul'a gelen İngiliz seyyah, Rumların hayat şartlarının ne kadar güzel olduğunu ayrıntılı bir şekilde Rumların ağzından nakleder¹⁸².

Osmanlıların XV. ve XVI. yüzyıllarda belki daha sonraları da gayrimüslimlere yönelik tutarlı bir siyaseti olmadığını iddia edenler¹⁸³ çıksa da, devletin güçlü ve intizamlı olduğu dönemlerde gayrimüslimlerle ilgili herhangi ciddi bir problemle karşılaşmaması, milletlerin huzur içinde yaşayarak Osmanlı yönetimini, bir başka Hıristiyan yönetimine tercih etmesi bu iddiayı çürütmektedir. 19. yy 'da Rumeli'de huzursuzlukların çıkmasını ve isyana yönelik hareket içersine girmelerini, bir Fransız diplomat; Türklerin Bizans İmparatorluğunun yenik düşen ırklarını asimile etmeyip ihmal etmesine bağlamaktadır¹⁸⁴.

¹⁷⁷ B. Eryılmaz, *Millet*, 33; C. Seignobos, *Mukayeseli*, s 357.

¹⁷⁸ C. Küçük, "*Osmanlılarda*", 1010.

¹⁷⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih*, s 63; Ü.M. Yazan, *a.g.e.*, s 112.

¹⁸⁰ Ü.M. Yazan, *a.g.e.*, s 113.

¹⁸¹ R. Anhegger, *a.g.m.*, s 54.

¹⁸² Adolphus Slade, *Türkiye Seyahatnamesi ve Türk Donanması İle Yaptığı "Karadeniz" Seferi*, Çev: A. Rıza Seyfioğlu [İstanbul], 1945, s 29-30.

¹⁸³ Benjamin Braude, "Osmanlı Millet Düzenin Kurtuluş Efsanesi II" Çev: Kurtuluş Dincer, *Tarih ve Toplum*, VIII/41, Mayıs 1987, s 15.

¹⁸⁴ J. H. Ubcini, *Türkiye 1850*, Çev: Cemal Karaağaçlı, I, İstanbul, tarihsiz, s 39.

3- Avrupa'da Siyasî ve Fikri Yapısı

Avrupa'da, Fransız İhtilali'nden önce toplumsal yapı, sınıflar arası haksızlık ve adaletsizliğe dayanan bir yapı arz etmekteydi. Orta çağlardan gelen toplumsal eşitsizliğe dayanan siyasal bir yapılanma vardır. Bu duruma göre halk ayrıcalıklılar (ruhbanlar, soylular) ve ayrıcalıksızlar (burjuvalar, köylüler) olmak üzere iki tabakaya ayrılmıştı. Sınıflar arası derin uçurumlar vardı. Sanayi inkılabı ile değişen sosyal yapıda burjuvazi geniş ekonomik güç elde etmişti. Köylünün de desteğini alarak siyasal iktidara başkaldıran burjuvazi, Fransız ihtilalini gerçekleştirmeyi başararak, Avrupa'yı sarsan yeni bir sistem ve siyasal yönetimin öncülüğünü yaptı.

1789 Fransız İhtilali ile başlayan ve 1815 Viyana Kongresi ile noktalanın dönem, Avrupa'nın sosyal ve siyasî yapısını altüst eden ihtilaller ve savaşlarla geçti¹⁸⁵. Sosyal ve siyasî yapıyı savaşlar ve ihtilaller önemli oranda etkilerken, asıl etki ihtilalin manasında kendini bulan yeni fikirlerin, günümüze kadar uzanan etkisidir. Fikirleri özlü olarak ifade edecek olursak milliyetçilik, milli egemenlik, özgürlük, bağımsızlık, eşitlik ve laiklik gibi düşüncelerdir¹⁸⁶. Fransız devrimine kadar, halk ile devlet arasındaki ilişki monarşik bir temele dayanıyordu. Devrimle birlikte krallık ortadan kaldırılınca, kralın hakimiyetinden boşalan iktidarı milli egemenlik ilkesi doldurmuştur.

İhtilalin beraberinde getirdiği bu fikirler, mutlak monarşi ile yönetilen idareler ve bünyesinde birçok etnik yapıyı barındıran yönetimler için tehlikeli bir tehdit unsuru oluşturmaktadır.

İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya Napolyon'la yaptıkları savaşlar neticesinde 1815 Waterloo savaşı ile Fransa'yı yenerek nihâi mağlubiyete uğrattılar¹⁸⁷. Bozulan Avrupa'nın siyasî coğrafyasını düzeltmek amacıyla 1814-1815'te Maternich'in başkanlığında Viyana Konferansı düzenlendi¹⁸⁸. Kongreye katılan beş devletten Avusturya, Rusya, İngiltere ve Prusya Avrupa'nın diğer millet ve devletlerinin görüşlerini nazar-ı itibara almadan Avrupa haritasını kendi siyasî çıkarları doğrultusunda şekillendirdiler. Fransa mağlup sıfatıyla

¹⁸⁵ Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, Çev: Semih Tiryakioğlu, İstanbul, 1960, s 303.

¹⁸⁶ Y. Sarıay, *a.g.e.*, s 14; M. Türköne, "Millet", s 37.

¹⁸⁷ M. Sarıca, *a.g.e.*, s 74.

¹⁸⁸ Konferans Hakkında Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Diran Kelekyan, *19. Asırda İctimâ-i ve Siyasî Avrupa*, Dersaadet, 1330.

katıldığı konferansta ihtilal öncesi sınırlarına çekilmişti. Fakat ihtilalin getirdiği fikirler, Napolyon ile Avrupa'nın her köşesine yayılma imkanı bulmuştur.

Avrupa'nın yeni statüsünü korumak, ihtilalin getirdiği fikirlerle mücadele etmek için, kutsal ittifak, dörtlü ittifak ve 1818 Aachen, 1819 Karlsbod, 1820 Trappau, 1821 Leibeck, 1822 Verona Kongreleri yapılmıştır. Bütün bu çabalara rağmen Fransız İhtilali'nin getirdiği fikirler Avrupa'da yayılmaya ve her milleti etkilemeye devam etmiştir. Bütün engelleme gayretleri de fazla etkili olmamıştır.

4-Avrupa'daki Sosyal ve Siyasî Gelişmelerin Osmanlı Devleti'ne Tesiri

Osmanlı, ilk dönemlerinde Avrupa'yı bir bütün olarak kabul etmiş, ilişkilerini de siyasî boyutla sınırlayarak içişleriyle ciddi manada ilgilenmemiş ve ihtiyaç da duymamıştır. Avrupa'da Rönesans ve Reform gibi hareketler olmuş, ancak bu hareketler Osmanlı Devleti'nin ilgisini çekmemiştir. Avrupa Devletleri ise Osmanlı Devleti'ni büyük bir güç olarak kabul etmişler, ciddi olarak çekinmişlerdir. Fakat Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri ticari imtiyazlar ve Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslimler daima ilgilerini çekmiştir. Kanuni Sultan Süleyman cihanşümül devlet politikası gereği Avrupa ile ilgilenmiş ve Fransa'ya 1835'te verdiği kapitülasyonlar ile kutsal yerlerin himayesini bir hak olarak tanımıştır. Bu anlaşmayı 1604'te yapılan ikinci bir kapitülasyon anlaşması takip eder. Bu anlaşma, Fransa'nın Katolikleri himayesine de kaynaklık teşkil eder¹⁸⁹. 1673 kapitülasyonları ile de yeni haklar tanınır. Fransa bu anlaşmalara güvenerek papazlardan oluşturduğu misyoner teşkilatı ile Katolik propagandası amacı ile Osmanlı Devleti'nin birçok yöresinde faaliyete geçer. Misyonerlerin amacı dini saha ile sınırlı olmayıp, iktisadî ve ticarî çıkarların geliştirilmesi amacı da güdülmekteydi¹⁹⁰.

Aynı zamanda Fransa'nın siyasî ve dini faaliyetlerini, Rusya'nın Balkanlara yönelik çalışmaları takip eder. Ruslar XVII. yy.dan itibaren kilise kanalıyla Balkanlar'daki Slav kavimleriyle temasa geçer¹⁹¹. 1547'de "Çar" unvanını alan IV.İvan patriklere yaptığı yardımlarla onların sempatisini kazanarak, Ortodoks hamiliğine soyunmuştur. Bundan böyle kendilerini Bizans'ın varisi ve mirasçısı olarak gören Çarlar, Orta Şark'ta ve Balkanlar'da

¹⁸⁹ G. Bozkurt, *Osmanlı*, s 34-35.

¹⁹⁰ C. Küçük, "*Osmanlı İmparatorluğunda*", s 15.

¹⁹¹ İ. Ortaylı, *En Uzun*, s 58; B.H. Sumner, *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, Çev: Bengi Özbilgin, İstanbul 1993, s 27.

Ortodokslar'la ilgilenmeye başlarlar¹⁹². Özellikle I.Petro'dan itibaren bölgeye gönderdikleri ajanları vasıtasıyla Ortodoks propagandası yaparak, bir birlik oluşturmaya çalışıyorlardı¹⁹³. Rusya'nın 1711'de Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşta, Balkanlı milletleri ayaklanmaya ve isyana yönelik çağrılar ve kışkırtmaları,¹⁹⁴ o dönemde sonuç vermese de ileride bölgenin asayişinin bozulması ve huzursuzluk çıkmasında oldukça etkili olacaktır.

1740 kapitülasyonları ile Fransa, Katoliklerin himayesini resmen üzerine aldı¹⁹⁵. Böyle bir hakkın Fransa'ya tanınması ile diğer Avrupa devletleri için de gayrimüslimler üzerinde aynı hakları temin etmeleri yönünde kapı açılmış oldu. Ortodokslarla yakinen ilgilenen Rusya böyle bir imtiyazın kendisine tanınması yolunda çalışmalara başladı¹⁹⁶.

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ni içeriden vurmak amacıyla Rusya gayrimüslimleri tahrik etmiş, özellikle Mora'da Ortodoks Rumları isyan etmeleri için kışkırtmıştır¹⁹⁷. Rumların isyanını sağlamak için Rus filosu bölgeye gönderilmiş ve isyanın çıkması sağlanmışsa da Osmanlı Devleti gerekli önlemleri alarak isyanın bastırılmasını başarmıştır¹⁹⁸.

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı açısından tam bir hezimet ile neticelenir. İmzalanan Küçük Kaynarca¹⁹⁹ Anlaşması'nın 7. ve 14. maddeleri ile Rusya, Ortodoksların hamiliğini ve koruyuculuğunu resmen üstlenir²⁰⁰. Bu maddelerdeki muğlak ifadeler Rusların Osmanlı işlerine karışmasına dayanak teşkil edecektir²⁰¹. Bu haklar hem Rusya, hem de Rum Ortodoks tebaa tarafından suiistimal edilmiştir²⁰².

Rusya, Asya yolu üzerindeki Ermenileri de ihmal etmez. Çariçe II. Katherina bölgedeki Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı tahrik ve teşvik eder, ayrıca Ermenilere dini ve milli bir şuur vermek için propaganda çalışmaları da yürütür²⁰³. Rusya'nın bu dönemdeki

¹⁹² Mehmet Saray, "Başlangıcından Petro'ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış", **Tarih Dergisi**, 35, İstanbul 1994, s 221

¹⁹³ Y. Akçura, **Dağulma**, s 15.

¹⁹⁴ B.H. Sumner, **a.g.e.**, s 28.

¹⁹⁵ A. Cevat Eren, **a.g.m.**, s 711; Ahmed Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul 1959, s 55.

¹⁹⁶ A.İ. Gencer, **a.g.m.**, s 434.

¹⁹⁷ Mustafa Nuri Paşa, **a.g.e.**, s 198.

¹⁹⁸ M.M. Hatipoğlu, **a.g.e.**, s 4.

¹⁹⁹ Anlaşmanın Tam Metni, Bkz. Mustafa Nuri Paşa, **a.g.e.**, s 73-87.

²⁰⁰ H. Ülmen, **a.g.m.**, s 273; F. Armaoğlu, **a.g.e.**, s 15; G. Bozkurt, **Osmanlı**, s 36-39.

²⁰¹ A.N.Kurat, **a.g.e.**, s 30

²⁰² E.J. Zürcher, **a.g.e.**, s 37-38

²⁰³ Y. Akçura, **Dağulma**, s 21.

Osmanlı Devleti'ne yönelik politikası, Ortodoksluk propagandası ile birtakım amaçlarına ulaşmaktır. 1877'den itibaren bu politika yerini Panslavizm düşüncesine bırakacaktır²⁰⁴.

Din ve mezhep meselelerini istismara ve misyoner faaliyetlerine İngilizler de fazla gecikmeden katıldılar. 1840'ta Kudüs'te bir Protestan kilisesinin inşası için izin alan İngiltere, kısa sürede bu mabedin hizmete açılmasını sağladı. Daha sonra İngiltere, İstanbul'da "Protestan Cemaati İdare Heyeti"'nin (1846) kurulmasına muvaffak oldu. Bu cemaat, 1850'de bir fermanla "Ermeni Protestan Milleti" olarak Osmanlı yönetimi tarafından kabul edilecektir²⁰⁵.

1789 Fransız İhtilali'nin sonuçları ve getirdiği fikirler kısa sürede Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler üzerinde kendini hissettirmeye başladı. Hürriyet, eşitlik, bağımsızlık,²⁰⁶ "milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı"; kısaca "milliyetçilik" düşüncesi özellikle Balkanlar'da tesirini göstermeye başladı²⁰⁷. Avrupa'da tebarüz eden fikirler gayrimüslimlere iki kanaldan gelmekteydi.

1- Eğitim-öğretim ve kültürel etkilenme

2- Avrupalı devletlerin özellikle teşvik ve tahrikleri

Gayrimüslimler kültürel yönden kendilerine yakın hissettikleri Avrupa'ya çocuklarını eğitim-öğretim için gönderirlerdi. Avrupa'daki siyasî ve fikri gelişmeleri öğrenci olarak takip eden bu çocuklar gördüklerinden etkilenmiş ve memleketlerine döndüklerinde edindikleri fikirlerin yayılmasını temin etmişlerdir. Ayrıca Avrupa'da ihtilali savunan bir çok batılı yazarın eseri de tercüme edilerek, gayrimüslimler tarafından okunmaktaydı²⁰⁸. Büyük bir çoğunluğu ticaretle uğraşan bu gayrimüslimlerin, Avrupa devletleri ve milletlerinden etkilenmeleri eğitim boyutu ile sınırlı kalmayarak ticari ilişkilerden de kaynaklanmıştır.

Avrupalı devletlerin gayrimüslimleri teşvik ve tahrikleri, bir yandan Osmanlıyı parçalayarak kendi topraklarını genişletecek, diğer yandan da gayrimüslimlerin

²⁰⁴ S. Yerasimos, *Milliyetler*, s 53.

²⁰⁵ Abdulhalûk Çay, "Büyük Devletlerin Osmanlı Azınlıkları Üzerindeki Amaçları ve Siyasetleri", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi), II, İstanbul 1992, s 442

²⁰⁶ Recai G. Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, Ankara 1948, s 58.

²⁰⁷ M. Türköne, "Tanzimatta Millet", s 37; H. Ülmen, *a.g.m.*, s 272; Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul 1994, s 616-617, M.M. Hatipoğlu, *a.g.e.*, s 3; G. Bozkurt, *a.g.m.*, s 294; Y. Akçura, *Dağılma*, s 53; E.J. Zürcher, *a.g.e.*, s 47; N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 147.

²⁰⁸ G. Bozkurt, *a.g.m.*, s 294, M.M. Hatipoğlu, *a.g.e.*, s 5.

bağımsızlıkları sağlanacaktır²⁰⁹. Bu amacı Fransa ve Rusya'nın takip ettiği politikalarda açıkça görmemiz mümkündür.

Fransa'nın İtalya'ya gönderdiği ordu komutanı N. Bonapart, 1797'de General Gentili'yi Yedi Adayı işgale gönderirken halkın bağımsızlığa eğilimlerinin teşvik edilmesini ister²¹⁰. Fransızlar Adalıları, Prevezelileri ve daha da içerilere nüfuz ederek Rumları, klasik Yunan devirlerini ve tarihlerini hatırlatarak, Osmanlı Devleti'nin aleyhine bağımsızlığa teşvik ettiler²¹¹. Rumlara ve Arnavutlara isyana özendirici bildiriler dağıttılar²¹². 1805'ten sonra Dalmaçya'ya yerleşen Fransızlar bölgede yeni okullar açarak ihtilal fikirlerine uygun, milli hislerin uyandırılmasına yardımcı oluyorlardı²¹³. Bu fikirler Balkanlı milletler arasında da yayılmaya başladı²¹⁴. Balkanlı milletler arasında yayılan etnik milliyetçilik düşüncesi, daha ziyade Rumların ve Rum Ortodoks kilisesinin Helenleştirici ve asimile edici politikalarına tepki olarak gelişmiştir²¹⁵. Fransızlar Balkanlı milletlerden sonra Yahudilerle de ilgilenmeye başladılar. Yahudileri Kudüs'te bir Yahudi devleti kurulması için ittifaka davet ederek isyana teşvik ettiler²¹⁶.

Balkanlar'da milliyetçilik düşüncesinin bu kadar hızlı yayılmasında ve bu tahriklerin etkili olmasında sosyo-ekonomik düzen ile idarenin hızlı bir şekilde bozulmasının da önemli bir yeri olduğu kabul edilmelidir²¹⁷. Balkanlarda yayılan ve revaç bulan ihtilal fikirlerinin aynı şekilde Anadolu'da etkisi görülmez. Anadolu'da yaşayan Türkler'de etnik kimlik ve hassasiyet oluşmadığı gibi aydınların bu tür bir talebinden söz etmek mümkün değildir. Yalnız bu yıllarda kültürel kimliğe doğru bir süreç de başlamıştır²¹⁸.

18. yy sonlarında ve 19. yy başlarında Osmanlı Devleti'nde ciddi manada bir yenileşme hareketi söz konusudur. III. Selim ve II. Mahmud tarafından idare edilen bu

²⁰⁹ S. Shaw, *a.g.e.*, s 1003.

²¹⁰ Ercüment Kuran, *Türk Çağdaşlaşması*, Derleyen: M. Erdoğan, Ankara 1997, s 107; aynı müellif, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Derleyen: M. Türköne, Ankara 1994, s 65; Y. Sarımay, *a.g.e.*, s 40.

²¹¹ Y. Akçura *Dağılma*, s 57.

²¹² İ. Soysal, *a.g.m.*, s 188.

²¹³ A.C. Eren, *a.g.m.*, s 713.

²¹⁴ Ş. Hanioglu, *a.g.m.*, s 1390.

²¹⁵ N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 150.

²¹⁶ Y. Akçura, *Dağılma*, s 58.

²¹⁷ İ. Ortaylı, "*Balkanlarda*", s 1026.

²¹⁸ İ. Ortaylı, *En Uzun*, s 63.

yenileşme hareketlerinde Fransız İhtilali'nin getirdiği fikirlerin tesiri olmadığı ve hatta ilham olarak da olsa bir etkilenmenin bulunmadığı anlaşılmaktadır²¹⁹.

Osmanlı Devleti'nin günden güne zayıflayarak dağılmaya ve yıkılmaya doğru gittiğini gören Rusya bundan en iyi şekilde faydalanmayı dış politikasında ana prensip edinmiştir²²⁰. Bu çöküşü hızlandırmak için Osmanlı Devleti ile birçok savaşlar yapmış ve Bulgarlar²²¹, Sırlar ve Rumlarla ilgilenerek siyasî kışkırtmalarda bulunmuştur. Bölgede okullar açtırmış, öğretmenler göndermiş, milli şuurlarını kazanmaları için her türlü maddi ve manevi desteğini esirgememiştir²²².

Osmanlı Devleti, 1815 Viyana Kongresi'ne Rusya'nın bir takım yeni istek ve zorlamalarda bulunacağını düşünerek Metternich'in toprak bütünlüğüne yönelik verdiği teminata²²³ rağmen katılmamıştır. Nihayetinde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü temin eden bir maddeyi Avusturya ve İngiltere, tüm çabalarına rağmen Rus engelini aşamayarak kabul ettirememişlerdir. Zira Rusya için Osmanlı Devleti'nin toprakları önemliydi. Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı Ortodoksluk hesabına yaklaşıyor, bu yol ile gayrimüslimlerle ilişkiye geçerek çalışmalarını yürütüyordu. Bu politikayı daha sonraları "Slavlık" bağlarıyla kuvvetlendirecek ve himaye talep edecektir²²⁴. "Pan-İslavizm" ilk defa 1826 yılında bir İslav yazarı tarafından kullanılırken²²⁵, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus politikasının esaslı bir prensibi olacaktır. Ruslar Avrupa'ya karşı gayrimüslimlerin siyasî ve idarî haklarının bulunduğunu, Türklerin zulüm ettiğini söylüyor, tahrik ve teşvikini gayrimüslimlerden esirgemeyerek, nihayetinde askerî müdahale ile de olsa ağır maddeleri içeren anlaşmayı zorla kabul ettiriyordu²²⁶. 1804 Sırp isyanı, 1820 Yunan isyanında hep aynı yolu takip etmiştir.

Fransa ve Rusya'nın yukarıdaki politik tavırlarını, XIX. asır başlarından itibaren İngiltere Protestan misyonerlerinin propaganda çalışmaları ile takip eder. Amerika, Almanya, Hollanda ve diğer Avrupa devletleri de gayrimüslimleri himayeci sisteme katılırlar²²⁷. Bu hal

²¹⁹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Fransız İhtilali ve Tanzimat*, İstanbul 1939, s 100; R. G. Okandan, *a.g.e.*, s 100 ; E.J. Zürcher, *a.g.e.*, s 46

²²⁰ U. Gülsoy, *a.g.e.*, s 13.

²²¹ Halil İncalık, "Tanzimat ve Fransa", *Tarih Vesikaları*, II/8, Ağustos 1942, s 135.

²²² Cezmi Eraslan, *II. Abdulhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1995, s 39.

²²³ D. Kelekyen, *a.g.e.*, s 626.

²²⁴ H. İncalık, "Şark", s 566.

²²⁵ Hans Kohn, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Terc: A.O. Güner, [Ankara 1991], s 20.

²²⁶ T. Ünal, *a.g.e.*, s 234.

²²⁷ C. Küçük, "Osmanlı İmparatorluğunda", s 16.

devletler arasında yeni bir rekabete vesile olur, rekabet ortamı da müdahale için yeni fırsatları en iyi biçimde değerlendirme şeklinde kendini gösterir²²⁸.

Hemen hemen bütün Avrupa devletlerine tanınan kapitülasyonlarla büyük ekonomik çıkarlar elde eden devletler, gayrimüslim cemaatler üzerinde himaye hakkını da temin edecek siyasî bir gücü de ele geçirmiş oluyorlardı. Bu siyasî güçten faydalanarak sık müdahalede bulunuyorlar ve bu müdahaleyi “Medeniyet” formülüyle perdelemeye çalışıyorlarsa da esasında yeni haklar elde etmek amacını taşıyorlardı²²⁹. Bu vaziyet gayrimüslimlerin idaresini güçleştiriyor ve yeni sorunların çıkmasına sebep oluyordu²³⁰.

19. yüzyıla gelinceye kadar rahat, güvenli ve huzurlu yaşayan gayrimüslimler Osmanlı Devleti'nin gerileme devrinde teşkilatın bozulması ve idarenin aksaması üzerine önceki yıllarda buldukları refah ve rahat ortam sağlanamayınca bunu temin için kendilerine yeni çıkış yolları aradılar²³¹. Bu halklar, bir yandan Osmanlı Devleti'nde benliklerini muhafaza ederek devletin imkanlarından faydalanmışlar diğer yandan batılı devletleri kendilerine hâmi görerek²³² siyasî bir takım taleplerle devletin karşısına çıkmışlardır. Batılıların da desteğini alarak milli mücadele içine girdiler. Bu tür bir tavır göstermeleri siyasî birliğin bozulmasında önemli bir unsur olarak ön plana çıktı²³³.

XVII. ve XVIII. asra kadar Osmanlı Devleti yönetimini bir Hıristiyan devlet yönetimine tercih etmeyen azınlıklar, artık diğer devletlerin yönetimini arzulamaya ve tercih etmeye başladılar²³⁴. 1829 Edirne Antlaşması ile çözüme resmen başlamıştır.

²²⁸ Ahmet Rasim, a.g.e., s 418.

²²⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul 1969, s 278-279.

²³⁰ Y. Akçura, *Dağılma*, s 7.

²³¹ Ş. Altundağ, a.g.e., s 45.

²³² A. Çay, a.g.m., s 446.

²³³ A. C. Eren, a.g.m., s 712.

²³⁴ C. Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu”, s 15. N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 145-146.

I. BÖLÜM

OSMANLILIK DÜŞÜNCESİNİ DOĞURAN SEBEPLER VE SİYASİ UYGULAMAYA YANSIMASI

1- Osmanlılık Düşüncesinin Tanımı, Amaçları ve Doğuş Altyapısı

Osmanlılık, padişahın siyasal idaresi altında, devletin sınırları dahilinde yaşayan milletlerin, din ve ırk farkı gözetilmeksizin aynı haklara sahip olarak eşit bir şekilde idarî, dini ve hukukî haklardan faydalanmasıdır. Başka bir tarifile; Osmanlı Devletinin yönetimi altında, etnik kimliklerin önemsenmeden eşit hakları içeren bir uyrukluk anlayışı getirilmeye çalışılıyordu¹. Fransız ihtilalinin yaymış olduğu milliyetçilik fikriyle, çeşitli milletlerin(Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler) bağımsızlık ve devletten ayrılma isteklerinin önüne geçmek için her türlü etnik kimlik üzerinde üst kimlik olarak "Osmanlı Milleti" oluşturmak için geliştirilen siyasal düşünce hareketine "Osmanlılık" denir². Osmanlı Devleti'nin dağılmaktan ve yıkılmaktan korunması için sınırlar dahilinde yaşayan Türk, Ermeni, Arap, Yahudi, Bulgar hangi soydan ve ırktan gelirse gelsin bu topluluklar "Osmanlı" kimliğinde birleşerek, milliyetçilik düşüncesinin yol açtığı tahribat, bağımsızlık istekleri önlenecektir³.

Osmanlı Devleti'nin karakteristik yapısında 19. yüzyıla kadar İslam dünyasının liderliğini ve birliğini temsil eden bir anlayış hakimken "Tanzimat"la birlikte İslam-Hıristiyan ikiliğini aşan bir anlayış meydana gelmiştir⁴. Bu anlayışın meyvesi olan "Osmanlı Milleti" fikri renkli bir mozaik andıran devleti bir arada tutmak için politik açıdan kaçınılmaz bir ihtiyaçtır⁵. İki yüz yıldır sarsıntılar geçiren devlet, etnik grupların uluslaşma sürecinin önüne geçebilmek için Osmanlılık ruhunun canlandırılmasını zaruri kılmaktadır⁶.

¹ Salâhi R. Sonyel, *Minorities And The Destruction Of The Ottoman Empire*, Ankara 1993, s 152; Engin Deniz Akarlı, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki Nüfusunun Dini ve Irki Birleşimi" *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 59, Ağustos 1972, s 17.

² Şükrü Hanioglu, "Osmanlılık", *T.C.T.A.*, V, İstanbul 1985, s 1389; Mümtaz'er. Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1992., s 52; Cemil Bilsel, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s 697.

³ Yusuf Bayraktutan, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Ankara 1996., s 36; Ercüment Kuran, *Türk Çağdaşlaşması*, Der: Mehmet Erdoğan, Ankara 1997, 197; S. R. Sonyel, *a.g.e.*, s 152.

⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1994, s 76.

⁵ Mümtaz'er Türköne, "Tanzimat'ta Millet Fikrinin Doğuşu", *Türkiye Günlüğü*, 8, Kasım 1989, s 39.

⁶ İlber Ortaylı, "İmparatorluk Döneminde Mahalli İdarelerin ve Belediyeciliğin Evrimi", *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, Ed. E. Türkcan, İstanbul 1977, s 7.

Milletleri bir arada tutabilmek bu eşitlikçi siyasetin uygulanması ve uygulamadaki başarısına bağlıdır⁷. Gayrimüslimlerin “Millet-i Mahkumeden” kurtularak, müsâvi vatandaşlar olduğunu ifade edebilmesi, ihtiyaçlarının karşılanması yeni politikaların üretilmesini gerektirmekteydi⁸. Osmanlıcılık düşüncesi bir anlamda 19. yüzyıl Milliyetçiliğine tepki olarak oluşturulmaya çalışılan bir düşüncedir⁹. Osmanlıcılık, asrın ideolojisi milliyetçiliğin gayrimüslimler üzerindeki etkisini kırmak için Osmanlıya göre yorumlanarak uygulanmasıdır. Zira Fransız ihtilalinin savunduğu millet esasına dayalı milli devlet ve bağımsızlık fikrine alternatif fikir olarak birçok dini ve ırki yapılar kaynaştırılarak “Osmanlı Milleti” meydana getirilmek amaçlanıyordu¹⁰. Toplumlar etnik ve dini yapılarını muhafaza ederek bir üst kimlik etrafında toplanacaklardı.

Osmanlıcılık düşüncesinin devlet siyaseti olarak uygulanmaya başlanması, batılı devletlerin desteğiyle 1830’da Yunanistan’ın zuhuruyla başlar¹¹. II. Mahmud Balkanlı milletlerin milliyetçilik akımlarından beslenerek huzursuzluk çıkarmaları ve Avrupa’nın desteğiyle amaçlarına ulaşması üzerine Osmanlı Milleti oluşturmanın zaruretini anlayarak bu konuya ehemmiyet vermiştir¹². Bunun ilk örneğini, Hıristiyanların kilise yapmasına getirilen sınırlama kaldırılarak, 1831’de yapımı tamamlanan kiliseye devletin maddi destek sağlaması oluşturmuştur¹³. Padişah 1837’de yabancı sefirlere Mustafa Reşid Paşa kanalıyla “*Ben tebaamdan Müslüman’ı camide, Hıristiyan’ı kilisede, Musevi’sini de havra da fark ederim, aralarında başka gün bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adâletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır*”¹⁴ diyerek bu konuda düşüncesini belirtmiştir. Padişah müsadereyi kaldırırken, “bundan böyle ne müslümanlara ve ne de gayrimüslimlere angarya tatbik

⁷ M. Türköne, a.g.e., s 61; G. Bozkurt, *Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996., s 40.

⁸ M. Türköne, a.g.e., s 238.

⁹ Yusuf Sarıay, *Türk Milliyetçilik Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931*, İstanbul 1994, s 8.

¹⁰ E. Kuran, *Çağdaşlaşma*, s 198; Ş. Hanioglu, a.g.m., s 1390; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995, s 99.

¹¹ E. Kuran, *Çağdaşlaşma*, s 245; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Tanzimat’ta İctimai Hayat”, *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s 630.

¹² Ercüment Kuran, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Der: Mümtaz’er Türköne, Ankara 1994, s 61-62.

¹³ Z.F. Fındıkoğlu, a.g.m., s 631.

¹⁴ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1991, s 100; Halil Cin, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuk ve Yargılama Usulleri,” *150. Yılında Tanzimat*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s 12-13; Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s 47; Abdurrahman Şeref Efendi; *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s 65; A. Cevad Eren, a.g.m., s 727; A. Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1944, s 149; Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Tarihi 1700-1938*, İstanbul 1974, s 226; M.H. Vahapoğlu, “Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti”, *Erdem*, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı, VIII/22, Ocak 1996, s 42.

edilmeyeceğini” de belirtmiştir. Bu dönemde müslümanlar ile gayrimüslimlerin birbirine yakınlaşmaları ve kaynaşmaları için çeşitli girişimlerde de bulunmuştur¹⁵.

II. Mahmud’un iktidarının son dönemlerinde ortaya atılan “Osmanlı vatanperverliği (Osmanlılık)” politikası¹⁶, Tanzimat devlet adamları tarafından da devam ettirilir. Tanzimat’ın mimarı ve fermanın hazırlayıcısı Mustafa Reşid Paşa’nın amacı da “Osmanlı Milleti” meydana getirmektir¹⁷.

Tanzimat Fermanı’nda göze çarpan prensiplerin ana düşüncesinde “Osmanlılık, Osmanlı Vatanperverliği ” vardır¹⁸. Fakat fermanın bir taraftan şer-i şeriften söz ederken diğer yandan da gayrimüslimlerin eşitliğinden söz etmesi, etnik yapının hukukî statüsünü belirlemede sıkıntı doğurmuştur¹⁹. Avrupa’nın önerdiği hatta zorladığı projelere Balkanlı ulusların talepleri de eklenince hükümet yeni bir yönetim sistemi kurmayı zorunlu görüyordu²⁰. Tanzimat’ın özünde, yeni bir yönetim anlayışı düşünülerek başlatılması, “İttihad-ı Anasır” veya Osmanlılık politikalarının uygulanmasının zorunluluğunu ortaya çıkardı²¹.

III. Mustafa ve III. Selim’in devlet erkanına sorduğu :“Bu devlet nasıl kurtarılabilir?” sorusunun²² cevabı Tanzimat dönemi devlet adamları tarafından, Osmanlılık düşüncesi etrafında birleştirilmesi gerektiği şeklinde verilmiştir²³. Reşid Paşa, bu siyasetin savunucusu, uygulayıcısı ve devam ettirilmesi için büyük çaba sarf eden kişisi olarak İslam aleminin şan ve şerefine bekası için, Osmanlılığın ilk şartının dinin İslam dini olması, ikinci olarak saltanatın Osmanoğulları soyundan bulunması, üçüncü olarak başkent İstanbul olması ve dördüncü olarak resmi dilin Türkçe olması gerektiğini ifade etmiştir²⁴. O güne kadar sadece bir hanedan ismi olan “Osmanlı” artık yukarıdan aşağıya doğru farklı farklı etnik kimlikleri kaynaştıracak bağ olarak uygulanmaya çalışıldı²⁵. Reyanın korunmasına en bariz örnek

¹⁵ G. Bozkurt, **Osmanlı**, s 41.

¹⁶ E. Kuran, **Batılılaşma**, s 65-66.

¹⁷ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul 1996, s 21 .

¹⁸ İlber Ortaylı, “Tanzimat”, **T.C.T.A.**, VI, İstanbul 1985, s 1546.

¹⁹ Hüseyin Çelik, **Ali Suavî ve Dönemi**, İstanbul 1994, s 617.

²⁰ Niyazi Berkes, **Türkiye de Çağdaşlaşma**, İstanbul 1978, s 205.

²¹ Azmi Özcan, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877 -1924)**, İstanbul 1997, s 43.

²² Tark Zafer Tunaya, **Türkiye’nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul 1996, s 56.

²³ İlber Ortaylı, “Tanzimat”, **T.C.T.A.**, VI, İstanbul 1985, s 1545; E. Kuran, **Batılılaşma**, s 66; Y. Sarımay, **a.g.e.**, s 18.

²⁴ Ali Rıza - Mehmet Galib, **XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali**, I, Haz: F. Çetinderin, İstanbul 1977, s 98.

²⁵ Süleyman Seyfi Ögün, “Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü”, **Türkiye Günlüğü**, 50, Mart-Nisan 1998, s 25.

1842’de Rus tahriklerine karşı hükümetin valilere gönderdiği genelgede, “*icrâ-i adâlet ve celb-i kulûb-î tebaa ve raiyetle idâre-î hükümet olunması... reâyânın mümkün mertebe hoş tutulup elden geldiği ve şer-i şerîfin mesağ olduğu derece her sınıf tebaa-i devlet-i Âliyyenin hukuk-i nefsiyye ve maliye ve irziyyelerinden dolayı hüsn-i himâyet ve iyâmet*” olunmalarını bildirmesidir²⁶.

Mustafa Reşid Paşa’nın önünü açtığı Tanzimat döneminin temel esasları, takipçileri olan Âli ve Fuad Paşa’lar tarafından da sürdürülmüştür. Bu arada Tanzimatın ilanına rağmen Balkanlı milletlerdeki uluslaşma süreci devam etmekteydi.²⁷ Âli ve Fuad²⁸ Paşalar devletin çöküşünü önlemenin tek yolunun müslüman-gayrimüslim öğelerinin kaynaştırılmasından geçtiğini düşünüyorlardı. Âli ve Fuad Paşalar 1856 Islahat Fermanı’nı, devletin bekasını temin edecek çeşitli din ve ırkların Osmanlılık içinde eriyeceğini düşünerek ilan etmişlerdir²⁹. Ferman ile Osmanlılık açıkça resmiyet kazanmıştır. Düşüncenin siyasî bir politikadan, şumûllü bir ideoloji haline dönüşmesi İslamcılık akımının tebarüzünden sonra ortaya çıkacaktır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şer’i delillerle kuvvetlendirilerek savunacak aydınlar bazında da temsilciler bulacaktır³⁰.

Türk milliyetçiliğinin oluşumunu bu dönemde görmemiz mümkün değildir. Zira Osmanlılık düşüncesi dahilinde yer alan Türk unsurunun, “Müslümanlık” ile “Türklük” mefhumlarının birbiriyle iç içe kaynaşmış bulunduğu, hem devletin yıkılışına kadar güçlü bir uluslaşma düşüncesi belirmemiş, hem de “İslamcı Muhalefet” siyasal ve toplumsal yapıda etkinliğini sürdürme imkanı bulmuştur³¹. Müslümanlar, Hıristiyan unsurun beliren milliyetçilik duygularına tepki olarak (Balkan savaşları ertesini hariç) ırkçılık yapmadılar³².

Müslümanlarla gayrimüslimleri kaynaştıracak eşitlik prensibini uygulama, aynı vatan etrafında birleştirme süreci, zamanla hızını yitiriyordu. Zira Osmanlı Devleti’nin Anadolu ve Ortadoğu’daki müslüman halkı buna müsait değildi. Bu siyaset Avrupa devletlerinin işine de

²⁶ Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayun” *Bulleten*, XXVIII/112, Ankara 1964, s 621.

²⁷ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform*, çev: Osman Akınhay, I, İstanbul 1997, s 109.

²⁸ G. Bozkurt, *Osmanlı*, s 76; R. H. Davison, *a.g.e.*, I, s 107; Mehmed Memduh, *Mir’ât-ı Şuûnât*, Haz: Hayati Develi, İstanbul 1990, s 141.

²⁹ Enver Koray, *Türkiye’nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1991; s 129, Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1997, s 152; Abdulhalük Çay, “Büyük Devletlerin Osmanlı Azınlıkları Üzerindeki Amaçları ve Siyasetleri”, *Tarih Boyunca Türkler’ de İnsani Değerler ve İnsani Haklar* (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi), II, İstanbul 1992, s 443.

³⁰ M. Türköne, *a.g.e.*, s 240.

³¹ Çetin Özek, *Din ve Devlet*, İstanbul tarihsiz, s 406.

³² E. D. Akarlı, *a.g.m.*, s 17.

gelmiyordu³³. Eşitliğe ve kaynaşmaya yönelik çabalarda, Avrupa devletlerinin her fırsatta yaptıkları müdahaleler de başka bir engel oluşturuyordu³⁴. Gayrimüslimler değişik konumlarda devlete hizmet etseler de milli kimliklerini gururla taşıdıkları için³⁵ kaynaşma gerçekleşmeyecekti³⁶. Osmanlılık ideolojisi Balkan savaşlarının yenilgiyle bitmesi üzerine son bulmuştur³⁷.

Osmanlılık düşüncesinin siyaset olarak doğuş alt yapısının izlerini batılılaşma hareketleriyle başlayan süreçte bulmamız mümkündür. Zira zamanla yenileşme, batılılaşma ile gayrimüslimlere yönelik düzenlemeler iç ve dış etkenlerinde etkisiyle paralel gidecektir. Bu paralelliğin ortak noktalarını ve gayrimüslimlere yönelik düzenlemelerin daha iyi anlaşılabilmesi için batılılaşma hareketlerinin doğuş aşamasını takip zaruridir.

İlk batılılaşma eğilimleri, 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça anlaşmalarıyla Avusturya ve müttefiklerine karşı mağlup olunması ile başlar³⁸. Bu tarihten önce yapılan ıslahat hareketleri Koçi Bey Risalesi'nden de anlaşılacağı üzere, Kanuni döneminin muhteşem ve haşmetli devresine dönüş ve özlemi ifade etmektedir. Zaten 17. yy. boyunca yapılan ıslahat hareketlerinde Avrupa tesirinin olduğunu ispat etmek de mümkün değildir³⁹.

1718 Pasarofça Anlaşması ile başlayan Lale Devri, her şeyden evvel yeni bir zihniyetin ifadesidir⁴⁰. Sosyal hayatta dünyevileşme görülür. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın gayretleriyle Avrupa'ya elçiler gönderilmesi, matbaa açılması, batıdan teknik elemanlar getirilmesi, hatta İstanbul'da Frenk tarzı modanın görülmesi bunun örneklerindedir⁴¹. İbrahim Paşa batı eserlerinin dilimize kazandırılması için bir tercüme

³³ Z. F. Fındıkoğlu, a.g.m., s 631.

³⁴ Toktamış Ateş, *Siyasal Tarih*, İstanbul 1981, s 329.

³⁵ C. İnyetullah Özkaya, *Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti*, İstanbul 1952, s24.

³⁶ Recai G. Okandan, *Umumi Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1948., s 110; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhâmid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1995, s 51.

³⁷ Ercüment Kuran, "XIX. Yüzyılda Türkiye'de Kültür Değişmesi", *Erdem*, VI/16, Ankara 1992, s 221 .

³⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1991, s 46; Ç. Özek, a.g.e., s 384; N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 42.

³⁹ Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Evvel Garphlaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s 15; Mehmet Karagöz, "Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)", *OTAM*, 6, Ankara 1995, s 173.

⁴⁰ E.Z. Karal, "Tanzimat'tan Evvel", s 19.

⁴¹ B. Lewis, a.g.e, s 46-47.

heyeti de oluşturur⁴². Dönem, Paşa'ya karşı bir tepki hareketi ile sona erer. I. Mahmut, II. Mustafa, III. Osman ve I. Abdulhamid dönemlerinde de kısmi ıslahat hareketleri yapılır. Bu dönemlerde yapılan ıslahat hareketlerinin ağırlıklı noktasını askerî sahada yapılan yenilikler oluşturur. Dönemin devlet adamları, askerî yenilgileri, mağlubiyetleri ve toprak kayıplarını “düşman”ın her yönüyle üstün bir toplum olmasından değil de askerlerin taktik ve teknik olarak iyi yetiştirilmemiş olmasına bağlarlar⁴³.

1789'da tahta çıkan III. Selim zemin uygun olmadığından, ıslahat hareketlerine hemen başlamadı. Düşündüğü net bir ıslahat planı da yoktu. Hükümdarlığının ilk yıllarında süren Osmanlı-Avusturya ve Rusya savaşları sona erer ermez Ebubekir Ratıb Efendiyi Batılı kurum ve devletleri incelemek üzere Avusturya'ya gönderdi⁴⁴. Ratıb Efendi'nin gözlemlerine dayanarak askerî, siyasî ve iktisadî konuları ihtiva eden sefaretnamesini padişah dikkatle inceler. Ratıb Efendinin sefaretnamesinde Avrupa'daki yeni düzenden Nizam-ı Cedit olarak söz edildiği için III. Selimin yaptığı yeniliklere de “Nizam-ı Cedit” ismi verilmiştir⁴⁵. İkinci bir adım olarak devletin önde gelenlerinden mevcut yapının nasıl düzeltilebileceğine dair birer layiha hazırlanmasını ister⁴⁶. Yirmi müslüman ve iki hristiyan tarafından hazırlanan layihalar Sadrazam Melek Mehmed Paşa tarafından incelenerek özetlenmiş ve bir ıslahat programı hazırlanması için 10 kişilik komisyon oluşturularak görevlendirilmiştir. Komisyon 72 maddelik bir ıslahat programı hazırlamıştır⁴⁷. Yapılan çalışmalar neticesinde idarî, mülki, ticari, iktisadî, sosyal ve siyasî alanda yapılacak ıslahatlar önerilirken⁴⁸, ağırlıklı nokta “Osmanlı ordusunun ıslah-ı lüzumu”dur⁴⁹. Ordunun yanı sıra 19. yüzyıl reformlarının öncülüğünü yapacak kadroların ve zihniyetin oluşmasını temin eden ilk daimi elçilikler de bu dönemde açılır⁵⁰.

⁴² Ahmed Refik, *Lale Devri*, İstanbul 1331, s 76.

⁴³ Mümtaz Turhan, *Garphlaşmanın Neresindeyiz?*, İstanbul 1980, s 96; Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul 1993, s 125.

⁴⁴ Enver Ziya Karal, *Selim III' ün Hatt-ı Hümayunları – Nizam-ı Cedit 1789-1807*, Ankara 1946, s 31; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996, s 41; Besim Özcan, “III. Selim Devri Islahat Lâyihaları”, *Tarih ve Medeniyet*, 19, Eylül 1995, s 27.

⁴⁵ Rıfat Önsoy, “Osmanlı Batılılaşma Hareketleri ve Atatürk İnkılâpları”, *Erdem*, V/14, Mayıs 1989, s 369.

⁴⁶ B. Özcan, *a.g.m.*, s 27-28.

⁴⁷ B. Özcan, *a.g.m.*, s 27-28.

⁴⁸ B. Özcan, *a.g.m.*, s 28.

⁴⁹ E.Z. Karal, “Tanzimat'tan Evvel”, s 25; M. Karagöz, “Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)”, *OTAM*, 6, Ankara 1995, s 188; S. R. Sonyel, *a.g.e.*, s 139.

⁵⁰ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 1996, s 43

III. Selim dönemi yapılan ıslahat hareketlerinin daha evvelki dönemlerden ayrılan en önemli özelliği, askerlik dışı müesseselerde de yenileşmenin yapılmak istenmesidir⁵¹. Bu dönemdeki ıslahatların genel özelliği; Batı medeniyetindeki değişme ve gelişmelerin Osmanlı Devlet yapısına uydurulmaya çalışılmasıdır⁵². III. Selim'in devlet erkanı ile tasarladığı ıslahatlar da Batının her yönden büyüklüğünün kabul edilmesidir⁵³. Padişah batılılaşma temayülünü hızlandırmış, vezirleri ve devlet adamlarını teşvik ederek de yönlendirmiştir⁵⁴. Bunun için her türlü fedakarlığa da hazırdır. Bab-ı âliye yazdığı Hatt-ı Hümayunda "...Eğer bana şimdilik kuru ekmeğe kani ol derseniz ben razıyım.(.) Allah aşkına devlet elden gidiyor, sonra faide vermez..." diyordu⁵⁵.

II. Mahmud da selefi III. Selim'i takip eder. Fakat III. Selim'in akıbetine uğramamak için işe itidalli başlar. Devleti çöküşten kurtarmanın yolunun Batıyı taklitten geçtiğini düşünür⁵⁶. Padişah 1826'ya kadar idarede ve sosyal yapıda önemli birer güç olan ilmiye ve askerîye ile anlaşmanın yollarını arar. Fakat anlaşmanın mümkün olmadığını görür. Islahatların önünde en büyük engel ve güç gördüğü Yeniçerileri kaldırarak⁵⁷ dayanak noktasını yitiren ulemayı da etkisizleştirerek ıslahatların önünü açmayı düşünür. Yunan isyanında başarısızlıklarıyla dikkat çeken Osmanlı ordusu, Modern Avrupaî yapıdaki başarılı Mısır ordusu yanında aciz kalmıştır. Başarısızlıkların üstüne başıboşluklarıyla da rahatsızlık oluşturmaları dikkatleri çeken yeniçeriler, ulemanın da desteğini yitirince kurum olarak lagv edilmelerine mani olamadılar⁵⁸. Bu hadise tarihimizde bir dönüm noktasıdır⁵⁹. Yeniçeriliğin kaldırılmasına müteakip ilmiye sınıfının asırlardır yürüttüğü görevler ellerinden alınarak sivil sınıflara verilir⁶⁰. Yunan istiklalinin verilmesi ve isyan karşısındaki Osmanlı Devleti'nin

⁵¹ Ercüment, Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa (1807-1857)", VIII. Türk Tarih Kongresi, II, Ankara 1981, s 1449.

⁵² Bekir Koçlar, "Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Zihniyeti", Türk Yurdu, XII/55, Mart 1992, s 20; N.Berkes, Çağdaşlaşma, s 98.

⁵³ Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İstanbul 1996, s 22.

⁵⁴ A.H. Tanpınar, a.g.e., s 61; M.Karagöz, a.g.m., s 191

⁵⁵ E.Z. Karal, "Tanzimat'tan Evvel", s 128.

⁵⁶ E.Z. Karal, "Tanzimat'tan Evvel, s 28.

⁵⁷ T.Z. Tunaya, Batılılaşma, s 17-18.

⁵⁸ Ahmed Bedevi Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, İstanbul 1945, s 32; Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Devri'de Meclis-i Vâlâ (1838-1868), İstanbul 1994, s 21-22; Tuncer Baykara, "II. Mahmud'un Islahatında İç Temeller! 1826-1839 Arasında Anadolu" 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu, Ankara 1994, s 264.

⁵⁹ M.Karagöz, a.g.m., s 193

⁶⁰ Yılmaz Öztuna, "Tanzimat Muhalefeti", Tercüman, 28 Ağustos 1987, s 5.

vaziyeti bir asırdır yapılan yenileşmenin ne kadar yetersiz, tesirsiz olduğunun da anlaşılmasını sağlamıştır⁶¹.

II. Mahmud'u, yenileşme hareketlerinde, Müslüman Mısır'ın durumu ve başarıları etkilemiştir⁶². Mehmed Ali Paşa Batının desteği ve teknik elemanlarıyla güçlü ve modern bir idare kurmuştur. Padişahı etkileyen diğer bir hadise de 1830 Edirne Antlaşması için Rusya'ya giden Kaptan-ı Derya Halil Paşa'nın gözlem ve incelemeleri neticesinde padişaha; *"Rusya'dan dönüyorum. Avdetimde her zamandan ziyade inandım ki, Avrupa'yı taklidle acele etmezsek bizim için Asya'ya dönmek mecburiyetinden başka çare yoktur"*⁶³ demesidir. Avrupa'yı gezen seyyah ve diplomatlarımızın memlekete dönüşlerinde gözlemlerini hayranlık ve şaşkınlık içinde anlatmaları⁶⁴ devlet adamları ve ileri gelenleri etkileyen diğer bir unsurdur. Osmanlı batılılaşma hareketlerinde, Avrupa'ya gönderilen elçilerin de büyük katkısı olmuştur. Batıdaki sosyal ve siyasî yapıdan etkilenen bu insanlar, memlekete döndüklerinde batılılaşma adına etkili görevler yürütmüşlerdir⁶⁵. II. Mahmud'a kadarki yenileşme hareketlerinde garplılışmanın esası bulunmasına rağmen tam manasıyla bir garpli hareket yoktur. II. Mahmud tamamen batıya yönelerek yenileşme hareketlerini gerçekleştirmeye çalışmıştır⁶⁶.

II. Mahmud 1826-1839 yılları arasında devletin sosyal ve siyasî yapısında köklü ve etkili yenilikler yapmıştır⁶⁷. Bu yenilikleri kısaca özetleyecek olursak; Avrupai manada kabine sistemi kurulmuş, vergi sisteminde özellikle de cizyenin toplanmasındaki şikayetler doğrultusunda suiistimalleri ortadan kaldıracak düzenlemeler yapılmış⁶⁸, asayişin sağlanması için muhtarlık teşkilatı kurulmuştur⁶⁹. Yasama alanında daha sonraları Tanzimat hareketine yardımcı olacak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye tesis edilmiştir⁷⁰. Bu yenilikler, dahildeki

⁶¹ Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, İstanbul 1994, s 153.

⁶² E. Kuran, **Çağdaşlaşma**, s 209-215; Hikmet Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, Ankara 1974, s 37.

⁶³ Celal Sadrettin Antel, "Tanzimat Maarifi", **Tanzimat**, I, İstanbul 1940, s 444, Vedat Onur, **Tanzimat Devri'nin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları**, [Ankara 1964], s 27; Y. Abadan, **a.g.m.**, s 32; Mustafa Cezzar, "Tanzimat Fermanı Nasıl İlan Edildi? Nasıl Karşılandı? Nasıl Tatbik Edildi?", **Resimli Tarih Mecmuası**, V/ 25, Ocak 1952, s 1197; Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, İstanbul 1993, s 58

⁶⁴ Bkz. Mustafa Sami Efendi, **Avrupa Risalesi**, Haz: M. Fatih Andı, İstanbul 1996.

⁶⁵ Ercüment Kuran, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü", **VI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1967, s 489-490.

⁶⁶ M. Karagöz, **a.g.m.**, s 193; Bekir Koçlar, "Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Zihniyeti", **Türk Yurdu**, XII/ 55, Mart 1992, s 20

⁶⁷ Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", **Belleten**, XXXIV/135, Temmuz 1970, s 409.

⁶⁸ Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", **Belleten**, Çev: Şinasi Altundağ, VII/32, 1944, s 627.

⁶⁹ M. Çadırcı, "**Muhtarlık**", s 415.

⁷⁰ M. Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, İstanbul 1994, s 36.

huzursuzluk ve kaynaşmalara, hariçteki Avrupa'nın çeşitli entrika, müdahale ve baskılarına rağmen yapılmıştır⁷¹. Bu dönemde yapılan yenilikler Tanzimat'a altyapı olması münasebetiyle önemlidir⁷².

Mustafa Reşid Paşa 1837'de Hariciye Nazırı olarak padişahla görüşmelerini sıklaştırır. Sefir olarak görev yaptığı Paris ve Londra'daki gözlemlerine dayanan yeni ıslahat fikirlerini her fırsatta anlatır⁷³. Hatta Paşa, II. Mahmud'u "Tanzimat-ı Hayriye" ismi verilen yeniliklerini Hatt-ı Hümayun olarak ilanına ikna etmeyi de başarır⁷⁴. Fakat araya giren Akif Paşa böyle bir hareketin padişahın yetkilerini kısıtlayarak sıkıntılara neden olacağı düşüncesiyle muhalefet edip ilanını engellemiştir⁷⁵.

1826-1839 yıllarında yapılan yenilikler ve değişikliklerde arzulanan netice elde edilememiştir. Her şeyden evvel bu ıslahatları takip edecek ve uygulayacak likayakatli ve yetenekli memurların olmaması suiistimallerin önüne geçilmesini engelleyememiştir. Birçok kurumlar isim değiştirmiş, yöneticileri yeni ad ve unvanlarla görevlerini sürdürmüşlerdir. İyi niyetle yapılan girişimler eski yapının farklı isimlerle aynen devamından öteye geçmemiştir⁷⁶.

3-Tanzimat Fermanı ve Dönemi

Tanzimat fermanı ilanı (1839) ile başlayan döneme fermanın isminden mülhem olarak Tanzimat denilmektedir. Bu dönem Osmanlılık fikrinin resmen oluşturularak, idareye yansıdığı dönemdir. II. Mahmud'un altyapısını hazırlayarak Mustafa Reşid Paşa ve takipçileri tarafından devam ettirilen yeniliklerde Osmanlılık siyasetinin bariz izlerini görmek mümkündür.

Tanzimat fermanının ilanın edilmesinde dahili vaziyetin önemli rolü olmuştur. Sosyal yapıda, gayrimüslimlerin devletten kopuş sürecine girmesi, devlet adamlarını bir takım önlemler almaya yöneltmiştir. Devletin bütünlüğünü korumak, yeniden teşkilatlandırmak isteyenler reayaya verilen haklarla birlikteliği sağlayarak dağılma sürecini durdurmayı

⁷¹ Yuluğ Tekin Kurat, *Sultan Mahmud II. Zamanına Ait Bir Belge*, Ankara 1969, 426; T.Z. Tunaya, *Batılılaşma*, s 30.

⁷² Erol Güngör, *Dünden Bugüne Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, İstanbul 1993, s 16.

⁷³ Mithat Sertoğlu, *Türkiye'de Yenileşmesi ve Tanzimat Devrimi*, İstanbul 1973, s 39; Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara 1992, s 497.

⁷⁴ M. Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s 36.

⁷⁵ M. Sertoğlu, *a.g.e.*, s 40; Cemil Bilsel, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s 665-666; V. Onur, *a.g.e.*, s 27-28; R.G. Okandan, *a.g.e.*, s 61, R. Kaynar, *a.g.e.*, s 111.

⁷⁶ Musa Çadırcı, "Tanzimat döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)" *IX. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1988, s 1154.

düşünüyorlardı. Reaya sorunu devletin ana meselesiydi⁷⁷. Gerek etnik endişelerden, gerekse asayişsizlikten memlekete anarşi ve huzursuzluk hakim olmuştur. Bu durum bir takım idarî ve siyasî değişiklikleri zorunlu kılmaktaydı⁷⁸. Değişik ve karışık düşünceler devleti sarsmaktadır. Huzur ve güvenliğin tesisi ve siyasî birliğin temini için⁷⁹ reayanın bir takım istekleri yerine getirilmeliydi. Onlar (reaya) her türlü angaryanın kaldırılması, her alanda tam bir eşitliğin sağlanması, şahsi hürriyet ve güvenliğin teminini istiyorlar, bazen de taleplerini siyasî bağımsızlık sınırına kadar taşıyorlardı⁸⁰. Her bakımdan çöküşe doğru giden devletin inkırazının önlenmesi⁸¹, asırlardır madden ve manen ayrı yaşamış gayrimüslim unsurları müslüman tebaa ile yakınlaştırarak kaynaştırmaktan geçmekteydi. Mevcut durum ancak yeni bir ıslahat hareketi ile düzeltilebilirdi⁸². Müslüman halkın idarî ve siyasî yapıdaki bozukluklardan, gayrimüslimlerden daha fazla zarar görmelerine rağmen devlete karşı hiçbir tepkileri olmamıştır⁸³. Tanzimat Fermanının ilanında Osmanlı toplumunun devlet adamları üzerinde etkisinin bulunmadığı kabul edilmelidir⁸⁴.

Fermanın ilanında, harici tesir ve zorlama da önemli bir yer tutar. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda dahilde reaya ile uğraşırken hariçte de Rusya ile uğraşmaktadır. Rusya Osmanlı Devleti'nin topraklarına gözlerini dikmiş, çöküş ve dağılma sürecindeki devletin bu gidişatını hızlandırmaya çalışmıştır. Rusya milyonlarca gayrimüslimin Osmanlı tarafından zulüm gördüğünü, hükümetin ve idarecilerin haksızlıklar ve suiistimallerde bulunduğunu Avrupa kamuoyuna şikayet ederek, kendi amaçlarına ulaşmak istiyordu⁸⁵. Gayrimüslimlerin hakları ve sosyal durumları sık sık Rusya tarafından uluslararası mesele haline getirilmekteydi. Gayrimüslimler Rusya'nın bu yakın ilgisine karşılık veriyorlar, Rusya ile olan ilişkilerini her geçen gün artırıyorlardı⁸⁶. Bu ilişki Rumeli'de çeşitli huzursuzluklara neden olmaktadır. Rusya'nın bu durumdan istifade etmesi Avrupalı devletlerin dikkatini çekiyordu⁸⁷. Osmanlı Devleti'nin bekasını uluslararası denge ve çıkarları için zorunlu gören İngiltere, Fransa ve

⁷⁷ H. İnalçık, *Bulgar*, s 4; H.Z.Ülken, *a.g.e.*, s 40-41

⁷⁸ R.G. Okandan, *a.g.m.*, s 114.

⁷⁹ Y. Abadan, *a.g.m.*, s 37.

⁸⁰ Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s 4.

⁸¹ R.G. Okandan, *a.g.e.*, s 87.

⁸² V.Onur, *a.g.e.*, s 27.

⁸³ Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu], "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s 140-141.

⁸⁴ R.G. Okandan, *a.g.e.*, s 87.

⁸⁵ Halil İnalçık, "Tanzimat ve Fransa", *Tarih Vesikaları*, II/8, Ağustos 1942, s 128.

⁸⁶ Salâhi R. Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim- 3 Kasım 1989, Ankara 1994, s 345.

⁸⁷ Halil İnalçık, "Şark Meselesi", *Türkiye Defteri*, 18, Nisan 1975, s 568.

Avusturya, Rusya'nın bölgeye yerleşerek nüfuz elde etmesini ve Osmanlı Devleti'ni himayesi altına almasını istemiyorlardı⁸⁸. Bunu önlemek için Osmanlı Devleti'ne Rusya'yı memnun edecek şekilde ıslahatlar yapmasını öneriyorlardı⁸⁹. Önerilerinin özünde; gayrimüslimlere ve bilhassa Balkan Hıristiyanlarına, devlet idaresinde ve her sahada tam bir siyasî eşitliğin verilmesi için gereken idarî düzenlemelerin⁹⁰ yapılması isteniyordu.

Tanzimat'ın ilanında etkili olan diğer bir sebep de Mısır meselesidir. Devlet kendi valisine karşı üst üste mağlubiyetlere uğruyordu. Her geçen gün mesele büyüdükçe daha sıkıntılı bir hal alıyordu. Meseleyi çözecek tek yol kalmıştı; diplomasi. Bir taraftan Avrupa'nın himaye ettiği Balkan toplumlarının milliyetçiliği, diğer taraftan bir türlü aşılamayan Mısır sorunu⁹¹, devleti oldukça sıkıntıya sokmuştur. Her iki meselenin çözümü de Avrupa'nın desteğine muhtaçtır. Devlet adamları bu desteği sağlamak için Avrupa devletleri arasındaki muvazene unsurundan faydalanarak, İngiltere ve Fransa'nın desteğini temin etmeye çalışmışlardır⁹². Bu destekle Osmanlı Devleti idaresinden memnun olmayan gayrimüslimlerin⁹³ himayesi temin edilerek, hükümete hakim olmaya çalışan Rus nüfuzunun kırılması da düşünülmektedir⁹⁴. Bu gelişmeler Tanzimat'ın ilanını hızlandırarak, Fermanın ilan edilmesi aşamasında önemli bir sebep teşkil etmiştir⁹⁵.

II. Mahmud döneminde, Avrupa kamuoyunda siyasî ve diplomatik alanlarda Osmanlı Devleti aleyhine şiddetli bir tepki mevcuttur⁹⁶. Devletin kurumlarının ve siyasî yapısının bozuk ve düzensiz olduğu, tek kurtuluşun batılı tarzda devlet şeklini benimsemekten geçtiği düşünülüyordu. Bu düşüncelerini her fırsatta Osmanlı devlet adamlarına ifade ederek kabul ettirmeye çalışıyor, hatta onları bu yönde zorluyorlardı⁹⁷. Reşid Paşa elçi olarak görev yaptığı yıllarda Avrupa kamuoyunun önemini, siyasîler üzerinde ve devletin dış siyasetinde etkisini ve Osmanlı hükümeti hakkındaki olumsuz görüşlerini yakından görmüştür⁹⁸. Reşid Paşa,

⁸⁸ Enver Behnan Şapolyo, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, İstanbul 1941, s 71; H. İnalçık, "**Şark**", s 568; A.H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", **Tanzimat**, I, İstanbul 1940, s 7; M. Turan, **Kültür**, s 154.

⁸⁹ H. İnalçık, "**Fransa**", s 128; H.V. Velidedeoğlu, **a.g.m.**, s 168.

⁹⁰ H. İnalçık, "**Şark**", s 568; B. Eryılmaz, **Millet**, s 55; E. Koray, **Çağdaşlaşma**, s 13.

⁹¹ B. Eryılmaz, **Millet**, s 55.

⁹² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1994, V, s 170; E.J. Zürcher, **a.g.e.**, s 80.

⁹³ Mustafa Celalettin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, I, İstanbul 1326, s 21.

⁹⁴ Edouard Driault, **Şark Meselesi**, Çev: Mehmet Nafiz, İstanbul 1329, s 220; R.G. Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", **Tanzimat**, I, İstanbul 1940, s 114.

⁹⁵ E. Koray, **Çağdaşlaşma**, s 7.

⁹⁶ E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII, s 330.

⁹⁷ B. Lewis, **a.g.e.**, s 124.

⁹⁸ Talat Mümtaz Yaman, **Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında "Bir Kalem Tecrübesi"**, İstanbul 1940, s 93.

çözüm bekleyen Mısır meselesinin hallini Avrupa'nın desteğini alarak sonuçlandırmak fikrindedir⁹⁹. Avrupa'nın desteğini almak da gayrimüslimler lehine önerdiği bir takım haklar vermekle mümkündür¹⁰⁰. Reşid Paşa Avrupa'da bulunduğu yıllarda şahsi tecrübeleri, gözlemleri ve devlet adamlarıyla yapmış olduğu müzakerelere dayanarak birtakım ıslahat ve düzenlemeler tasarlamıştır. Bu fikirlerini tek başına uygulamaya geçirmenin mümkün olmadığını bilen Paşa, Avrupalı devletleri itici bir kuvvet olarak kullanmayı amaçlamıştır¹⁰¹. Mısır meselesini de bahane ederek, vükelanın ve ulemanın rahatsızlıklarına rağmen Fermanın ilan edilmesini düşünür¹⁰².

İngiltere baştan beri ıslahatların yapılması gerektiğini ve bu konuda gerekli yardımı da yapacağını vaat etmekteydi¹⁰³. Reşid Paşa Londra elçiliği görevindeyken Cannig ile görüşerek ıslahatlara nereden başlanılması gerektiğini sorar. Cannig “En baştan” yanıtını verir¹⁰⁴. Yapılacak yenilikleri tasavvur eden Reşid Paşa Avrupalı diplomatlarla diyaloglarını sıkı bir şekilde sürdürür. Fransız devlet adamlarıyla yapılan görüşmede, “*Türkiye için en büyük iş reaya meselesidir(.) Halbuki İslamlığın kurtuluşu reâyanın hür ve mesut olmasına bağlıdır. Bu konuda yüksek sesle konuşmak Avrupalı büyük devletlere düşer*” diyerek görüşlerini dile getirir¹⁰⁵. Mısır meselesi münasebetiyle Londra'da Dışişleri Bakanı Palmersten'la da görüşen Paşa, köklü ıslahat fikirlerinden söz eder¹⁰⁶. 1839 Eylülü'nde Reşid Paşa güvendiği adamlarından birini İngiliz büyükelçi Lord Ponsonby'ye göndererek, bir takım önlemler almayı düşündüğünü ve bu konuda kendisine danışarak fikrini öğrenmek istediğini söyler. Elçi, ülkede yapılması zaruri olanları yani Tanzimat'la yapılacak şeyleri önerir¹⁰⁷. Tanzimat'ın önde gelen bürokratlarından birisi de fikri katkılarıyla dikkati çeken Sadık Rıfat Bey'dir. Viyana'da elçi olarak görev yaptığı yıllarda Metternich ile sık görüşmüş ve fikirlerinden etkilenmiştir. Rıfat Bey Tanzimat'ın arifesinde yazmış olduğu risaleyle fermanın

⁹⁹ Cevdet Paşa, Tezakir, I, Haz: C. Baysun, Ankara 1991, s 7.

¹⁰⁰ T.M. Yaman, a.g.e., s 94; S. R. Sonyel, a.g.e., s 147.

¹⁰¹ Bayram Kodaman – Ahmet Turan Alkan, “Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa”, 150.YılındaTanzimat, haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s 74.

¹⁰² Cevdet Tezakir, I, s 7; Fatma Aliye, Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı, İstanbul 1332, s 37

¹⁰³ A.B. Kuran, İnkılap Tarihimiz, s 51.

¹⁰⁴ Stanly Lane Poole, Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları, Çev: Can Yücel, Ankara 1988, s 89.

¹⁰⁵ B. Kodaman – A.T. Alkan, a.g.m., s 73.

¹⁰⁶ Şerif Mardin, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Der. M. Türköne – T. Önder, İstanbul 1994, s 291-294.

¹⁰⁷ S.R. Sonyel, “Gayri-Müslim”, s 342.

adeta planını çizmiştir¹⁰⁸. 1837-1839 yılları kaleme aldığı risale bazı yazarlarımız tarafından fermanın ana ilham kaynağı olarak kabul görmüştür¹⁰⁹.

Mustafa Reşid Paşa devletin toprak bütünlüğünün temin edilmesini İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşmakla mümkün olabileceğini düşünüyordu. Yakınlaşmak için devlet kurumlarında ve sosyal yapıda özellikle reâyâ konusunda bir takım yeniliklerin yapılması gerekiyordu¹¹⁰. Böyle bir düzenin “Tanzimat-ı Hayriye” ile sağlanacağına inanıyordu¹¹¹. Reşid Paşa'nın tutum ve davranışlarında Avrupa'da hüküm süren fikirlerin izini bulmamız mümkündür¹¹². Reşid Paşa'nın sıkı bir diyalog ve ilişki içerisinde bulunduğu elçi Canning “*Türk İmparatorluğu son günlerini yaşamaktadır. Ancak Hıristiyan medeniyetine yaklaşmak suretiyle dağılmasını bir müddet için önlemek mümkün olabilir*” der¹¹³. Engelhardt, “*Tanzimat'ın başlıca amacı, Müslüman toplumun yüzyıllardan beridir manen ve siyasal bakımdan uzak yaşadığı Hıristiyan topluma yaklaştırmaktır*” diyordu¹¹⁴. Tanzimat Metternich'in telkinleriyle mi, Canning'in önerisiyle mi oluşmuştur? Hem hepsinin, hem de hiçbirinin diye cevaplamak mümkün. Zira Tanzimat dönemindeki devlet adamları devletin içinde bulunduğu gerçeklerle, Avrupalı devlet adamlarının önerilerini dikkate alarak kendi görüşleriyle sentezleyerek hareket etmişlerdir¹¹⁵. Sonuçta Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun büyük ölçüde Batının siyasî, hukukî, içtimai, iktisadî, fikri anlayışlarından ve müesseselerinden kuvvet alarak doğduğu söylenebilir¹¹⁶.

II. Mahmud'un vefatı ile 16 yaşındaki oğlu Abdulmecid tahta çıkar. Yeni Padişahı tebrik için Avrupa'dan dönen Mustafa Reşid Paşa, genç padişaha, Mısır meselesinin çözümü için Avrupa desteğinin gerektiğini, bu desteğin de ıslahatlar ve bir takım düzenlemelerle gerçekleştirilebileceğini anlatarak Paşa, devletin varlığını sürdürebilmesi için bu yolun şart olduğunu söyleyerek padişahı ikna eder¹¹⁷. Fermanın hazırlanması için çalışmaları sürdüren Paşa, nasıl bir tepki ile karşılaşacağını bilmiyordu. Ayrıca fermanı okuduktan sonra sağ kalıp

¹⁰⁸ İlber Ortaylı, “Tanzimat Bürokratları ve Metternich”, **Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan**, AÜSBFY, Ankara 1983, s 363

¹⁰⁹ Ercüment Kuran, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rıfat Paşa (1807 -1857)”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1981, s 1450; A.H. Tanpınar, **a.g.e.**, s 121-122.

¹¹⁰ Mustafa Celalettin, **a.g.e.**, s 21-22.

¹¹¹ E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, V, s 170.

¹¹² Ş. Mardin, **Toplum**, s 295; Cezmi Karasu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bir Bakış” **OTAM**, 4, Ankara 1993, s 207.

¹¹³ S.L. Poole, **a.g.e.**, s 83.

¹¹⁴ E. Engelhardt, **Tanzimat**, Çev: Ayda Düz, İstanbul 1976, s 10.

¹¹⁵ İ.Ortaylı, “**Meternich**”, s 363.

¹¹⁶ Ş. Mardin, **Toplum**, s 291.

¹¹⁷ Ahmed Hamdi- Mustafa Muhsin, **Türkiye Tarihi**, İstanbul 1926, s 604.

kalmayacağından da şüphe etmektedir¹¹⁸. Gülhane’de büyük bir resmi geçit ile vükela, askeriyenin ileri gelenleri, muhtelif cemaat reisleri¹¹⁹ ve yabancı elçilerin temsilcilerinin huzurunda¹²⁰ Hariciye Nazırı Reşid Paşa, Fermanı 26 Şaban 1255 (3 kasım 1839)’te okuyarak ilan eder¹²¹. Tören sonunda Padişah Abdülmecid bütün vükela ve ulemayı yanına alarak Hırka-i Saadet Dairesinde yeni hükümlere uyacaklarına dair yemin ettirir¹²². Aksi hareket edenleri kim olursa olsun makam-ı mevkisine hatır ve gönüle bakılmayarak cezalandıracağını bildirir¹²³. Reşid Paşa, fermanı derhal tercüme ettirerek yabancı devletlerin İstanbul’daki elçilerine resmen gönderir. Paşa, fermanla ilan edilen esasları büyük devletlerin dikkate alarak Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kuvvetlendirmelerinde etkili olacağını düşünür¹²⁴. Yabancı elçiliklerden gelen cevaplarda, fermanın memleket için hayırlı ve uğurlu olacağına inandıklarını ve bunun kendileri için büyük bir iyi niyet gösterisi olduğu belirtiliyordu¹²⁵. Tanzimat’ın ilanı Avrupa’da çok müspet karşılanmış; Londra, Paris ve Viyana gazeteleri fermanı alkışlayarak göklere çıkarmışlardır¹²⁶. Mesela; Fransız gazetelerinde, “*Bu vesika Türkiye’nin Muasır Medeniyet yoluna girmesini mümkün kılacak müesseselerin temelini atmaktadır.*”, “*Batı Medeniyetinin bir zaferidir*”¹²⁷ gibi ifadeler kullanılmıştır. İngiliz ve Fransız devlet adamları da fermanı memnuniyet ile karşılayarak alkışlamışlardır¹²⁸. İngiltere’den teşekkürler gelmektedir¹²⁹. Fermanın ilanı ile hasıl olan memnuniyet Mısır sorununun Osmanlı Devleti lehine çözülmesini isteyen devletlerce sempati ile karşılanır¹³⁰.

Fermanın derhal neşredilerek memlekette uygulanmasına başlanır¹³¹. Fakat Tanzimat’ın öngördüğü esasların ülke genelinde uygulanmasına bir anda geçilemez. Ferman, öncelikle merkeze yakın, denetim altındaki bölgelerde uygulanmaya başlanır. Örneğin;

¹¹⁸ Mustafa Cezzar,, “Tanzimat Fermanı, Nasıl İlan Edildi ? Nasıl Karşılandı Nasıl Tatbik Edildi”, **Resimli Tarih Mecmuası**, V/ 25, Ocak 1952, s 1198.

¹¹⁹ E. Driault, **a.g.e.**, s 216.

¹²⁰ C. Bilsel, **a.g.m.**, s 664; E. Koray, **Çağdaşlaşma**, s 14.

¹²¹ E. Driault, **a.g.e.**, s 216.

¹²² Abdurrahman Şeref, **a.g.e.**, s 59; R. Kaynar,**a.g.e.**, s 179; M. Cezzer,**a.g.m.**, s 1198.

¹²³ Abdurrahman Şeref, **a.g.e.**, s 59.

¹²⁴ C. Bilsel, **a.g.m.**, s 662; E.B. Şapolyo, **a.g.e.**, s 77.

¹²⁵ Ali İhsan Gencer, “Tanzimat Fermanı 1839’dan 1876’ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, XI, İstanbul 1993, s 440; C. Bilsel, **a.g.m.**, s 662.

¹²⁶ M. Sertoğlu, **a.g.e.**, s 57.

¹²⁷ Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, **Belleten**, XXVIII/ 112, Ankara 1964, s 582.

¹²⁸ Orhan Koloğlu, “Tanzimat’ın Yankıları”, **Tarih ve Toplum**, XII/71, Kasım 1989, s 13; S. R. Sonyel, **a.g.e.**, s 148.

¹²⁹ B.O.A. İ.H. 151.

¹³⁰ C. Üçok, **a.g.e.**, s 86.

¹³¹ B.O.A. İ.D., 207.

Trabzon'da uygulanmaya başlanan fermanın tepki görmesine karşın¹³² İzmit'teki uygulamadan olumlu ve memnuniyet verici sonuçlar elde edilir¹³³. Fermanı gayrimüslimler farklı değerlendirirler. Fermanın ilanına müteakip önderlerinin teşvikiyle azınlıkların hürriyet istemeleri toprak sahipleri tarafından tepki ile karşılanmış, bölgede huzursuzluklar çıkmıştır. Ferman, Bulgaristan ve Makedonya'da milli hislerin kamçılanmasına sebep olmuştur¹³⁴.

26 Şaban 1255 (3 Kasım 1839)'te okunan Hatt-ı Hümayun tek bir yaprak halinde hazırlanmış, 15 Ramazan 1255 (22 Aralık 1839)'te Takvim-i Vakayi'de de yayınlanır. Fermanın Fransızca çevirisi aynı gün yayınlanırken İngilizce ve Almanca çevirileri daha sonraları gerçekleşir¹³⁵.

Fermanın girişinde, Kuran'a ve şer'i hükümlere tam olarak uyulduğu zamanlarda devletin güçlü ve tebaasının mutlu olduğu vurgulanmış, fakat yüz elli yıldır devam eden sosyal yapıdaki huzursuzlukların, idarî ve siyasî zayıflığın mevcut olması, ahkam-ı şer'iyeye itibar edilmemesine bağlanmıştır. H. İnalçık bu girişi "... Sadece şekil bakımından bir gelenekçiliktir. Padişahın halife sıfatını ve başta ulemâ olarak bu geleneğe bağlı muhafazakar halk kütlelerini gözetmek amacıyla böyle bir takdim şeklinin tercih"¹³⁶ edildiği şeklinde değerlendirir. Girişin devamında "*Devlet-i âliye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idaresi zımında bazı kavânin-i cedide vaz ve tesisi lâzım ve mühim görülerek*"¹³⁷ ifadesi yer alır. Giriş ile bu ifade arasında bir tenakuz var gibi gözüküyorsa da bu durum metnin hem batılıları tatmin etmek hem de ulemayı kızdırmamak için dikkatle hazırlanmasından kaynaklanır¹³⁸. Fermanın sonunda "*Düvel-i mütehâbbe dahi bu usulün inşallah teâla ilelebed bekasına şahid olmak üzere Dersaadet'imizde mukim bilcümle süferrâya dahi resmen bildirilsin*"¹³⁹ denilerek ve ilk defa Avrupa devletleri bir fermanda nazar-ı itibara alınarak ıslahatlara şahitlik etmeleri isteniyordu. Fermanın yorumlanmasında en çok tartışılan bu şahitlik mevzusu ile müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte zikredilmesidir. Fermanda müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliğini ifade eden açık bir hüküm yoktur¹⁴⁰. Sadece "*Tebe'a-yı Saltanat-ı*

¹³² Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1956)" **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Seminer Bildirileri**, Ankara 1994, s 97.

¹³³ B.O.A. İ.D., 488.

¹³⁴ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", **Bellekten**, XXVIII/112, Ankara 1964, s 624.

¹³⁵ Mete Tuncay, "Tanzimat Fermanı", **Tarih ve Toplum**, Kasım 1989, XII/71, s 10.

¹³⁶ H. İnalçık, "**Gülhane**", s 618.

¹³⁷ "Gülhane'de Kiraât Olunan Hatt-ı Hümayun'un Suretidir", **Düstur**, I. Cild, 1. Tertip, s 4-5.

¹³⁸ H. Cin, **a.g.m.**, s 15.

¹³⁹ "Gülhane", **Düstur**, s 7.

¹⁴⁰ Mümtez'er Türköne, "Tanzimat Fermanı", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Yay. Bekir Şahin, IV, İstanbul 1993, s 93.

*Saniyemizde olan ahâlî İslâm sâire ve müseadât-ı şahanemize bilâ-istisna mazhar olmak üzere*¹⁴¹ ifadesi geçer. Buradan hareketle verilen hakların müslümanlar ve diğerlerini istisnasız kapsadığı anlaşılmaktadır. Fermanın ifade ettiği can, mal, ırz ve namus emniyeti gibi konular gayrimüslimlere de tanınmıştır. Gayrimüslimlere hakaret edilmesi ve benzer şekilde rahatsız edilmeleri yasaklanıyordu. Hatta reaya tabiri bile kaldırılmıştır. Kanun mensubu olduğu dini kimlik ne olursa olsun eşit haklara sahip tebaa terimini kabul etmektedir¹⁴². Fakat bu ifadeler halkta “*artık gavura gavur denmeyecek*” şekilde anlaşılmıştır¹⁴³. Ferman gayrimüslimlere ayrı ve yeni bir mükellefiyet yüklemeyken, yeni birtakım haklar da tanıyordu¹⁴⁴. Devlete bağlılığının temin edileceği düşünülerek verilen bu haklar¹⁴⁵ öz bir şekilde ifade edilecek olursa; amme hukuku açısından gayrimüslimlerle müslümanlara eşitlik verilirken, hususi sahada yine serbest bırakıldılar¹⁴⁶. Dini ayinlerinin belirli yerlerde yapılmasına, çan çalınmasına, kilise bakım ve onarımına yönelik kısıtlamalar kaldırıldı¹⁴⁷. Mesela; Bağdat ve Mısır’da iki Katolik kilisesinin tamirine müsaade edildi¹⁴⁸. Sosyal hayatta da belirli sınırlamalar kaldırılır¹⁴⁹. Örneğin; Ermenilerin hastane açmak istekleri derhal yerine getirilir¹⁵⁰. Müslümanları rahatsız ediyor diye uygulanan bir takım kısıtlama ve sınırlamalar gevşetilerek, gayrimüslimlere daha müsamahalı ve daha özgür bir hareket imkanı tanınır.

Tanzimat, Osmanlı Devleti’nin batılılaşmasında ve Modern Türkiye’nin oluşmasında önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. 1839’a kadar yapılan yenileşme hareketlerinde Batının seçilmiş ve ihtiyaç duyulan bir takım öğeleri alınırdı. Osmanlı Devleti, Tanzimat ile asırlardır çatışma halinde bulunduğu “Avrupa Medeniyeti”ne kapılarını tamamen açıyordu¹⁵¹. Tanzimat bir anlamda temel müesseseleri bozulmuş olan Osmanlı Devleti’nin, yeni bir medeniyetle gelişen, ilerleyen ve taarruza geçen Batının ezici üstünlüğüne karşı yeniden teşkilatlanarak ve devlet anlayışına yeni bir anlam vererek karşı koymak düşüncesidir¹⁵².

¹⁴¹ “Gülhane, **Düstur**, s 6.

¹⁴² J.H. Ubucini, **Türkiye 1850**, çev: Cemal Karaagaçlı, II, İstanbul Tarihsiz., s 489.

¹⁴³ M. Türköne, “**Tanzimat**”, s 93.

¹⁴⁴ M. Sertoğlu, **a.g.e.**, s 57.

¹⁴⁵ Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, Çev: Türkan Yöney, İstanbul 1998, 19, Y. Abadan, **a.g.m.**, s 57.

¹⁴⁶ H.V. Velidedeoğlu, **a.g.m.**, s 167.

¹⁴⁷ A.C. Eren, **a.g.m.**, s 722 S. R. Sonyel, **a.g.e.**, s 149.

¹⁴⁸ B.O.A. İ.H., 216.

¹⁴⁹ M. Sertoğlu, **a.g.e.**, s 57.

¹⁵⁰ B.O.A. İ.H., s 869.

¹⁵¹ Zeki Arıkan, “Tanzimat Kamuoyu (Efkâr-ı Umumiye)”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 1994, s 33.

¹⁵² H. İnalçık, **Bulgar**, s 2 ; E. Koray, **Çağdaşlaşma**, s 4; Y. Abadan, **a.g.m.**, s 32; A.H. Ongunsu, **a.g.m.**, s 7 .

Avrupa'ya başka bir cepheden başka bir açıdan yaklaşılmalı istenir.¹⁵³ Tanzimat bir yandan Osmanlı aydınındaki batı hayranlığının ifadesi olurken, diğer yandan asırlardır rakibi ve düşmanı bulunan Avrupa'ya hoş görünme, onlara benzeme arzusunun, devletin başındaki idareciler tarafından ortaya konulmasıdır¹⁵⁴. Bu ferman ile Batının üstünlüğü resmen tanınmıştır¹⁵⁵. Tanzimat, Avrupai manada bir devlet teşekkülünün ilk adımıdır¹⁵⁶.

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi dahili ve harici gelişmelerin tabii bir neticesi olarak, devlet adamları tarafından ihtiyaç hissedilerek mi gerçekleşir, yoksa tamamen dış zorlamaların mı sonucudur? Tanzimat fermanının tamamen Batının zorlamasıyla mı olduğu konusu çok tartışılmıştır. Tanzimat'ın Batının etkisiyle, zorlamasıyla ilan edildiğini ileri sürenlerin¹⁵⁷ yanı sıra, Avrupa tazyikinden ziyade dahili ihtiyaçların tabii bir sonucudur¹⁵⁸ diyenler de vardır. Bu fikirlerin hangisinin doğru olduğunu tam olarak da tespit etmemiz mümkün değildir. Devletin içinde bulunduğu zor şartları yukarıda ifade ettikten sonra fermanın ilan edilmesinin harici tesirin mahsulü olduğunu ifşa eden bir dizi emarelerden de söz etmemiz mümkündür. Bunlar:

Fermanın Hariciye Nazırı tarafından bizzat hazırlanması ve onun tarafından okunması, yabancı elçilerin merasime davet edilmesi ve ilan edilen fermanın bir nüshasının da elçiliklere gönderilmesi, yabancı elçiliklerin fermana şahit olarak gösterilmeleri,¹⁵⁹ fermanın ilanından sonra Hariciye Nazırlığı'nın ön plana çıkması ve daimi elçiliklerin aktif bir faaliyet içine girmeleri¹⁶⁰ dikkate şayandır. Fermanın Mısır meselesinin çözümünde etkili olacağı düşünülmüş ve sonuçta meselenin çözümünde etkili de olmuştur¹⁶¹.

Tanzimat, Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilişkilerinde yeni bir sayfa açar. Dönem boyunca özellikle İngiltere'nin Osmanlı üzerindeki etkisi oldukça artmıştır. İngiliz siyasetine yakınlığı ile bilinen Mustafa Reşid Paşa'nın gayretleriyle ilan edilen fermana, İngiliz politikasının yeri ve etkinliği önemlidir. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'ndan sonra Osmanlı ile ilişkilerine siyasî, iktisadî açıdan önem veren İngiltere, Osmanlı topraklarında

¹⁵³ M. Turhan, **Garpılılaşma**, s 96.

¹⁵⁴ Mehmet Aydın, "Tanzimat'la Aranan Hürriyet", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1994, s 15.

¹⁵⁵ T.Z. Tunaya, **Batılılaşma**, s 32.

¹⁵⁶ C.S. Antal, **a.g.m.**, s 445.

¹⁵⁷ E. Koray, **Çağdaşlaşma**, s 13; Ali Kemal Meram, **Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul 1969, s 82; H.Z. Ülken, **a.g.e.**, s 40.

¹⁵⁸ C. Bilsel, **a.g.m.**, s 668; İ. Ortaylı, **En Uzun**, s 19.

¹⁵⁹ E. Koray, **Çağdaşlaşma**, s 14; C. Bilsel, **a.g.m.**, s 664.

¹⁶⁰ C. Bilsel, **a.g.m.**, s 694.

ciddi ticari imtiyazlar elde eder. Bu ticari kaygılarına, siyasî çıkarları da eklenince, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün ve ıslahat hareketlerinin sıkı bir destekçisi olur. Bu bir anlamda İngiliz himaye politikasının olduğu 1838-1878 yıllarının da başlangıcını ifade eder¹⁶². İngiltere, Mısır meselesinin Osmanlı Devleti lehine çözüldüğü 1840 Londra anlaşmasında himayesini ve desteğini hissettirir¹⁶³. Bu anlaşmayı takip eden yıllarda da İngiltere'nin desteğini Osmanlı Devleti daima görecektir.

Tanzimat'la Osmanlı Devleti, Avrupa devletleriyle daha sıkı ve iyi bir ilişki içerisine girer.¹⁶⁴ Devlet adamlarının bu ilişkiden beklentileri, Batılıların garantisi ve desteği altında ülke bütünlüğünü temin etmektir¹⁶⁵. Bu ilişki ve beklenti Osmanlı iç işlerine sürekli bir müdahaleye de yol açacaktır¹⁶⁶. Fermanla yabancı elçilikleri zikreden hükmün bulunması, elçiliklerin devletin iç işlerine karışmasına dayanak teşkil edecektir¹⁶⁷. Bu müdahaleler, karışıklıklara yol açacak, devlet bir takım taahhütlerde bulunacak ve yerine getiremediğinde çeşitli tavizler vermek zorunda kalacaktır¹⁶⁸.

Tanzimat hareketi diğer batılılaşma hareketlerinde de olduğu gibi tamamen yukarıdan aşağıya doğru yapılmış bir harekettir¹⁶⁹. Avrupa'daki reform hareketlerinden ayrılan en önemli yanı da budur¹⁷⁰. Fakat hareketi yöneten ve yönlendiren, Reşid Paşa ve onu takip eden kadrolardır. Evvelki ıslahatlar; padişahların şahsi gayretleriyle gerçekleşirdi. Padişahı ciddi manada zorlayacak bir güçten söz etmek mümkün değildi. Yapılan yenileşme hareketleri Padişahın lütfü ile gerçekleşirdi. Sultan Abdulmecid Meclis-i Vâlâ'da okuttuğu bir nutkunda Tanzimat Fermanı'ndan "*İhsân-ı hümayûnumuz olan hukûk ve imtiyâzat*" şeklinde bahseder¹⁷¹. Fakat ferman getirdiği sonuçlar itibariyle gerek devlet bazında, gerekse halk nezdinde kimseyi memnun edemez¹⁷².

¹⁶¹ İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s 782; T. Baykara, *a.g.m.*, s 270; M. Türköne, "*Tanzimat*", s 93.

¹⁶² Halil İncılık, "Türkiye ve Avrupa : Dün Bugün", *Doğu Batı*, 2, Şubat Mart Nisan 1998, s 12.

¹⁶³ B. Kodaman – A.T. Alkan, *a.g.m.*, s 5.

¹⁶⁴ Mahmut İhsan Özgen, "Tanzimat'tan Bugüne Kadar Ermeni Terörü ve Arkasında Gizlenen Güç" *Tercüman*, 3 Temmuz 1981, s 6.

¹⁶⁵ Ömer Say, *Milli Devlet Kültürü*, İstanbul 1998, s 150.

¹⁶⁶ Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, Ankara 1989, s 140.

¹⁶⁷ E. Kuran, *Çağdaşlaşma*, s 13.

¹⁶⁸ A.H. Tanpınar, *a.g.e.*, s 138; R.G. Okandan, *a.g.e.*, s 72.

¹⁶⁹ R.G. Okandan, *a.g.e.*, s 86; M Karagöz, *a.g.m.*, s 178

¹⁷⁰ A.Ş. Esmer, *a.g.e.*, s 151.

¹⁷¹ H. İncılık, "*Gülhane*", s 614.

¹⁷² M. Turhan, *Kültür*, s 157.

Mustafa Reşid Paşa fermanla Müslüman-Hıristiyan eşitliğini tesis ederek meselelerin hallolacağını düşünmüş, fakat Batılıların bir takım özel talepleriyle karşılaşacağını ve bu taleplerin tahrip edici olacağını fark edememiştir¹⁷³. Hattın ilanı reaya ve Avrupa devletlerince büyük ümitlere sebep olmuştur. Müslümanlar eşitlik ilkesine tepki gösterirken, Hıristiyanlar yeterince uygulanmadığından şikayetçi olmuşlardır¹⁷⁴. Bu durum Avrupalılara yeni müdahale fırsatı vermiştir¹⁷⁵.

Tanzimat'ın ilanı ile uygulamaya geçilir. Bu esnada memleketin bir çok yerinde huzursuzluk ve asayişsizlik hakimdir¹⁷⁶. Anadolu ve Rumeli'de ayanlar varlıklarını sürdürürken, toprak sahipleri, ağalar ve beyler mahiyetindeki insanlara yaptıkları haksızlıklara devam ediyorlardı¹⁷⁷. Bulgaristan'da¹⁷⁸, Eflak ve Boğdan'da idarecilerin suiistimalleri reayayı bezdiriyordu¹⁷⁹. Bu durumun önüne geçilebilmesi ve taşradaki suiistimallerin engellenebilmesi için II. Mahmud döneminde başlayan merkezileştirme siyasetine devam edildi. Hükümet batılı anlamda yeniden organize edilmeye çalışıldı¹⁸⁰. Bu çalışmalarda gayrimüslimlere özel bir önem verilmiş; Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye'de çalışmalara başlanılmıştır¹⁸¹. Yenileşme hareketlerinin başında “*Bu devlet nasıl böyle olur?*” sorusu, Tanzimat'ta merkezileşmenin tabi bir sonucu olarak “*Bu devlet nasıl kurtarılabilir?*” sorusuna dönüşmüştür¹⁸².

Mustafa Reşid Paşa ile başlayan Tanzimat dönemi ve anlayışı bürokratlarca da benimsenip sahip çıkılmış ve devam ettirilmiştir. Dönemin sadrazamlarından Rıza Paşa, Rum, Ermeni, Yahudi cemaatlerinin önde gelenlerine Gülhane Hattı'nın anlayışını anlatır¹⁸³.

¹⁷³ Ş. Mardin, **Yeni Osmanlılar**, s. 22.

¹⁷⁴ R.H. Davison, **a.g.e.**, I, s. 74; D. Kelekyan, **a.g.e.**, s. 249.

¹⁷⁵ R.G. Okandan, **a.g.m.**, s. 107-108.

¹⁷⁶ Abdullah Saydam, “Tanzimat Devride Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 8, Aralık 1993, s. 243-255.

¹⁷⁷ H. İncelik, **Bulgar**, s. 11.

¹⁷⁸ H. İncelik, “**Fransa**”, s. 130.

¹⁷⁹ H. İncelik, “**Fransa**”, s. 132.

¹⁸⁰ Şükrü Karatepe, **Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme**, İstanbul 1993, s. 51.

¹⁸¹ E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, V, s. 172.

¹⁸² L. Löker, **a.g.e.**, s. 129.

¹⁸³ “Sultanımız efendimiz ve pederimiz, mutluluğunuzu kendi mutluluğu bildiği acılarınıza acıdığı öz ailesiymişçesine aramıza karışmış bulunmaktadır. Yüce Tanrı'nın kendisine yükümlendiği ödevlerini, halkına karşı, ataları adına ve kendi adına neler borçlu olduğunu hakkıyla takdir etmektedir. Bu nedenledir ki, sadık tebaaları olarak görevlerinizi yerine getirirken onun adaletinden bir an olsun kuşku duymamanız gerektiğini yüce efendimiz adına sizlere burada iletmekten mutluluk duymaktayım. Müslümanlar, Hıristiyanlar, Museviler, hepiniz aynı hükümdarın tebaaları, aynı bebenin çocuklarıdır. Aranızda baskıya haksızlığa uğrayanlar varsa çıksın, söylesin; Zira bütün tebaalarım can, mal, ırz ve namusunun korunması konusunda haşmetli efendimizin kararlılığı içten ve kesindir... İster Müslüman, ister Hıristiyan, isten zengin, ister

İyi niyetli açıklama ve çabalara rağmen dağılmaya doğru giden sürecin önüne geçilemiyordu. Bu gidişatı yakinen takip eden Rusya, tahriklerden geri kalmıyor, dağılmaya doğru gidişi hızlandırmaya çalışıyordu. Geçmiş antlaşmaları ileri sürerek baskı kurmaya çalışıyor ve azınlıklar ile olan ilişkilerini daha da arttırma yönünde gayret sarf ediyordu¹⁸⁴. Rusya bir yandan reayayı kışkırtırken diğer yandan da Tanzimat'ın tatbik edilmediğini ileri sürüyordu¹⁸⁵. Buradan reayayı devletten şikayetçi ve nefret eder duruma getirerek, Avrupa'ya karşı kendisini haklı göstermek istiyordu¹⁸⁶. Rusya'nın 1840'ta Niş ve havalisinde yaptıkları tahrikler¹⁸⁷ neticesinde isyan çıkar. Bu, Bulgarlar'ın Osmanlı yönetimine karşı ilk ciddi tepkileridir. Tanzimat Fermanı'nın aleyhine olarak kendilerinden fazla vergi alındığını ileri sürerek başkaldırırlar¹⁸⁸. Rusya anında müdahale ederek siyasî kanalları zorlamaya başlar. Reayaya memurların haksızlık ve zulüm yaptığını ileri sürerek Batılı devletlerin desteğiyle bölgede tahkikat yapılmasını ister. Bab-ı âli aldığı önlemlerle olayın genişletilmesini önler¹⁸⁹. Bu isyanı diğerleri takip eder. Zira Balkanlı milletler mezhepdaşlık münasebetiyle Rusya'ya güveniyor ve herhangi bir olayda Rusya'nın himaye ederek kendilerini koruyacağı düşüncesini taşıyorlardı¹⁹⁰. Dış müdahalelerin önü ve sonu gelmiyordu. Rusya bir yandan Bosna ve Sırbistan'a papazlar göndererek reâyayı isyana teşvik ederken¹⁹¹, diğer yandan Osmanlı yönetimini Avrupa ülkelerine şikayet ederek kendisine destek arıyordu. Avusturya, Bosna'da meydana gelen huzursuzlukların nedenini valinin kötü yönetimine ve Hristiyanlara iyi davranmadığına bağlayarak Bâb-ı âliyi uyarıyordu¹⁹².

Balkanlardaki bu sıkıntılara rağmen hükümet Tanzimat'ın uygulanmasına âzâmi dikkat gösteriyordu Tanzimat'ın getirmiş olduğu esaslara ters düşen memurlar görevinden alınıyorlardı. 1841'de Meclis reisi Hasip Paşa Tanzimat'ın gerektirdiği niteliklere hâiz olmadığı ileri sürülerek görevinden alınmıştır¹⁹³. Reayanın en ufak şikayeti ve rahatsızlığı giderilmeye çalışılıyordu. İzmir ve çevresinde yaşayan Rumlar Müslümanların tacizinden

yoksul, ister memur, ister asker, ister ruhani veya sivil olsun, tüm Osmanlı tebaalarımın herkes için eşitlik ve adalet emreden hükümdarımıza güveni sonsuz olmalı, tüm suçlular titremeli, tüm iyiler ve sadık bendeler mükafatlandırılacağına güvenmelidir. (E. Engelhardt, *a.g.e.*, s 51-52; V. Onur, *a.g.e.*, s 42; M. Cezzer, *a.g.m.*, s 1199; Y. Abadan, *a.g.m.*, s 47-48; E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s 171; E. Driult, *a.g.e.*, s 216).

¹⁸⁴ Yorga, *Osmanlı Tarihi*, Çev: B.S. Baykal, V, Ankara 1948, s 411.

¹⁸⁵ H. İncalcık, "*Şark*", s 568

¹⁸⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s 39

¹⁸⁷ B.O.A. C.H. 2854.

¹⁸⁸ Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Ankara 1992, s 2.

¹⁸⁹ H. İncalcık, *Bulgar*, s22-33.

¹⁹⁰ B.O.A. İ.H., 766.

¹⁹¹ B.O.A. C.H. , 2854.

¹⁹² B.O.A. İ.H., 3102.

¹⁹³ M. Çadırcı, "*Tanzimat Dönemi'nde*", s 187.

rahatsız olduklarını ifade eden şikayetleri üzerine, hükümet en kısa sürede bölgeye heyet göndererek alınması gereken önlemleri yerine getiriyordu¹⁹⁴. Bu sıralarda hükümet- cemaat ilişkileri son derece iyi durumdaydı. Örneğin; Yahudiler, hükümet politikalarından memnuniyetlerini arz ederken,¹⁹⁵ Rumlar hür iradeleriyle seçtikleri Patriklerini, Padişah en kısa zamanda onaylayıp atamayı yapıyordu¹⁹⁶.

Mısır yönetiminden çıkarak tekrar Osmanlı yönetimine giren Suriye’de Tanzimat’ın uygulanması çok değişik sorunlara neden olur. Özellikle İngiliz Konsolosu “*Suriye’yi Osmanlı’ya biz geri kazandırdık*” gerekçesiyle bölgede aktif bir rol oynama düşüncesi, cemaatler arası ilişkileri olumsuz etkiler¹⁹⁷. Müslümanlarla-Hıristiyanların ticari bir anlaşmazlıktan dolayı çekişme içine girmesi üzerine hükümet, Necip Paşa’yı gerekli âdil idare konusunda uyarır¹⁹⁸. Rusya da Osmanlı Devleti’ne bir nota vererek tavrını ortaya koyar¹⁹⁹. Zor durumda kalan hükümet Ferit İzzet Paşa’yı bölgeye gönderir. Asayiş ve huzurun yerinde olduğu tespit edilerek konsolosluklara cevap niteliğinde açıklama gönderilir²⁰⁰.

Fransa basınında Osmanlı devlet adamlarının reayaya adaletsiz davrandığı ve zulmettiği yönünde haberler çıkmaktaydı²⁰¹. Zaten Rusya her fırsatta memurların zulüm yaptığını iddia etmekteydi²⁰². Bunun üzerine harekete geçen Bab-ı âli valilere bir yazı göndererek gereken önlemlerin alınarak suiistimallere izin verilmemesini ister²⁰³. Hükümet gayrimüslimlere mümkün mertebe toleranslı ve müşfik yaklaşmak niyetindeydi. Bu amaçla yüksek bürokratlardan Hasip Efendi rahibelerin manastırını ziyaret eder ve maddi yardımlarda bulunur²⁰⁴.

1845’te Bab-ı âli’yi ziyaret eden Abdulmecid yapılan düzenleme ve yeniliklerin hakkıyla yerine getirilmediğini, askeri alan dışındaki ıslahatlardan memnun olmadığını

¹⁹⁴ B.O.A. İ.H., 377.

¹⁹⁵ B.O.A. İ.H., 349.

¹⁹⁶ B.O.A. İ.H., 832.

¹⁹⁷ O. Koloğlu, “**Tanzimat**”, s 14.

¹⁹⁸ B.O.A. İ.H., 766.

¹⁹⁹ B.O.A. İ.H., 766.

²⁰⁰ B.O.A. İ.H., 807.

²⁰¹ B.O.A. İ.H., 784.

²⁰² H. İncalcık, **Bulgar**, s 4.

²⁰³ “Alehusus şimdiki hale göre icra-i adalet ve celb-i kulüb-i tebaa ve raiyyetle idare-i hükümet olunması daha münasip ve müteazim olacağına binaen zir-i idare-i behiyyelerinde bulunan mahaller reayasının mümkün mertebe hoş tutulup ve elden geldiği ve şer-i şerifin mesağ olduğu derece her sınıf teaa-i devlet-i âliyyenin hukuk-i nefsiyye ve mâliye ve ırziyelerinden dolayı hüsnü himayet ve siyanet olunup igfalât-ı vakıayı temayülden muhafaza” edilmeleri istendi. H. İncalcık, **Bulgar**, s 4-5.

²⁰⁴ J.H.A. Ubucini, **1855’de Türkiye**, çev: Ayda Düz, II, İstanbul 1977, s 89.

belirterek gerekenlerin yapılmasını isteyen bir ferman ilan eder²⁰⁵. Bunun üzerine Padişahın istekleri dahilinde görüşmelere başlandı. Bu görüşmelerden sağlıklı bir neticenin çıkabilmesi için ise, memleketin içinde bulunduğu durumun tespit edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla hem taşranın sorunlarını dile getirerek merkeze bildirecek, hem de Tanzimat'ı bölgelerine anlatarak, anlaşılmasını sağlayacak,²⁰⁶ her bölgeden birisi müslüman diğeri hıristiyan ikişer kişi, temsilci olarak İstanbul'a davet edilecektir²⁰⁷. Memleketin dört bir tarafından gelen temsilciler çok iyi karşılanarak misafir edildiler. Böylece Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif vilayetlerinden çağrılan temsilcilerden yörelerinin sorunlarını yazılı olarak lâyhalar halinde bildirmeleri istendi²⁰⁸. Fakat merkeze gelen temsilciler bölgelerinin ileri gelen ve sözü geçenlerinden ziyade, onlar adına gönderilen şahıslardı. Temsilciler yapılan görüşmelerde ne yörelerindeki eşrafı, ne de hükümeti tedirgin etmek istediklerinden susmayı tercih ettiler²⁰⁹. İç çekişmelerden dolayı yeterince iyi takip edilemeyen bu girişim daha neticesiz kaldı²¹⁰.

Yunanistan, topraklarını genişletmek ve Girit'i ilhak etmenin hesap ve faaliyeti içinde iken,²¹¹ Rum cemaatinin genel yapısı ve politikaları Bâb-ı âli tarafından memnuniyetle takip edilir. Hatta Padişah memnuniyetine binaen taltifat-ı seniyye bile irâd eder²¹². Rumeli'de huzursuzlukların önü kesilemiyor, hükümetin tüm çabaları yetersiz kalıyordu. Karadağ'da çıkan karışıklılık üzerine yöre insanları Avusturya'dan yardım isterler²¹³. Bab-ı âli bir taraftan Metternich ile diyaloga geçip görüşmelerini sürdürürken²¹⁴ diğerk taraftan bölgeye teftiş heyetleri göndererek huzur ve asayişin temin edilmesine çalışacaktır. Eyaletleri teftiş etmek amacıyla beşi Avrupa'ya, beşi de Asya'ya olmak üzere on "geliştirme komisyonu"na görev

²⁰⁵ "Efkâr ve emellerini tatbik mevkine koymak için sarf edilen gayretlere rağmen, askerî ıslahat müstesna olmak üzere, tasavvurlarımdan hiç birisi, ümit ettiğim ve beklediğim neticeyi vermedi. Hatta askerî ıslâhat bile, sağlam bir esastan, memleketin umumi terakkisi gibi metin bir temelden mahrumdur. Buna son derece müteessifim. Binaenaleyh başta sadrazam olmak üzere bütün vükelâ, tebamın refah ve saadetini temin için lâzım gelen tedbirleri tam bir ittihad dairesinde düşünüp, görüşmenizi emrediyorum" (T.M. Yaman, a.g.e., s 10; İlber Ortaylı, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul 1985, s 43-44).

²⁰⁶ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri" **OTAM**,3, Ocak 1992, s 325.

²⁰⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", **150. Yılında Tanzimat**, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s 362; Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)" **Bellefen**, LII/203, Ağustos 1988, s 621; R.G. Okandan, a.g.e., s 73; M. Çadırcı, a.g.e., s 199; R.H. Davison, a.g.e., I, s 54-55

²⁰⁸ M. Seyitdanlıoğlu, "İmar", s 326.

²⁰⁹ İ. Ortaylı, **Yerel Yönetim**, s 43-44.

²¹⁰ M. Seyitdanlıoğlu, "İmar", s 330.

²¹¹ B.O.A. HR. MKT 8-26/ 625; H. İnalçık, "Şark", s 570.

²¹² B.O.A. İ.H., 1396.

²¹³ B.O.A. İ.H., 1158.

²¹⁴ B.O.A. İ.H., 1143.

verildi²¹⁵. Bizzat Padişah 1846'da Rumeli'ye giderek reaya ile görüşür²¹⁶. Burada yaptığı açıklamada din ve mezhep ayrılığının tebaanın özel ve şahsi işi olduğunu, devletin vatandaşları aleyhine tavrının bulunmadığını ifade ederek, "aynı idarede, aynı ülkede yaşadığımız halde ayırım yapmak yanlıştır" der²¹⁷. Rumeli'ye yönelik teftiş hareketlerine özel önem verilir. Cevdet ve Fuad Paşalar'ın da katıldığı üst düzey bürokratlar, tanzimatın uygulanışını ve yapılan yenilikleri denetlemek için bölgeye giderler²¹⁸. Ahaliye iyi davranmayan paşalar ve beyler sorgulanarak suçlu olanlar tespit edilir²¹⁹ ve haklarında gereken işlemler yapılır.

1848'de İstanbul büyükelçiliğine atanan Canning'in ilk işi Reşid Paşa ile arkadaşlarını iktidara taşımak olur²²⁰. Bu tarihe kadar devleti batı örneklerine göre merkezîyetçi bir yapı haline getirmek için bir dizi çalışmalar yapılmıştır. Fakat her an bir huzursuzluğun meydana geldiği ülkede milyonlarca reayanın durumu düzeltilmeden devleti yenilemenin de imkanı yoktur²²¹. Yapılan yenileşme hareketlerinin ve kabul edilen kanunların taşraya ulaştırılması ve uygulanabilmesi de ayrı bir problemdir. 1848'de Rumeli'deki vilayetleri gezerek, gözlemlerini rapor haline getiren Fransızlar, can ve mal hakkını temin eden kanunların İstanbul dışında uygulanamadığından söz ederler²²². Reşid Paşa valilere bir tamim göndererek azınlıklara haksızlıkların derhal önüne geçilerek giderilmesini ister²²³. Hıristiyanlar devlet tarafından alınan önlemler sayesinde Paskalyalarını rahat ve huzurlu geçirmiş, hükümete de teşekkür etmişlerdir²²⁴.

1848'de Avrupa'da başlayan isyanlar ve milliyetçi ayaklanmalar, Osmanlı Devleti tarafından yakinen takip edilmiştir. İhtilal hareketlerinin Balkanlar'a sıçrama ihtimaline karşı, Bab-ı âli bölge valilerini, reayaya dikkatli ve adil davranmaları konusunda uyarır. Ayrıca valilerden reyanın herhangi bir isyan hareketine kalkışarak Avrupalı devletlerin dikkatini ve yardımlarını üzerlerine çekecek bir durumdan kaçınmalarını ister²²⁵.

²¹⁵ R. H. Davison, a.g.e., I, s 55

²¹⁶ H. İnalçık, **Bulgar**, s 43.

²¹⁷ G. Bozkurt, **Osmanlı**, s 43.

²¹⁸ Ebul'ula Mardin, **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa**, Ankara 1996, s 53-54.

²¹⁹ B.O.A. HR. MKT. 18-24/ 1511.

²²⁰ S.L. Poole, a.g.e., s 109.

²²¹ H. İnalçık, **Bulgar**, s 16.

²²² H. İnalçık, **Bulgar**, s 8.

²²³ S.L. Poole, a.g.e., s 109.

²²⁴ B.O.A. İ.H., 2117.

²²⁵ H. İnalçık, "**Bosna**", s 376-377.

1849'da Macar milli hareketi Rusya tarafından kanlı bir şekilde bastırılır. Macar ve Polonyalı milliyetçiler Osmanlı topraklarına sığınır. Avusturya ve Rusya'nın mültecileri ısrarlı bir şekilde talep etmelerine rağmen Osmanlı Devleti bu talepleri reddederek mültecileri iade etmez²²⁶. Devletin bu tavrı İngiltere ve Fransa nezdinde ilgi ve takdir ile karşılandı²²⁷. Osmanlı- Rus ilişkileri gerginleşince İngiltere ve Fransa donanmalarını Çanakkale önüne gönderdiler²²⁸. Fuad Efendi (Paşa) Rusya'ya giderek ilişkileri yumuşatmayı başarır²²⁹. Fakat buna rağmen Avrupa'da çıkan isyanların etkisiyle Bulgaristan Vidin'de 1848 ve 1850 isyanlarının çıkmasına engel olunamamıştır²³⁰. Bu isyanlarda Rusya'nın tahriklerinin de etkisi olur. Vidin'de başlayan isyanın başlangıcında bölgeye gönderilen nasihatçılara reaya: *"Bizim derdimiz mültezimlerden ve köy ağalarından ve subaşılardan vesairedendir"*²³¹ diyerek memurların suiistimallerinden şikayetçi olurlar. Olağanüstü komiser olarak bölgeye gönderilen Rıza Paşa *"havalı-i mezkûru reayasına bir muhabbet-i vataniye hasıl etmek"*²³² amacındadır. Vidinliler, Padişaha sundukları arzda memlekette Tanzimat-ı Hayriye'nin ilan edilmiş olmasına rağmen uygulamada bunun etkisini göremediklerinden yakınıyorlardı²³³. Tanzimatın Arnavutluk ve Selanik taraflarındaki uygulamalarında da bir takım huzursuzluklar görülür²³⁴.

1830'da Polonyalılar ve 1848'de Avusturya'ya karşı ayaklanan Macarları kanla boğan Rusya ve Avusturya, Balkan milletlerinin bağımsızlık yönündeki isteklerinin candan destekleyicisiydiler²³⁵. Macar isyanını kanla bastıran Rusya aynı yıl içinde Sırbistan'a silah sevkiyatı yaparak isyana teşvik ediyordu²³⁶. Rumeli'deki bu karışıklıklara ve kıskırtmalara

²²⁶ F. Armaoğlu, a.g.e., s 159; M. N. Pokrovski, *Diplomatiya İ Voynı Tsarskoy Rossii Vı 19. Stoletii*, Moskva 1923, s 117; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, IX, İstanbul 1994, s 21-22.

²²⁷ Fatma Aliye, a.g.e., s 47; Osmanlı'nın mültecileri kabul ederek koruması Paris ve Londra'da çok iyi bir tesir yaptı. Konsolosluklarımız önünde halk sevinç gösterileri yaparak dostane desteklerini gösterdiler. Hatta dahada ileri giderek Londra sefiri Masuros Paşa'ya yolda rastlayan İngiliz gençleri arabasının atlarını sökerek sefarethaneye kadar arabayı çektiler. (Ahmed Hamdi- Mustafa Muhsin, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1926, s 612)

²²⁸ R.S. Burçak, a.g.e., s 25; M. N. Pokrovski, a.g.e., s 117.

²²⁹ Fatma Aliye, a.g.e., s 48

²³⁰ H. İncalcık, *Bulgar*, s 11.

²³¹ H. İncalcık, *Bulgar*, s 98; M. Aydın, a.g.e., s 3.

²³² H. İncalcık, *Bulgar*, s 9.

²³³ H. İncalcık, *Bulgar*, s 37.

²³⁴ B.O.A. HR. MKT. 45- 93/499.

²³⁵ İ. Ortaylı, *En Uzun*, s 42.

²³⁶ H. İncalcık, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, I/ 5, 1941, s 387.

rağmen Edirne Valisi Kıbrıslı Mahmut Mehmet Paşa halka iyi niyetli, birliği ve kardeşliği içeren açıklamalarda bulunuyordu²³⁷.

1855'te Bursa'da depremler olmuştur. Halk depremle bir çok sıkıntılar yaşamıştır. Devlet afet esnasında Rusya ile savaş halinde olduğu için zor günler geçiriyordu. Buna rağmen olaya gereken hassasiyet gösterilerek yardımını esirgememiştir. Yapılan yardımlarda ahaliye hiçbir ayırım yapılmaksızın, eşit mesafede herkese yardımcı olunmaya çalışılmıştır. Müslümanlara yapılan yardımın aynısı Hıristiyan ve Yahudiler'e de yapılmıştır²³⁸.

4- Islahat Fermanı ve Dönemi

Osmanlılık siyasetinin, hükümetin politikalarında ve sosyal yapıdaki değişimde etkili olduğu görülür. Islahat fermanı Osmanlılık fikrinin somut göstergesi olarak kabul edilebilir.

1848 ihtilalleri Avrupa'yı baştan başa sarsmıştır. Rusya bu ihtilallerden hiçbir zarar görmediği gibi hatta ihtilaller sonucunda daha da güçlenerek çıkmıştır. Çar I. Nikola 1849'da Macar ayaklanmasını başarı ile bastıran Rus ordusunun Avrupa'yı bile dize getireceğine inanmıştı. Bu orduya güvenerek İstanbul ve boğazları ele geçirmenin vakti geldiğini düşünerek harekete geçti²³⁹. Balkanlardaki faaliyetlerini hızlandırmış olan Rusya, bölgede kendisine tâbi küçük İslav devletleri vücuda getirmek²⁴⁰ için ajanları vasıtasıyla tahriklerini sürdürüyordu. Çar'ın İslav milletlerinin başı olduğu, onları sürekli himaye ederek ezilmelerini önlediği, bütün İslavların tek bir çatı altında toplanması için bir araya gelinmesi gerektiği yönündeki düşünce işleniyordu²⁴¹. Rusya Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmaya kararlıydı. Yalnız önünde tek engel olarak Batı ülkelerini görüyordu. Bunun için onların desteğini temin etmesi gerekliydi. Önce İngiltere'ye yaklaşp "hasta adam" olarak tanımladığı Osmanlı Devleti'ni paylaşma düşüncesini açtı²⁴². 1844'te İngiltere'yi ziyaret eden Çar I.

²³⁷ "Demek oluyor ki reayayı himaye etmek ve sevmek dini ödevimizdir. Kültürlerimiz farklı, ancak vicdanlarımızın sesine uyarak dua etmek için bizler Camiye, Hıristiyanlar kiliseye, Museviler Sinagoga gidiyorsalar da Müslümanlar, Hıristiyanlar, Musevi hepimiz de tek bir Allah'ın, aynı hükümdarın tebaaları, yan çocuklarıyız; kısaca hepimiz kardeşiz" (J.H.A. Ubcini, 1855, I, s 138).

²³⁸ Ömer Kul, **1855 Bursa Depremleri**, Atatürk Ün. Fen-Edb. Fak. Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum 1997., s 48

²³⁹ Tuncay Ögün, **Osmanlı –Rus Harplerinde Sarıkamış ve Sarıkamış Kasabasının Ortaya Çıkışı**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Eğitimi Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1992, s 26

²⁴⁰ H. İncelik, **Bulgar**, s 39.

²⁴¹ H. Kohn, **a.g.e.**, s 102.

²⁴² C. Karasu, **a.g.m.**, s 212; A.N. Kurat, **a.g.e.**, s 70-71

Nikola “Heyeti vükelâmız arasında Türkiye hakkında iyi fikir vardır: Bu hükümet ya ölmek üzeredir, yahud ölmüştür. Herhalde kariben vefatını men etmek mümkün olamayacaktır” demiştir. 1853 yıllarında paylaşılması yönündeki tekliflerini ayrı ayrı bildirdi²⁴³. İngiltere’nin politik çıkarları Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının korunmasını gerektirdiği için,²⁴⁴ Rus tekliflerini reddetti. İngiltere’den arzuladığı sonucu alamayan Çar, Fransa’ya yönelerek aynı teklifi onlara da götürdü. Fakat oradan da olumlu bir netice alamadı²⁴⁵. Balkanlarda çıkarları çatışan Avusturya’ya teklif götürmeye gereksinim duymayan Rusya, bu işi tek başına halletmeye karar verdi. I. Nikola Osmanlı’yı paylaşma konusunda kararlıydı. Batılı müttefiklerden olumlu cevap almaması onu vazgeçirememişti. Kendisini yeteri derecede güçlü hissettiğinden batılıların desteğine ihtiyaç duymadan bu işi tek başına çözmeye karar verdi²⁴⁶

Rusya’nın bu zamana kadarki Osmanlı politikası reayayı kullanarak bir takım çıkarlar elde etmekte. Rusya bu yöntemden farklı olarak ilk defa doğrudan doğruya amacına ulaşmaya çalışacaktır²⁴⁷. Bu sebeple Prens Mençikof’u 16 Şubat 1853’te İstanbul’a geldi²⁴⁸. Rusya Mençikof vasıtasıyla Kudüs’te Fransızların himayesindeki Katoliklere tanınan birtakım yeni hakların, Ortodokslara (hamisi olarak) tanınmadığını bahane ederek²⁴⁹ gerginlik meydana getirir²⁵⁰. Devletin bağımsızlığına gölge düşürecek düzeyde Ortodokslar için yeni hak ve taleplerde bulunarak, bütün Osmanlı Ortodokslarının Rusya himayesinde olduğunun bir anlaşma ile kabul edilmesini ister²⁵¹. Hükümet Ortodoksların güvenliklerine ve imtiyazlarına dair teminat verebileceğini, lakin Mençikof’un taleplerinin tamamen yerine getirilmesinin

²⁴³ A.İ. Gencer, *a.g.m.*, s 458-460; H. Ülmen, *a.g.m.*, s 276; Y.G. Çark, *Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul 1953, s 112; R.S. Burçak, *a.g.e.*, s 25-26; Rıfat Uçarol, *Siyasî Tarih*, İstanbul 1982, s 113-114; Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi Asr-ı Hâzırda Avrupa*, II, terc., Ali Reşad, Dersaadet 1325 s 373.

²⁴⁴ Bilal N. Şimşir, “Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa’nın Yazışmaları”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri*, Ankara 1994, s 79.

²⁴⁵ C. Karasu, *a.g.m.*, s 212.

²⁴⁶ M. N. Pokrovski, *a.g.e.*, s 116-117.

²⁴⁷ H. İncelik, “Şark”, s 566-567.

²⁴⁸ M. N. Pokrovski, *a.g.e.*, s 121.

²⁴⁹ Mustafa Celalettin Paşa, *a.g.e.*, s 22; Fatma Aliye, *a.g.e.*, s 96.

²⁵⁰ Kudüs’teki Hıristiyanlar için kutsal olan yerlerin himayesini asırlardır anlaşmalarla Fransa üzerine almıştı. Fakat 1848 ihtilalleriyle bu hizmetleri ve imtiyazlarını ihmal etmiş, Ortadoslarda bundan istifada ile Latinlere ve Fransa’ya ait bir takım makamata işgal eylemişti. Fransa cumhurbaşkanı olan III. Napolyon Katoliklerin teveccühünü kazanmak için 1749 da yapılan anlaşmayı ileri sürerek Katoliklerin haklarının iadesini istedi . Bunun üzerine harekete geçen Bâb-ı âli 9 Şubat 1852 de yayınladığı fermanla Katoliklerin Kudüs’teki imtiyazlarının tasdik etti. Rusya’nın İstanbul konsolosu bu gelişmelere sert tepki gösterdi. (C. Seignobos, *Asr-ı Hâzırda*, s 374)

²⁵¹ T. Ögün, *a.g.e.*, s 27; E.J. Zürcher, *a.g.e.*, s 83; Ahmed Hamdi- Mustafa Muhsin, *a.g.e.*, s 618.

mümkün olmadığını söyler²⁵². Reşid Paşa gelişmelerden İngiliz ve Fransız elçilerini haberdar ettiği gibi Rus taleplerini de bu iki devletin yardımına güvenerek reddetmiştir²⁵³. Bab-ı âli ümidini yitirmemiş, Rusya ile olan ilişkilerin yumuşaması için Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne imtiyazlarını teminat altına alan bir ferman yayınlamıştır. Fakat Rusya bu fermanı yeterli bulmaz²⁵⁴. Rus Çarı kendisini doğuda yaşayan Hıristiyanların hamisi olarak görüyordu. Ona göre 18. Yüzyılın sonlarında ve 19. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti ile imzalanmış anlaşmalarla Hıristiyanların hakları iyice net olarak belirlenmemiştir. I. Nikola istiyordu ki Osmanlı Devleti anlaşmalarla tanıdığı hakları vereceğini yeniden teminat altına alsın. Fakat bu teminatlar açık ve net olmalı, ikili anlama gelen ifadeler olmamalıdır. Bu talepler Padişahın Hıristiyan tebaası ile ilgilidir. Osmanlı yetkilileri Hıristiyanlara kötü davrandıklarında Hıristiyanların Rus Çarı'na müracaat etmelerine izin verilmelidir. Bu talepler yalnız dini inanç ve dini tediplere maruz kalanlara ait olmayıp bütün Osmanlı'daki Hıristiyanlara aittir. Hıristiyanlar Rusya Çarı'nın kayyumluğuna ve hükmüne malik olmalı. İstedikleri vakit başvurabilmeliler²⁵⁵. Çar'ın bu istekleri, kabul edilecek gibi değildir; Osmanlı Devleti'nin hükümranlığına son vererek tamamıyla Rus himayesine girmek demektir. İngiltere'ye göre bu isteklerle Rusya, Osmanlı Devleti'ni Tuna Voyvadalarının durumuna getirmek istiyordu²⁵⁶.

22 Haziran 1853'te Rusya, ordularını Eflak-Boğdan'dan Osmanlı topraklarına sokarak savaşı resmen başlatmış oluyordu. Rus orduları Bulgaristan'a girdikleri zaman, Bulgar halkı onları bir kurtarıcı gibi karşılamış, Rus'ların Balkanlar'daki tahrikleri netice vermiştir²⁵⁷. Rusya'ya karşı Rumeli'de başarılı bir müdafaa yapılmasına rağmen Sinop vakası ile donanmanın kaybedilmesine mani olunamadı. Artık Karadeniz'de üstünlüğünü kabul ettiren Rusya'nın boğazları zorlayarak İstanbul'a girmesi her an mümkündür. Bu ihtimali düşünen İngiltere ve Fransa çıkarlarının zedelendiğini düşünerek Osmanlı Devleti'nin yanında 1854'te savaşa katılır²⁵⁸. Müttefik kuvvetlerine kısa sürede diğer Avrupa devletleri de iştirak eder. Bunun üzerine savaşın boyutu bir anda değişerek, savaş Kırım'a kayar. Diğer taraftan da İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nden gayrimüslimler için sosyal yapıda ve idarede yeni

²⁵² B.N. Şimşir, **a.g.m.**, s 82.

²⁵³ R.G. Okandan, **a.g.e.**, s 73.

²⁵⁴ B.N. Şimşir, **a.g.m.**, s 84-85; M. N. Pokrovski, **a.g.e.**, s 122.

²⁵⁵ M. N. Pokrovski, **a.g.e.**, s 123.

²⁵⁶ M. N. Pokrovski, **a.g.e.**, s 121-122.

²⁵⁷ H. İnalçık, **Bulgar**, s 40

²⁵⁸ B. Eryılmaz, **Millet**, s 60.

hakları içeren ıslahatlar istemektedir²⁵⁹. 1839'da tanınan hakların, verilen sözlerin yerine getirilmediğinden yakınıyorlardı²⁶⁰. Bu dönemde Rusya da aynı kaygı ile bir takım tasarılar hazırlayarak, Osmanlı'nın hakim olduğu bölgelerdeki Hıristiyanların kuvvetlenmesine ve gelişmelerine imkan tanınması için çalışıyordu.²⁶¹

1855'te Viyana Kongresi'nde müttefikler Osmanlı Devleti'nden yerine getirmesi istenen dört madde üzerinde anlaşılabilir. Bu anlaşmayla Padişahın hükümlerlik haklarına dokunulmazken, Hıristiyan tebaanın imtiyazlarının sürdürülerek, eşitlik yönünde genişletilmesi isteniyordu²⁶². Savaş müttefiklerce galibiyetle neticelenir. Avrupa devletleri Viyana protokolüne uyulması ve Hıristiyan tebaaya yönelik düzenlemelerin yapılması için baskılarını şiddetlendirir²⁶³. Bab-ı âli yapılan zorlamalar ve Paris Kongresi'nde İngiliz ve Fransız desteğini temin için yeni bir düzenlemenin hazırlıklarına başlar²⁶⁴. Komisyon oluşturulur. Komisyonda yabancı elçiler, vükeladan temsilciler ve Şeyhülislam bulunmaktadır²⁶⁵. Neticede Islahat Fermanı hazırlanır. Padişah tarafından da onaylanarak yürürlüğe girer.

25-29 Şubat 1856 Paris Kongresi savaşa katılan devletlerin iştirakiyle yapılır. Kongrede uzun tartışmalar neticesinde Paris Anlaşması imzalanır²⁶⁶. Kongrede yenilen Rusya değil de Osmanlı devletiymiş gibi bir durum hasıl oldu. Rus isteklerinin yatıştırılması için Osmanlı Devleti'nden yeni reformlar yapması isteniyordu²⁶⁷. Bu kongre sonucunda imzalanan sulh anlaşmasında Rusya önemli bir kayba uğramazken, kimin galip, kimin de mağlup

²⁵⁹ T.Z. Tunaya, **Batılılaşma**, s 39.

²⁶⁰ Bülent Tanör, **Osmanlı -Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul 1996, s 72.

²⁶¹ Ocak 1855'de Rusya tarafından hazırlanan bir tasarıda Balkanlardaki milletlere önce otonomi ardından da bağımsızlık isteniyordu. Y. M. Şatohina, "Bolgarskiy Voprosi Vı Balkanskoy Politike Rossii Vı Perviyeye Godi Posle Kırımskoy Voynı (1856-1862)" **İstoriya İ Kultura Bulgarii**, SSCB İlimler Akademisi Slavyan ve Balkan Enstitüsü, Moskva 1981, s 131

²⁶² Ufuk Gülsoy, "Çöküşe Götüren Reçete, Islahat", **Tarih ve Medeniyet**, 19, Eylül 1995, s 29-31; İ. Ortaylı, **Yerel Yönetim**, s 46; Âli Fuat Türkgeldi, **Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiye**, Haz: B.S. Baykal, I, s 120-121; E. Engelhardt, **a.g.e.**, s 92-93; E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, VII, s 311; İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, IV, İstanbul 1972, s 173; C. Küçük, "**Osmanlı İmparatorluğu**", s 18.

²⁶³ E. Driault, **a.g.e.**, s 249; R.G. Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", **Tanzimat**, I, İstanbul 1940, s 108; Ali Reşad, **a.g.e.**, s 656; Ş. Mardin, **Türk Modernleşmesi**, Der. M. Türköne- T. Önder, İstanbul 1994, s 135; C. Seignobos, **Asr-ı Hâzırda.**, s 382.

²⁶⁴ Bülent Tahiroğlu, "Tanzimat'tan sonra Kanunlaştırma Hareketleri", **T.C.T.A.**, III, İstanbul 1985, s 589.

²⁶⁵ Ahmet Refik, "Türkiye'de Islahat Fermanı", **Türk Tarih Encümanı Mecmuası**, 4(8), 1 Temmuz 1340, 194; Cevdet, **Tezahir**, I, s 67.

²⁶⁶ Paris anlaşmasının tam metni (Vak'a-nüvis Ahmed Lutfi Efendi **Târihi**, IX, haz; Münir Aktepe, İstanbul 1994, s 230-244)

²⁶⁷ Niyazi Berkes, **İki Yüz Yıldır Neden Bocahyoruz?**, İstanbul [1965], s 23; E. Koray, **Çağdaşlaşma**, s 33; A.F. Türkgeldi, **a.g.e.**, I, s 141; Toktamış Ateş, **a.g.e.**, s 330; M.H. Şentürk, **a.g.e.**, s 42. Ahmed Hamdi-Mustafa Muhsin, **a.g.e.**, s 627.

olduğunu gösteren kesin bir kayıt da bulunmamaktadır²⁶⁸. Anlaşma ile Islahat Fermanı gibi bir bedel ödenerek,²⁶⁹ Osmanlı Devleti Avrupa milletler hukukunun güvencesi altında, Avrupa milletler sistemine dahil edilmiş oluyordu²⁷⁰. Fakat anlaşmanın yedinci maddesi Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü teminat altına almaktaydı²⁷¹. Dokuzuncu madde²⁷² Islahat Fermanı'ndan söz ederek, Osmanlı Devleti'nin içişlerine kimsenin müdahale hakkının olmadığını ilan ediyordu²⁷³. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti bir devletin koruyuculuğundan çıkarak beş devletin himayesine girmiş oluyordu²⁷⁴. Anlaşmada müdahale edilmemesi ifadesi geçtiği halde, Avrupa devletleri çıkarları ve siyasetleri gereği ıslahatların yapılmasında kendilerini yetkili görerek müdahalelerini sürdüreceklerdir. Hatta daha da ileri giderek ıslahat kararlarını hazırlamayı da üstlenerek bu kararların uygulanması yönündeki baskılarını artıracaklardır²⁷⁵.

1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan yenileşme sürecinin bir sonraki aşamasını Islahat Fermanı teşkil eder. Tanzimat Fermanı tebaaya belli temel haklar sağlarken, Islahat Fermanı ise gayrimüslimlere verilen hakları teyit ederek daha da genişletmiştir²⁷⁶. Yani doğrudan doğruya Müslüman olmayanların durumunu

²⁶⁸ R.S. Burçak, a.g.e.,s 29

²⁶⁹ İlber Ortaylı, **Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)**, Ankara 1978, s 34.

²⁷⁰ H. İnalçık, "**Türkiye ve Avrupa**", s 13 ; M. N. Pokrovski. a.g.e., s 176.

²⁷¹ A.F. Türkgeldi, a.g.e., I, s 143.

²⁷² Paris Andlaşmasının Dokuzuncu Maddesi: Zât-ı hazret-i Pâdişâhi teba'alarının sa'âdet-i hâllerine masrûf olan himmet-i mütevâliyeleri iktizasınca kavmiyyet ve diyânet ayırmayarak cümlesi için mûcib-i ıslâh-ı hal olmakla beraber, Memâlik-i şâhânelerinin Hıristiyan âhâlisi haklarında niyât-ı inâyet-kârânelerini te'yid eder bir kıt'a fermân-ı âli ihsân buyurmuş olduklarından ve bu bâbda olan efkâr-ı şâhânelerine bir delîl-i cedîd ibrâz etmek istediklerinden irâde-i müstakkille-i şâhânelerinden sâdır olmuş olan işbu fermân-ı âlinin düvel-i mu'âhideye tebliğini tensîb buyurmuşlardır. Düvel-i mu'âhide işbu tebliğin kadr-i âlisini isbât ve te'yid ederler. Şurası kaviyyen mukarrerdir ki, işbu tebliğ zât-ı hazret-i Pâdişâhi'nin ne kendü teba'ası ile olan mu'âmelât-ı şâhânelerine ve ne de Saltanat-ı seniyyelerinin idâre-i dâhiliyyesine, gerek münferiden ve gerek müştereken müdâhale etmek için hiçbir hâlde düvel-i mu'âhideye bir hak ve salâhiyyet vermeyecektir".(Vak'a-nüvis Ahmed Lutfi Efendi **Târîhi**, IX, haz; Münir Aktepe, İstanbul 1984, s 236)

²⁷³ R.H. Davison, a.g.e., I, s 14; Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)**, Ter: Şinasi Oral, Ankara 1986, s 10.

²⁷⁴ B.N. Şimşir, a.g.e., s 6-7; C. Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Ankara 1994, s 1018; S. R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", **Bellekten**, XLIX /195, Aralık 1985, s 649; Ahmed Hamdi- Mustafa Muhsin, a.g.e. s, 628.

²⁷⁵ E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**, VI, s 20.

²⁷⁶ Halil İnalçık, "Osmanlı Devleti Sonlarında Rumeli ve Anadolu", **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, Ed. P.M. Helt, S. Lempton, B. Lewis, Çev: Heyet, I, İstanbul 1988, 372; N. Berkes, **Çağdaşlaşma**,210; C. Seignobos, **Asr-ı Hâzırda**, s 382.

düzenlemiştir²⁷⁷. Tanzimat Fermanı, Reşid Paşa'nın gayretleri ve Padişahın onayıyla ilan edilirken, Islahat Fermanı Batılı ülkelerin zorlamasıyla gerçekleşmiştir²⁷⁸.

Ferman, Sadrazam Âli Paşa'ya hitap eden bir üslupla kaleme alınmıştır²⁷⁹. Fermanın giriş kısmından sonra Tanzimat Fermanı ile vaat olunan can, mal ve namus emniyeti teyit edilerek, bu vaatlerin uygulanması için gerekli çabaların gösterilmesi istenmekte, ayrıca evvelki yıllarda gayrimüslimlere tanınan hak ve imtiyazlar tasdik edilerek ibka kılınmaktadır²⁸⁰. Hıristiyanlarla ilgili düzenlemeler yapılmalı, patrikhanelerde yeni meclisler kurulmalı, alınan kararlar padişah tarafından tasdik edilerek uygulamaya konulmalıdır²⁸¹. Gayrimüslimler de askerî okullara ve mülkiyeye serbestçe girebilmeli, her millet kendi okulunu açabilmeli²⁸². Irk, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin eşitlik prensibi kabul edilerek, hiçbir unsurun diğerine üstünlük kurmasına izin verilmemelidir. Hiç kimse de din değiştirmeye zorlanamayacaktır²⁸³. Vergi sisteminde yeni bir düzenleme ile haraç, cizye ve iltizam usulü kaldırılarak eşit vergi alınması amaçlanıyordu. Bundan böyle gayrimüslimler de askerlik hizmetini yapacaklardı²⁸⁴. Gayrimüslimlere hakaret edilmeyecek, hakaretvari ifadeler resmi yazışmalarda kesinlikle kullanılmayacaktı. Ayrıca gayrimüslimlere Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de aza bulundurma hakkı da tanınmaktadır. Osmanlılar, gayrimüslimlere o zaman Avrupa'nın hiçbir ülkesinde görülmeyen haklar vermiş oluyordu²⁸⁵.

Ferman şiddetli tepkilere hedef oldu. İlginç olan tepki gösterenler içinde Tanzimat Fermanı'nı hazırlayan Reşid Paşa'nın da bulunmasıdır²⁸⁶. Paşa, fermanı içeriği nedeniyle hazırlayan Âli ve Fuad Paşalar'ı bir hayli eleştirir²⁸⁷. Eleştirinin özü fermanın ilan edilmesine değil de Hıristiyanlara verilen bazı imtiyazlara yöneliktir²⁸⁸. Paşa, halkın bu yeniliklere hazır olmadığını, Hıristiyanlara verilen haklarda aşırıya gidildiğini ve bu durumun Müslüman-Hıristiyan çatışmasına yol açabileceğini söyler. Fermanın, Paris Antlaşma metninde de

²⁷⁷ M. Sarıca, a.g.e., s 142; Ufuk Gülsoy, "1856 Halep ve Nablus Olayları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, İzmir 1994, s 279.

²⁷⁸ B. Lewis, a.g.e., s 110; R.H. Davison, a.g.e., I, s 68; Ç. Özek, a.g.e., s 408.

²⁷⁹ R.G. Okandan, a.g.e., s 87.

²⁸⁰ "Islahat'a Dair Taraf-ı Vekalet-i Mutlakaya Hitaben Bâlası Hatt-ı Hümayun", *Düstur*, I. Cild, 1. Tertip, İstanbul 1289, s 8.

²⁸¹ "Islahat", *Düstûr*, s 9.

²⁸² "Islahat", *Düstûr*, s 10-11.

²⁸³ "Islahat", *Düstûr*, s 10.

²⁸⁴ "Islahat", *Düstûr*, s 12.

²⁸⁵ Ali Reşad, a.g.e., s 517

²⁸⁶ Reşid Paşa'nın itirazını içeren lâhikanın tamamı; Vak'a-nüvis Ahmed Lütüfî Efendi *Târîhi*, IX, haz; Münir Aktepe, İstanbul 1994, s 244-250

²⁸⁷ İ. Ortaylı, *En Uzun*, s 100.

²⁸⁸ Ahmet Refik, "Islahat", s 200.

zikredilmesini Reşid Paşa diplomatik hata olarak değerlendirir. Paşa'nın bu görüşlerine genelde Cevdet Paşa da iştirak etmektedir²⁸⁹. Ferman yabancı elçilikler tarafından da şaşkınlıkla karşılanmıştır. Elçilerden bazıları, hükümet arzularımızdan ve taleplerimizden de fazlasını verdi derken, Fransız elçisi “ Devlet-i âliyyenin bu kadar fedakarlık edeceğini memul etmez idik. Canning ne dediye vükela-i devlet-i âliyye kabul etti”²⁹⁰ der. İngiliz büyükelçi Canning de hayret içindedir. Elçi, “yasayı kaleme alma sırasında birlikte çalıştığım beş kişiden ikisinin Müslüman, ikisinin Katolik, birisinin Ortodoks oluşuna rağmen, ortaya çıkardığımız programın kabul edilmesi mucize gibi bir şey oldu” diyerek hayretini belirtir²⁹¹. Engelhardt, fermana tanınan dini hürriyetlerin, dönemin birçok Avrupa ülkesinde bile mevcut olmadığını beyan eder²⁹².

Âli Paşa Osmanlı bütünlüğünün ancak Hıristiyan-Müslüman eşitliğiyle sağlanarak korunabileceğini düşünüyor, harici devletlerin tahriklerinin ve azınlıkların devletten ayrılma isteklerinin bu şekilde önlenebileceğine inanıyordu²⁹³. Çaresizlikle ilan edilen fermanla, büyük devletlerin azınlıklar üzerindeki himayesini ve garantörlük isteklerini önlemek istenmiştir²⁹⁴. Himaye sürekli yeni müdahale ve isteklere sebep olduğundan, dönemin devlet adamları da “ıslahat” kelimesine sevimsiz ve kötü bir anlam yüklemişlerdir²⁹⁵.

Bu Hatt-ı Hümayunun en büyük amacı, müslümanların idaresi altında hıristiyan azınlıklara da yer vererek Osmanlı birliğini temin etmektir²⁹⁶. Müslümanlar, zimmilerle ilgili yüzyıllardır süregelen uygulamalardan vazgeçilerek sosyal ve dini hayatta köklü ve derin değişikliklere gidilmesinden rahatsızdılar²⁹⁷. Gayrimüslimlerle hukukî olarak eşitliği kabullenemiyorlardı²⁹⁸. Gayrimüslimler de fermanı soğuk karşılar. Hükümetle işbirliği yapıp, sosyal ve siyasî durumlarında iyileştirmeye gidilerek kendilerine yeni haklar verilmesini arzu ediyorlardı. Fakat fermanın yüklediği yeni mükellefiyeti (askerlik) iyi karşılamıyorlardı²⁹⁹.

²⁸⁹ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, I, s 70; U. Gülsoy, “**Islahat**”, s 30.

²⁹⁰ Ahmet Refik, “**Islahat**”, 199; Mustafa Gülcan, “Osmanlı’da Gayrimüslimler”, **Tarih ve Medeniyet**, 61, Nisan 1999, s 27-28.

²⁹¹ S.L. Poole, **a.g.e.**, s 169.

²⁹² Aktaran, M. Türköne, **a.g.e.**, s 66.

²⁹³ R.H. Davison, **a.g.e.**, I, s 107.

²⁹⁴ İ. Ortaylı, **En Uzun**, s 100.

²⁹⁵ T. Timur, **a.g.e.**, s 85.

²⁹⁶ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, çev: Babur Kuzucu, II, İstanbul 1997, s 98.

²⁹⁷ 1856 Islahat fermanının uygulamaya geçmesiyle tepkiler somut bir şekilde gelmeye başladı. Mesela Manisa’da Müslümanların Hıristiyanlara saldıracağı yolunda söylentiler çıktı. Denizli’de Hıristiyanların dini törenlerine mani olundu, Nazilli’de sataşmalar olmuş, Bosna’da hadiseler çıkmıştır. Diyarbakır, Harput, Cizre ve Mardin’de Avrupalılar aleyhine tepki hareketleri olmuştur. U. Gülsoy, “**1856 Halep**”, s 281.

²⁹⁸ U. Gülsoy, “**1856 Halep**”, s 279.

²⁹⁹ H. İnalçık, “**Rumeli**”, s 372-373.

Ferman gayrimüslimlerin kaynaşmasını temin etmek bir yana, özellikle Balkanlarda Hıristiyanların bağımsızlık isteklerini teşvik etmiştir³⁰⁰. Fermanın ilanı ve Paris Kongresi'nde kayıt altına alınması şımarmalarına neden olmuştur³⁰¹. Neticede Hıristiyanların durumu ile ilgili dış baskıların önü tamamen açılarak faydalı ve gerekli ıslahatların gerçekleştirilmesi, içinden çıkılmaz bir hal aldı³⁰².

Islahat Fermanı gayrimüslimleri tamamıyla tatmin etmemişti. Özellikle Balkanlar'daki karışıklığın önüne hiç geçememişti. Paris Barış Kongresi'nde Osmanlı'nın toprak bütünlüğü garanti altına alınmasının üzerinden henüz iki yıl bile geçmeden Karadağ bağımsızlık istemeye başladığında Fransa ve Rusya Karadağ'a destek verdiler³⁰³. Osmanlı Devleti Karadağlıların isteklerini reddetti. 4 Mart 1858'de çatışmalar başladı³⁰⁴. Büyük devletler olaya müdahale ettiler. Rusya ve Fransa gemilerini Adriyatik'e göndererek Osmanlı'ya gözdağı verirken İngiltere ve Avusturya Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar³⁰⁵. Neticede toplanan konferansla, ufak bir takım değişikliklerle eski statüye dönüş yapıldı.

Islahat Fermanı'nı müslüman halk da bir türlü kabullenemiyordu. Müslümanlar, gayrimüslimlere verilen hakları içlerine sindiremediler ve tepkilerini çeşitli şekillerde gösterdiler. 1856'da Halep ve Nablus olayları bunun ilk örneğidir³⁰⁶. Bunun bir örneği de Cidde'de görülür³⁰⁷. 15 Temmuz 1858'de büyük bir müslüman halk topluluğu gayrimüslimlere tanınan imtiyazlara tepki göstererek hareketlendi. Kışkırtmaların da işin içine girmesiyle halk hıristiyanlara saldırdı³⁰⁸. Çatışmaya müdahale eden Fransız Konsolosu ile İngiliz Konsolos yardımcısı öldürüldü³⁰⁹. Yerel kuvvetler çatışmayı bastırmakta ve önlemede başarısız kaldılar. İngiliz ve Fransız filosu Cidde açıklarına gelerek şehri bombalar ve çatışmanın çıkmasında suçlu görülen on kişi idam edilir³¹⁰. Paris Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışılmayacağına dair madde bulunmasına rağmen, Avrupalılar ilk

³⁰⁰ U. Gülsoy, "Islahat", s 31.

³⁰¹ A.F. Türkgeldi, a.g.e., I, s 142.

³⁰² U. Gülsoy, "Islahat", s 31; Hüseyin Çelik, **Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İşler Komiteleri**, İstanbul 1994, s 135.

³⁰³ M. N. Pokrovski, a.g.e., s 232.

³⁰⁴ R. Uçarol, a.g.e., s 189.

³⁰⁵ M. N. Pokrovski, a.g.e., s 232.

³⁰⁶ U. Gülsoy, "1856 Halep", s 282-288.

³⁰⁷ İ.H. Danişmend, Türklük., s 186; M. Sarıca, a.g.e., s 142

³⁰⁸ A.İ. Gencer, a.g.m., s 482; M. Sarıca, a.g.e., s 143; S. Akşin, a.g.m., s 135; Ahmet Rasim, a.g.e., s 413.

³⁰⁹ G. Bozkurt, Osmanlı s, 71; S. Akşin a.g.m., s 135; Ahmet Rasim, a.g.e., s 443.

³¹⁰ M. Sarıca, a.g.e., s 143; A.İ. Gencer, a.g.m., s 482; S. Akşin, a.g.m., s 135; Ahmet Rasim, a.g.e., s 443; Ahmed Hamdi- Mustafa Muhsin, a.g.e., s 631.

fırsatta müdahale etmişlerdir. Bağımsız bir devlet olan Osmanlı Devleti'nin bir şehri bombalanarak uluslararası hukuka aykırı bir şekilde hareket edilmiş olunuyordu.

5 Ekim 1859'da Avrupa devletleri Bab-ı âliye ortak muhtıra verirler. Bu muhtırada hükümetin ıslahatları daimi surette tatbik etmediğinden, Islahat Fermanı'nın tam olarak uygulanmadığından, vaat edilenlerin yerine getirilmediğinden, memuriyete kabulün çok az olduğundan, askeriyede bir şeyin değişmediğinden, adliyede sistemin yine eskisi gibi yürüdüğünden yakınıyorlardı³¹¹.

1860'ta Osmanlı Devleti yeni bir buhranla karşı karşıyadır. Lübnan meselesi (Cebel-i Lübnan) bir kez daha uluslararası gündeme gelmiştir. Meselenin kökü " Mısır sorunu" zamanına dayanır. Mısır orduları komutanı İbrahim Paşa bölgeye hakim olduğunda, sert ve sıkı bir politika takip ederek kötü bir yönetim ortaya koyar. Bölgenin idaresi Osmanlı Devleti'ne geçtiğinde sosyal yapı ve siyasi dengelerdeki eskiye nazaran bir takım olumsuz gelişmeler olmuştur. Bölgede Müslüman Dürziler ile Hıristiyan Maruniler arasında değişen dengelerden dolayı bir gerginlik oluşmuştur. Bunun üzerine İngiltere Dürzileri, Fransa Marunileri himayeleri altına alırlar³¹². İlk karışıklık ve huzursuzluk 1841'de çıkar³¹³. İngiliz Büyükelçi Canning problemin Osmanlı Devleti memurlarının yetersiz olmasından kaynaklandığını ifade eder³¹⁴. Osmanlı kuvvetleri çatışmaları güçlükle bastırırlar ve Lübnan'a yeni bir idareci atayarak yarı bağımsızlığına son verilir³¹⁵. Batılıların tepki göstermesi üzerine bu yapıdan vazgeçilerek bölge, Maruni ve Dürziler'den oluşan iki kazaya ayrılarak teskin edilir. Marunilerin tahrikiyle hareket geçen Dürziler birkaç kilise yıkarak bir Katolik papazı öldürünce, 1845'te çatışmalar tekrar alevlenir. Batılılar derhal müdahale ederek, meseleyi uluslararası gündeme taşırlar³¹⁶. Hükümet, Tanzimat-ı Hayriye'nin ilan edildiğini, Avrupalıların karışmasına gerek olmadığını, yöre insanının hükümete itaatinin zaruri olduğunu açıklar³¹⁷. Fakat ne çatışmaların önüne, ne de Avrupalıların müdahalesinin önüne geçilebilir. Avrupalı devletlerle yapılan uzun görüşmeler³¹⁸ neticesinde çözüm sağlanır³¹⁹.

³¹¹ Ahmet Rasim, a.g.e., s 447; C. Küçük, "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", T.C.T.A.,I, İstanbul 1985, s 1019, R.H. Davison, a.g.e., I, s 120; C. Seignobos, *Asr-ı Hâzırda*, s 390.

³¹² H.İnalçık, "Şark", s 570; Şahabettin Tekindağ, "Lübnan", İ.A., VII, s 105; E.J. Zürcher, a.g.e., s 82.

³¹³ Ş. Tekindağ, a.g.m., s 105; Cevdet Küçük, "Lübnan Meselesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 3, Mart 1987, s 36

³¹⁴ B.O.A. İ.H. 966.

³¹⁵ C. Küçük "Lübnan", s 36.

³¹⁶ İ. Ortaylı, "Belediye", s 9-10.

³¹⁷ B.O. A. HR. MKT. 3400 37 67.

³¹⁸ B.O.A. İ.H., 1623.

³¹⁹ B.O.A. İ.H., 1507.

Mustafa Reşid Paşa ile Batılı Devletlerin birlikte hazırladığı uzlaşma planında Dürzi ve Marunilerin ayrı ayrı sancakta yönetilmeleri ve bir takım kamu hizmetlerinden ortak faydalanmaları şeklinde nispi bir çözüme başvurulur³²⁰.

Maruniler Islahat Fermanı ile tanınan haklardan şımaraarak³²¹ teşkilatlanmaya başladılar. 1860'ta küçük bir kıvılcımla baş gösteren olaylar kısa sürede büyük bir isyan haline dönüşür. Dürzilerin, Marunilerin köyünü basarak yağma etmesi Fransa'yı harekete geçirdi. Fransa, İngiltere'yi de ikna ederek bölgeye asker çıkardı³²². Yabancı müdahalelerin zorluk ve sıkıntılarını düşünen hükümet Fuat Paşa'yı bölgeye gönderdi. Olağanüstü yetkili olarak giden Fuad Paşa Şam ve Lübnan olaylarını bastırdı, Avrupalı devletlerin isteğini de yerine getirerek Dürzileri sert bir şekilde cezalandırdı³²³. Meseleyi nihaiyi çözüme kavuşturmak amacıyla uluslararası bir konferans toplanır. 9 Haziran 1861'de Lübnan'a adli, idari ve mali tam bir özerklik tanınarak bölge, büyük devletlerin gözetim ve denetimi altında hükümetin atayacağı Hıristiyan bir görevliye emanet edilir³²⁴. İdareye ve adliyeye etnik-dini ve eşit katılım temeline dayalı bir yapı gelmiştir³²⁵. Lübnan olaylarını teşvik eden, yönlendiren daima Fransa ve İngiltere olmuştur. Bölgede çıkarları çatışan mezkur devletler, yöredeki etnik yapıdan faydalanarak amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır.

Avrupalı devletler bir yandan müdahale ederken, diğer yandan da müdahale etmelerine sebep teşkil edecek tahriklere devam ediyorlardı. 1860'lı yıllarda Balkanlar'da artan milliyetçilik düşüncesi, etkisini hissettirmeye başlar³²⁶. Rusya, Niş sancağında zulüm yapıyor diye müdahale etmek ister. Avrupalı sefirler bölgede teftiş ve denetimde bulunmak için komisyon kurmak isterler. Fakat hükümet buna gerek olmadığını, sadrazamın bizzat kendisinin yöreye gideceğini açıklayarak bu müdahale teşebbüsünü önler³²⁷. Avrupa devletleri Petersburg'da Osmanlı Devleti ile ilgili bir toplantı yaparlar. Toplantıda İngiltere, müttefik devletlerin Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmaya hakkı yoktur diyerek, Osmanlı

³²⁰ Paul Dumant, "Tanzimat Dönemi 1839-1878", **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Haz: Robert Mantran, Çev: Servet Tanilli, II, İstanbul 1995, s 117.

³²¹ Ahmed Cevdet Paşa, **Maruzat**, Yay., Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s 22-23.

³²² M. Tayyip Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", **Bellekten**, X/40, Ankara 1946, 643; s P. Dumant, **a.g.m.**, s 118; E.J. Zürcher, **a.g.e.**, s 85-86.

³²³ G. Bozkurt, **Osmanlı**, s 71-72; İ. Hami Danişmend, **İzahlı**, IV, s 193.

³²⁴ P. Dumant, **a.g.m.**, s 118; Yayınlanan Cebel-i Lübnan Nizamnamesi bakz. Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi **Târihi**, IX, haz; Münir Aktepe, İstanbul 1984, s 254-260.

³²⁵ İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", **T.C.T.A.**, I, İstanbul 1981, s 236.

³²⁶ Ş. Mardin, **Yeni Osmanlı**, s 24.

³²⁷ A. Cevdet, **Maruzat**, s 21-22; B. Lewis, **a.g.e.**, s 382-383.

Devleti'nden yana ağırlığını koyar ve yalnız, toplanan bilgilerin hükümete bildirilerek idareye yardımcı olunmasını ister³²⁸. Toplantı net bir sonuç alınmadan dağılır.

Rusya, Kırım savaşı ile Osmanlı'yı istediği zaman dize getiremeyeceğinin farkına vararak, amacına ulaşmak için diplomasiye ağırlık verdi. 1860 lı yılların başından itibaren kısa sürede Rumeli'nin bir çok yerine konsolosluklar açarak yöre halklarıyla ilişkilerini daha sıkı ve daha samimi bir boyuta taşımaya çalıştı³²⁹. 1863'ten sonra Rusya'nın geleneksel Osmanlı politikasında değişiklikler görülür. Bu zamana kadar izlediği Pan-Ortodoks politikanın patrikhaneyi güçlendirdiğini, Slav ve Romenleri tedirgin ettiğini, Yunanistan'ı kuvvetlendirdiğini, lakin Yunanlılar'ın İngiltere'ye yaklaşmasıyla ciddi bir menfaat elde edemediğini fark eden Rusya, bu politikanın yerine Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki ve Avusturya'nın topraklarındaki İslavları harekete geçirebilecek Panslavizm³³⁰ politikasını takip etmeye başlayacaktır³³¹.

Hükümet ve bürokratlar, Osmanlılık politikası dahilinde gayrimüslim halkı bir arada tutmak için açıklamalar yapmaya devam eder. 1865'te Ankara Valisi, *"Yetkili otoriteler emreder ki herkesin padişahın tebaası olması nedeniyle Müslümanlar ve Reaya, Ermeniler ve Protestanlar birbirleriyle alay etmeyi bıraksınlar ve yine emredilir ki, karşılıklı saygı ve itibar göstererek herkes kardeşçe sevgi içinde bir arada yaşasınlar"*³³² demiştir. Bu bildiri bütün vatandaşlar arasında eşitliği ve kardeşliği tesis etmeye yönelik bir harekettir. Bir yıl sonra Suriye Katoliklerine verilen beraatla, *"Katoliklerin dinlerini serbestçe yaşamalarına hiç kimsenin engel çıkarmamasını, kiliselerde ve ufak mabetlerde, Katolik patrikliğine bağlı vatandaşların, cenaze törenlerini şöyle veya böyle yapmak zorunda oldukları, yada şu veya bu tarzda şarkı söyleyerek ilahi okumaları gerektiği yolunda kimsenin telkinde bulunmamasını"*³³³ bildirir. Diğer yandan yabancı devletlerin yardımına güvenen tebaanın

³²⁸ B. Şimşir, a.g.e., s 51.

³²⁹ Y.M. Şatohina, a.g.m., s 133.

³³⁰ Rusya'da bir akım olarak Panis Slavizm oldukça kuvvetli ve etkilidir. Rus Aydınları Rusya'nın liderliğinde bir Slav birliğini istiyor bu yollu çalışmalar için sık sık Balkanlarda gezi ve incelemelere çıkıyorlardı. Bölge insanlarını Osmanlı aleyhinde kışkırtarak, maddi ve manevi destek vaadederek fikirlerine taraftar toplamaya çalışıyorlardı. Panis Slavizm fikrini şiddetle savunan Rus aydınlar arasında ; İvan Sergiyeviç Aksakof (1823-1886), V. Y. Aprilov (1789-1847), Viktor İvanoviç Grigoroviç (1815-1876), Nikola Y. Danilevski (1822-1885), Viladimir Vasilyeviç Kaçanovski (1853-1901), Alaksandır Aleksieviç Kriev (1833-1910), Vasili Nikitiç Tatişev (1886-1750), Aleksey Stepanoviç Hamyakov (1804-1860) sayabiliriz. Ayrıntılı bilgi için bakz.S. B. Berinşteyn, (Edtr.), *Slavyanovedeniye Vı Dorevoluytsionnoy Rossii*, Moskva 1979.

³³¹ S. Yerasimos, Milliyetler, s 60 ; M . Aydın, a.g.e., s 4.

³³² R.H. Davison, a.g.e., I, s 113.

³³³ H. Çelik, *Dış İşler*, s 51.

daimi memnuniyetsizlikleri söz konusudur. Hersek, Girit, Sırbistan, Karadağ, Bosna ve Bulgaristan'da, huzursuzluk ve isyanlar peş peşe gelmektedir³³⁴.

1867'de Avrupalı devletler Rusya'yı da yanlarına alarak Osmanlı ülkesinin birçok yerlerinde incelemelerde bulundular³³⁵. İngiltere ve Avusturya'nın desteğini temin eden Fransa daha etkin bir reform yapılması için bir plan hazırlayarak Bab-ı âliye sunar³³⁶. Planda, milletlerin eşit haklarının genişletilmesini, milel-i muhtelif arasında bulunan farklılıkların kaldırılmasını, karma eğitim yapılmasını ve dini etkinin daraltılarak etnik yapıda kaynaşmanın temin edilerek Fransa'da olduğu gibi Osmanlı milletinin oluşturulmasını teklif ve tavsiye ediyordu³³⁷. Fransa'nın sunduğu bu plana mukabil Rusya Hariciye Nazırlığı da plan ve öneri hazırladı. Bu planda; Islahat Fermanı'nın hükümlerinin tam anlamıyla uygulanmadığını, uygulansa da Hıristiyanlara faidesi olmadığını, çeşitli zulüm ve düşmanlıklara hala maruz kaldıklarını ifade eder. Bunun yanı sıra Müslümanların ciddi olarak hiçbir şey yapmayacaklarını ve Hıristiyanların Müslüman zulmünden kurtarılması gerektiği düşüncesini ispat için bir takım deliller ileri sürmektedir³³⁸. Ayrıca Rusya, Fransa'nın "Anasır-ı Osmaniye'nin gayri mütecanis bir suretle ittihadı" fikrine kesinlikle karşı çıkıyordu. Rusya Hıristiyanları Müslümanlardan ayırmağa, bunun için de Avrupa devletlerinin kontrolü altında millet ve mezhep esasına göre çeşitli ve küçük hükümetler oluşturmaya ihtiyaç olduğunu söylüyordu³³⁹.

Uluslararası platformlarda Osmanlı Devleti'nde yapılacak ıslahatlar tartışılırken memleket dahilinde huzursuzluklar devam etmektedir. Osmanlı Devleti'ni sıkıntıya düşürecek diğer bir ciddi huzursuzluk Girit'te başlar. İsyanın başlangıcı 1856'ya dayanır. Adadaki bir grup insan, vergilerin hafifletilmesini ve adliyede yeni düzenlemelerin yapılmasını isteyerek kargaşa çıkarırlar³⁴⁰. 1867'deki hareketlenme ve isyan da aynı nedenlere dayandırılarak başlatılır. Fakat asıl amaç, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Yunanistan'la birleşmektir. Yunanistan da adaya özel bir önem veriyor ve yardımlarını esirgemiyordu³⁴¹. Yunanistan ve Rusya'nın açık desteği³⁴², diğer Batılı devletlerin görünüşte tarafsız fakat isyancılara taraftar

³³⁴ R.G. Okandan, a.g.e., s 77.

³³⁵ B. Tahiroğlu, a.g.m., s 597.

³³⁶ B. Lewis, a.g.e., s 121.

³³⁷ C. Seignobos, *Asr-ı Hâzırda*, s 390; R.H. Davison, a.g.e., II, s 8.

³³⁸ Mustafa Celalettin, a.g.e., I, s 40.

³³⁹ C. Seignobos, *Asr-ı Hâzırda*, s 390

³⁴⁰ P. Dumant, a.g.m., s 128.

³⁴¹ Gül Tokay, *Makedonya Sorunu*, İstanbul 1996, s 25.

³⁴² Rus kaynaklarında Girit İsyanının da Rusya'nın Osmanlıya destek verdiği belirtilmektedir. Hatta daha da ileri gidilerek Çar'ın Yunan Kralına bir nota vererek isyancıları himaye etmemesi gerektiği yolunda uyarıda

olan tavırları isyanın iki yıla yakın sürmesine neden olur³⁴³. İsyân vesilesiyle Times gazetesinde yayınlanan bir yazıda; Rumların yabancı dil bilmeleri sebebiyle Avrupa kamuoyunu müslümanlar hıristiyanları katlediyor diye yanlış bilgilendirmeleri, Türklerin ise yabancı dil bilmedikleri için seslerini duyuramadıkları ve adada ezilen birisi varsa hıristiyanlar değil müslümanlar olduğu ifade edilir³⁴⁴. Osmanlı kuvvetleri müdahale ettikleri halde isyanı bastıramadılar. Hükümetin bu tip mahalli isyanlarla başa çıkamaması Balkanlar'da, sınırlara yakın bölgelerdeki gayrimüslimleri cesaretlendirerek isyana teşvik etti. Bu yörelerde asayişsizliğe ve kıpırdanmalara neden oldu³⁴⁵.

Girit meselesi üzerine Rusya, İslahat Fermanı'nın ahkamı ile Hıristiyanların durumlarını düzeltmenin mümkün olmadığını, huzur ve refahın temini için özerklik tanımak gerektiğini açıklar³⁴⁶. İsyânın bu derece büyümesi ve önlenememesi üzerine Sadrazam Âli Paşa olaya el koyarak adaya gider. Paşa, batıların taleplerini göz önüne alarak, müdahalelerine mani olmak için dikkatli bir politika takip eder. Öncelikli olarak adada genel af ilan etti. Adanın Yunanistan'la bağlantılarını keserek isyancıların silahlarını bırakmalarını temin etti. İdareye bir takım düzenlemelerle yeni bir şekil verildi. Rumlar idareye dahil edilerek, müslümanların ve hıristiyanların eşit temsiliyle yeni idare oluşturuldu³⁴⁷. Âli Paşa Girit dönüşünde bir layiha hazırlayarak padişaha sunar. Paşa, layihasında gayrimüslimlerin huzursuzluklarının önüne geçilebilmek için dışarıdan bekledikleri şeyleri doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'nin vermesi gerektiğini belirtiyordu. Ayrıca her alanda eşitlik sağlanmalı, gayrimüslimler devlet hizmetlerine alınarak hukukî bakımdan diğer devletlerin tebaasına imrenmeleri önlenmeli, iş alanları oluşturularak yerleştirilmeli, çocukların karma eğitim ile kaynaştırılmaları sağlanmalıdır diyordu³⁴⁸.

Padişahın 10 Mayıs 1868'de ilan ettiği Hatt-ı Hümayunda "*Hangi din ve mezhebe mensup bulunursa bulunsun bütün tebaalarım aynı vatanın çocukları olduğu*" ifadesinin padişah tarafından tasdik ve teyidi gerçekleşmiştir³⁴⁹. Devletin muhtelif unsurlarında hakim olan ayrılma düşüncesine mani olmak için devlete ve vatana sahiplik temini amaçlanmaktadır.

bulunduğu yazılarak, Yunan desteğinden mahrum kalan isyancılar Osmanlıyla anlaşmak mecburiyetinde kaldılar denilmektedir. (M. N. Pokrovski, a.g.e., s 236).

³⁴³ H. Çelik, *Ali Suavi*, s 22.

³⁴⁴ Hüseyin Çelik, *Türk Dostu, İngiliz Türkolog Charles Wells*, Ankara 1996, s 25.

³⁴⁵ Ş. Mardin, *Modernleşme*, s 136; N.B. Zuyeva, "Rossiiskaya Diplomatiya İ Bulgarskaye Dvijeniya za Osvabojdeniye Vı 1867 g." *İstoriya İ Kultura Bulgarii*, SSCB İlimler Akademisi Slavyan ve Balkan Enstitüsü, Moskva 1981, s 164.

³⁴⁶ A.F. Türkgeldi, a.g.e., I, s 139; R.H. Davison, a.g.e., II, s 8.

³⁴⁷ C. Karasu, a.g.m., s 217-218.

³⁴⁸ Mustafa Celalettin, a.g.se., I, s 43.

Bu niyete yönelik olarak 19 Ocak 1869'da dokuz maddeden oluşan Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi kabul edilir. Böyle bir kanun Avrupa açısından sürpriz olur ve bunu uluslararası mekânlarda derhal tartışılması gerektiğini ileri sürerler. Hükümet bu meselenin uluslararası platforma taşınmasına kesin bir tavır koyarak bunun bir iç sorun olduğunu, geçmişe yönelik uygulamalardan ve Girit olaylarından dolayı Rumların cezalandırılmayacağını beyan ederek teminat verince tepkiler önlenir³⁵⁰. Kanunun temel özelliği, müslüman ve hıristiyan ayrımı yapılmaksızın bütün halkı kapsamasıdır. Kanun, dini anlayışa dayalı vatandaşlık mefhumunu terk ederek onun yerine batı hukukundaki uyrukluk kavramını yerleştirmektedir³⁵¹.

5-Osmanlılık Politikasının Uygulanmasında Bab-ı âli ve Sefaretlerin Rolü

Tanzimat'la birlikte hız kazanan merkezileştirme politikası, gücü ve iktidarı İstanbul'a taşımıştır. Bu sistem bürokrasinin güç kazanmasını ve Bâb-ı âlinin öneminin artmasını temin eder³⁵². Tanzimat'a kadar yenilik ve reform hareketlerinin öncülüğünü padişah yaparken, bu görev artık bürokrasiye intikal etmiştir. Burada, Avrupa'nın desteğini temin için reformların uygulanmasında Bab-ı âlinin rolünü ispat etme endişesinin de önemli yeri vardır³⁵³. Bab-ı âli bir güç olarak ön plana çıkmıştır. Tanzimat'la birlikte etkili ve önemli bir isim olan Mustafa Reşid Paşa bu görevi yerine getirmek, ıslahatların devamını teminat altına almak ve Bab-ı âlinin rolünü sürdürmek için Âli ve Fuad Paşalar'ı yetiştirerek hareketin devamını temin etmiştir³⁵⁴. Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar Hariciye Nezaretine 13 kez atanmışlar ve (1841-1845 yılları hariç) neredeyse bütün Tanzimat döneminde (1839-1871) sürekli olarak bu mevkiyi ellerinde tutmuşlardır³⁵⁵.

18. Yüzyılın sonlarından itibaren, konsolosluklar yetki ve etkilerini artıracak yeni tavizler koparmaya muvaffak oldular³⁵⁶. İstanbul'daki sefirler ve sefaretlik önem kazanmış, zamanla idarede oldukça etkili olmuşlardır. Birbirleriyle olan rekabetlerinden dolayı, zaman zaman da çıkarlarına hizmet için, aktif bir tavır içinde sık sık Osmanlı'nın içişlerine müdahale etmişlerdir. Slade'nin "Beyoğlu Kralları"³⁵⁷ adını verdiği sefirler kendilerini her şeye

³⁴⁹ R.G. Okandan, *a.g.e.*, s 110-111.

³⁵⁰ R.H. Davison, *a.g.e.*, II, s 30.

³⁵¹ B. Eryılmaz, *a.g.e.*, s 149.

³⁵² L. Köker, *a.g.e.*, s 129.

³⁵³ Mehmed Memduh, *Mir'at-ı Şuûnât*, haz. Hayati Develi, İstanbul 1990, s 20.

³⁵⁴ Ali Rıza – Mehmet Galip, *a.g.e.*, I, s 29.

³⁵⁵ E.J. Zürcher, *a.g.e.*, s 90.

³⁵⁶ K. Çiçek, "Konsolos", s 20.

³⁵⁷ A. Slade, *a.g.e.*, s 150.

müdahale etmeye memur ve yetkili görmüşlerdir³⁵⁸. Bâb-ı âli ile ecnebi sefaretlerin önem kazanması, aralarındaki ilişkiyi de farklı bir boyuta taşımıştır. Tanzimat, diplomatik faaliyet açısından da önemli bir dönemdir. Devlet savaş meydanlarında çözemediği sorunları masa başında diplomasi ile çözmeye çalışır. Bu sahada kısmi bir başarı da kazanır. Diplomasinin, tarihimizde önem kazanması Avrupa’da ilk elçiliklerin açılması zamanına kadar gitse de II. Mahmud devrinde Reisülkütablık makamının Hariciye Nezaretine tahvili ile yeni bir kimlik ve hassasiyet kazanır³⁵⁹. Bürokratların takip ettikleri politika itibariyle belirli bir yabancı devlet taraftarlığı da yaygındır. Reşid Paşa İngiliz, Âli ve Fuad Paşalar Fransız³⁶⁰, Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa İngiliz, Rıza Paşa ise Fransız sefaretine yakındırlar³⁶¹. Bürokratların bu tavrını bilen yabancı devletler nüfuz yarışına girerler. Çünkü sadrazamın göreve gelmesinde oldukça etkilidirler. Sadrazamın kim olduğu ve olacağı, ülkede İngiliz ve Fransız nüfuzunun artmasına veya azalmasına sebeptir³⁶². Padişah İngiliz politikasını takip ettiğinde Reşid Paşa’yı göreve, Fransız politikasına yakınlaştığında Âli ve Fuad Paşalar’ı işbaşına getirirdi³⁶³. İbnülemin Mahmut Kemal “vükelayı nasbeden Padişah değil maatteessüf süferayı ecnebiyedir. Bu halde muahedelerde temin edilen ‘istiklal’ kelimesinin manası ne oluyor”der³⁶⁴.

Osmanlı devletinin siyasi ve idari yapısında, İngiltere’nin büyük nüfuzu vardır*. İngiliz politikasının sürekli desteklediği Reşid Paşa’nın iktidarda kalması için Canning gerekli desteği esirgemiyordu³⁶⁵. Ubucini, “Reşid Paşa bugün İstanbul’da büyük nüfus icra eden Avrupa devletlerinin tesiri sayesinde iktidarda kalabilmektedir”³⁶⁶ demiştir. Reşid Paşa da bunun farkındadır. 1846’da Paşa “henüz iyi bir suretle idare-i hükümet edemediğimizi itiraf ederim. Fakat daha fena bir idareye mâni olduğumu da iddia edebilirim. Avrupa’nın bana

³⁵⁸ H. Çelik, *Ali Suavi*, s 21.

³⁵⁹ C. Karasu, *a.g.m.*, s 205.

³⁶⁰ Ahmed Cevdet, *Maruzat*, s 4; Fatma Aliye, *a.g.e.*, s 118.

³⁶¹ Ahmet Cevdet, *Tezakir*, I, s 26.

³⁶² B. Kodaman – A.T. Alkan, *a.g.m.*, s 5; Mithat Sertoğlu, *Türkiye’de Yenileşme ve Tanzimat Devrimi*, İstanbul 1973, s 69; B. Tanör, *a.g.e.*, s 81.

³⁶³ Fatma Aliye, *a.g.e.*, s 118; Ş. Karatepe, *a.g.e.*, s 61; Ali Rıza – Mehmet Galip, *a.g.e.*, I, s 119; N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 213-214.

³⁶⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, *Son Sadrazamlar*, I, İstanbul 1964, s 15.

* 8 Mayıs 1836 günü İngiliz vatandaşı Churchill (Gözü Miyop), çocukların oynadığı ve hayvanların otlatıldığı bir yerde kanunsuz bir şekilde avlanırken bir çocuğu vurur. Suçlu İngiliz vatandaşı elçilik entrikalarıyla cezalandırılmadığı gibi bir takım imtiyazlarla taltif edilir. Nedim İpek, “Churchill Vak’ası (1836)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8, Samsun 1993, s 105-146

³⁶⁵ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1836-1856*, İstanbul 1993, s 296.

³⁶⁶ J.H.A. Ubucini, *1855*, I, s 130.

*itimat etmesini isterim.*³⁶⁷ der. 1853'te halk, Reşid Paşa'nın görevden alınmasını isteyerek Bab-ı âliye yürür. Korkuya kapılan nazırlar derhal yabancı elçiliklerden yardım isterler. Ayaklanma dağıtılır³⁶⁸. Ziya Paşa bunu, "her defa ki Reşid Paşa mesnedinden düşürülür; bir sefaretin kuvvetiyle tekrar yerine getirilirdi"³⁶⁹ diyerek ifade eder. Reşid Paşa'nın görüşlerine son derece değer verdiği İngiliz elçi Canning, Padişahı da etkileyerek dönemin diplomasisinde önemli bir yere sahiptir³⁷⁰. 1853'te Osmanlı topraklarını gezen bir İngiliz seyyah, gayrimüslimlerin elçiyi koruyucu ve kurtarıcı gördüğünü, elçinin nüfuzu her yerde hissediliyordu demiştir³⁷¹. Devlet adamları da elçiye büyük saygı gösterirlerdi. Canning, Reşid Paşa'dan biraz çekinir, diğer devlet adamlarına doğrudan doğruya emir verir, hatta hakaretvari tavırlar gösterirdi³⁷². 1843'te Bursa'ya giden Canning'e karşı devlet adamlarının ilgisi had safhadadır³⁷³. Büyükelçi Canning gibi her konsolos kendi bölgesinde ülkesinin görüşünü kabul ettirmek için idareyi zorlamış, bu çabasında başarılı olduğu takdirde İngiltere'nin prestiji artacağı gibi kendisinin de önü açılıyordu³⁷⁴. Bu zorlama ve müdahale Bab-ı âli'yi sıkıntıya sokuyordu. Sadrazam Âli Paşa Londra elçisi Musurus Paşa'ya gönderdiği mektupta Büyükelçi Stretford Canning'in görevden alınmasını istiyor ve devamında işlerimize fazla karışmasından yakınıyordu³⁷⁵. İngiltere'nin uluslararası platformda Osmanlıyı destekleyerek, reformları teşvik etmesi ve yardımda bulunması Osmanlı dostluğundan kaynaklanmıyordu. İngiltere'nin dostluğu siyasî ve iktisadî çıkarlarından ileri gelmekteydi.³⁷⁶ Ancak İngiltere'nin reform ve ıslahat bahanesiyle Osmanlı işlerine sık sık müdahale etmesi, nüfuz elde etme ve maddî çıkar sağlama ilişkisine dayanır³⁷⁷.

³⁶⁷ E.B. Şapolyo, a.g.e., s 168; C. Seignobos, *Asr-ı Hâzırda*, s 372.

³⁶⁸ J.H. Ubucini, 1855, II, s 27-28

³⁶⁹ İ. Sangu, a.g.m., s 788.

³⁷⁰ N. Berkes, *İki yüzyıldır*, s 21.

³⁷¹ S.L. Poole, a.g.e., s 70.

³⁷² N. Berkes, *İki yüzyıldır*, s 22.

³⁷³ B.O.A. İ.H., 1059.

³⁷⁴ B. Şimşir, a.g.e., s 49.

³⁷⁵ "Kendilerine verilmiş olan vazifeleri ifa suretiyle bunların [konsolosluklar] hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vilayet Valisi mahvolmuş demektir. Heyet-i hükümeti teşkil eden Nazırlar daha iyi bir muameleye mazhar değildir. Vükelâsını nasp ve azleden padişah değildir... Dış münasebetlerimiz aynı müşkülâta duçar almaktadır. Sair devlet elçilerinden birisinin siyah demesi, Lord Stratford'un beyaz demesi kafidir. velhasıl ne diyeyim, umur-ı hariciye, idare-i dahiliye, patrikhane her şey bu adamın kontrolüne tabidir" (Hayreddin, *Vesâik-i Târihiyye ve Siyâsiyye Tettebbu'atı*, II. Kitap, İstanbul 1326, s 3-7; E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, s 21; A. Akyıldız, a.g.e., s 297.

³⁷⁶ Yorga, a.g.e., V, s 445.

³⁷⁷ A. Akyıldız, a.g.e., s 299.

Tanzimat dönemindeki yenileşme hareketlerinde yabancı müdahalelerin yeri önemli bir durum arz eder. Tanzimat'tan evvelki dönemlerde yapılan ıslahat hareketlerinde dış müdahale ve zorlama olmamıştır, tamamen padişahların inisiyatifi doğrultusunda ıslahatlar yapılmıştır. 19. Yüzyıla girerken yabancı tesiri ve iyi niyetli teşvikleri mevcutsa da bu, bir dış müdahale değildir. II. Mahmud döneminde ve Tanzimat'ta yapılan ıslahatlarda teşvik boyutu aşılarak direk talep edilme söz konusudur³⁷⁸. Dostane tavsiyeler zamanla direktifler şeklini almış, devletin bağımsızlığına gölge düşürecek hale gelmiştir³⁷⁹. Batılı devletler Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale edebilmek için gayrimüslimlerin durumunu bir sebep olarak kullanıyorlardı³⁸⁰. Bürokrasinin ileri gelenlerinin belirli bir devlete temayül ettiği düşünülürse, batılıların yeni çıkarlar elde etme isteği de devreye girince derhal müdahale ediliyor, adına da "reform" deniliyordu³⁸¹. Dış müdahaleler taşradaki memurlara kadar yayılmıştır. Batılı devletlerin taşralardaki temsilcilerinin sık sık yapmış oldukları müdahale ve şikayetler idarecileri bunaltıyordu³⁸². Valiler, konsolosluktaki müşavirlerin müdahalelerine öyle alışmıştı ki vatandaşlar üzerindeki otoritelerini de yitirecek hale gelmişlerdi³⁸³. Dış müdahalelerde, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakarak faydalanmayı düşünenler bulunduğu gibi gerçekten iyi niyetli olarak müdahalede bulunanlar da vardı. Fakat ağırlıklı olarak müdahale sebebi gayrimüslimlerin durumu ile ilgiliydi³⁸⁴. Gayrimüslimler her fırsatta dış müdahale istiyor, böylece dış güçler sürekli olarak Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışıyorlardı³⁸⁵. Yapılan yeniliklerin ve düzenlemelerin tamamen Avrupa'nın baskısıyla gerçekleştiğini düşünmek de yanlış olur, genellikle dış müdahaleler reformları engelleyerek etkisini kırmıştır³⁸⁶.

Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve gücünü yitirmesinden sonra Avrupa devletleri, siyasî üstünlük kurmaya çalışarak siyasî ve iktisadî çıkar elde etmek için uğraşmışlardır. Bu amaç için her devlet belirli bir etnik grubu himayesine almıştır³⁸⁷. Bu himayeye göre Katolikler Fransa ve Avusturya; Protestanlar, İngiltere; Ortodokslar da Rusya tarafından

³⁷⁸ F. Georgeon, *a.g.e.*, s 144; E.J. Zürcher, *a.g.e.*, s 87.

³⁷⁹ A. Akyıldız, *a.g.e.*, s 299.

³⁸⁰ Azmi Süslü, "Osmanlıların Gayri Müslimlere Gösterdiği Müsamaha", *Söğüt IV. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1988 Söğüt)*, Ankara 1989, s 57.

³⁸¹ Taner Timur, "Mustafa Reşid Paşa Nasıl Düşürüldü?", *Tarih ve Toplum*, IV/18, Nisan 1985, s 15.

³⁸² B.O.A. İ.H., 766.

³⁸³ B. Şimşir, *a.g.e.*, s 48.

³⁸⁴ Mehmed Memduh, *a.g.e.*, s 139.

³⁸⁵ Stanford Shaw – Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev: M. Harmancı, II, İstanbul 1986, s 160; B. Tanör, *a.g.e.*, s 82; G. Bozkut, *Osmanlı*, s 40.

³⁸⁶ R.H. Davison, *a.g.e.*, I, s 19; E.J. Zürcher, *a.g.e.*, s 88.

³⁸⁷ H. Ülmen, *a.g.m.*, s 272.

korunuyorlardı. Böylece Hıristiyan azınlıklar Batılı devletlerin menfaatlerine göre bölünmüştür³⁸⁸.

1838 Baltalimanı Ticaret Anlaşması'yla yabancı uyruklulara tanınan geniş ticari haklar pek çok gayrimüslimi tâbiyet değiştirmeye teşvik etmiştir. Özellikle konsolosluklar çeşitli yörelerdeki halkı tâbiyet değiştirmeye zorlayarak nüfuz sahalarını genişletmeye çalışmışlardır³⁸⁹. Osmanlı topraklarında yaşayan yabancılar hiçbir yükümlülüğe tâbi olmadıkları halde, kendi ülkelerinin de askerlik ve vergi gibi mükellefiyetlerinden de muaftılar³⁹⁰. Bu haklar gayrimüslimleri cezbederek onları, bir Batılı devletin tâbiyetine girmelerine sebep oluyordu. Kapitülasyonlar nedeniyle, tâbiyet değiştirilmesine Osmanlı Devleti'nin müdahale hakkı yoktur. Bu sebeple, mesele içinden çıkılmaz bir hal aldı³⁹¹. Gayrimüslimler arasında tâbiyet değiştirenler haricinde, "beratlı" denilen bir sınıf da mevcuttur. Beratlı; elçilerin ve konsolosların mahiyetinde çalışan yerli tercümanlara tanınan haklardır. Bu haklar vergiden muafiyet ve diplomatik imtiyazları içermekteydi³⁹². Berat edinen gayrimüslimler, yabancı bir devletin vatandaşlarının kapitülasyonlardan doğan bütün haklarına sahip oldukları gibi, Avrupalı güçlerin zamanla kuvvetlenmeleriyle müslüman tebaa üzerinde bir konuma sahip olmuşlardır³⁹³. Beratlı gayrimüslimlerin sayısı sefirliklerin esnek tavrı sebebiyle oldukça kalabalık bir yekûna ulaşmıştır. Hükümet, reyanın yabancı konsoloslukların himayesine girmelerini mennetmişse de³⁹⁴ engel de olamamıştır. Mesele 19 Şubat 1869'da çıkarılan "Tabiiyet-i Osmaniye kanunnamesi" ile çözülmeye çalışılmıştır³⁹⁵. Kanunname dokuz maddeden müteşekkil olarak Osmanlı vatandaşlığının şart ve sınırlarını belirlemiştir³⁹⁶.

Bâb-ı âli bürokratları ile sefirlerin sıkı diyalog ve samimi ilişkilerinin diğer bir yönü de vardır. Bâb-ı âli istediği ıslahatları yapmak için Batılıları, sultana karşı güç olarak

³⁸⁸ S.S. Sonyel, "Azınlıklar", s 652; D. Kelekyen, a.g.e., s 219; A.C. Eren, a.g.m., s 724; Ü.M. Yazan, a.g.e., s 142.

³⁸⁹ C. Küçük, "Osmanlılarda", s 1015.

³⁹⁰ B. Eryılmaz, Gayrimüslim, s 148; H. Kayalı, a.g.e., s 19.

³⁹¹ A.C. Eren, a.g.m., s 725.

³⁹² C. Küçük, "Osmanlılarda", s 1014; Osmanlı Hükümeti İstanbul'a atanan her Büyükelçiye yenilenen beraat veriyordu. Bu beraatlar yalnız elçinin hizmetinde çalışan kişilerin korunması amacıyla verilirdi. Büyükelçiler kendilerine tanınan bu hakkı suiistimal ederek kötüye kullanıyorlardı. Beraatlar varlıklı gayrimüslimlere satılarak; maddi çıkar ve himaye altına alınmış imtiyazlı kişiler oluşturuluyordu. Bu yolla suiistimal o kadar arttı ki İstanbul'da "Beraatlı" diye bir sınıf oluşturuldu. Salâhi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protege) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı", *Belleten*, LV/213, Ağustos 1991, 359.

³⁹³ E. J. Zürcher, a.g.e., s 26.

³⁹⁴ B.O.A. İ.H., 588.

³⁹⁵ E.B. Şapolyo, a.g.e., s 186.

³⁹⁶ "Tâbiyet-i Osmaniye Kanunnamesi", *Düstur*, I. Cilt, I. Tertip, İstanbul 1289, s 16-18.

kullanmak istemişlerdir. Bir anlamda Padişahın yetkilerine ve gücüne karşı dayanak noktası görmüşlerdir. Mesela Sultan Abdulaziz, Sadrazam Âli Paşa'nın hal ve tavırlarında rahatsızlık duyar, fakat azletmezdi. Âli Paşa'nın Batılı devletler nezdindeki nüfuz ve itibarını düşünerek böyle bir veziri hizmetinden uzaklaştırmanın Avrupa ile arasını açacağını düşünürdü³⁹⁷. Abdulaziz'in bir gün bir meseleden dolayı Âli Paşa'ya canı sıkılır, kendi kendine "Allah şu adamı başımdan kaldırsın" diye söylenir. Baş mabeyinci Hasan Bey "Efendimiz niçin üzülüyorsunuz? Azlediniz, başınızdan kalkar" demesiyle sultan sinirlenerek "çık dışarı, ben onu azletmeyi senin kadar bilmiyorum muyum? azledip de Avrupa'ca bu kadar tanınmış bir adamın yerine kimi getireyim" diye bağırır³⁹⁸. Mustafa Reşid Paşa ekibinin en son temsilcisi Âli Paşa "Osmanlı Padişahı Tanzimat-ı Hayriye'nin getirdiği hükümleri uygulamıyor, hatta onları yozlaştırıyor" gibi bir ifade kullanacak olsa çok geçmeden İngiliz ve Fransız elçileri padişahın karşısına dikileceklerdi³⁹⁹. Fuad Paşa'nın "Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkan yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir."⁴⁰⁰ sözü ilişkinin boyutunu ortaya koyar. Âli Paşa sefaretlerin taleplerini değerlendirirken "Bu taleplerden yerinde bulduklarımızı uyguluyoruz, ama iyice ölçüp biçtikten sonra; sarsıntıları önleyerek önce yurt menfaatlerini düşünüyorduk. Avrupa'nın her istediğini yapar gibi görünüyorduk. Bu teklifler umumiyetle caziptiler, ama bizim için değil, kendileri için. Bunların hepsini kabul etsek mahvolurduk; ama bunu Avrupa'ya anlatmak gücü ve ihtiyatsızlık olurdu"⁴⁰¹.

6-Gayrimüslimlerin Sosyal ve İktisadî Durumlarındaki Değişiklikler

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde sosyal hayatta müslümanlar tarım, askerîye ve idarede görev yaparken, gayrimüslimler sanat ve ağırlıklı olarak da ticaretle uğraşmışlardır. Müslümanların siyasî hakimiyetine karşın gayrimüslimler de iktisadî hakimiyeti ele geçirmişlerdir⁴⁰². Gayrimüslimler askerlik vazifesinden muaftılar. Bu hizmete karşılık cizye vergisini verirlerdi. XVIII. yy sonlarından itibaren Osmanlı memleketine büyük ölçüde Avrupa endüstrisinin ürünü olan maddeler girmeye başladı. III. Selim ve II. Mahmud'un özel

³⁹⁷ Ali Rıza – Mehmet Galib, *a.g.e.* s 39.

³⁹⁸ İ.M.K. İnal, *a.g.e.*, s 27.

³⁹⁹ Ebuzziya Tefik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Yay., Şemsittin Kutlu, İstanbul 1973, s 407.

⁴⁰⁰ Namık Kemal, "Tanzimat", *Türkiye Günlüğü*, Yay. Sıddık Çalık, Kasım 1989; s 4-5; M. Türköne, *a.g.e.*, s 86; İ. Sungu, *a.g.m.*, s 782; A. Akyıldız, *a.g.e.*, s 300.

⁴⁰¹ Cemil Meriç, *Umrandan Uygurluğa*, İstanbul 1996, s 35.

⁴⁰² Nafi Atuf, *a.g.e.*, s 83.

gayretlerine rağmen yeterince gelişmesini tamamlayamamış yerli sanayinin çökmesine neden oldu. Batı ürünlerinin iç piyasaya hızla girmesi ve dağıtımını azınlıklar yardımıyla gerçekleştir, İngiliz, Fransız ve Hollanda malları Osmanlı pazarlarını tamamen ele geçirirken iktisadî bakımdan güçlenen bir gayrimüslim sınıf belirlemeye başlar⁴⁰³.

1838 Baltalimanı ticaret anlaşması ile genişleyen ticari imtiyazlar Batılı devletlerin azınlıkları ticari temsilciler gibi kullanmalarına sebep olmuştur. Bu durum gayrimüslimlere bir yandan maddi imkanlar tanırken, diğer yandan da milli duyguları kazanmalarını sağlamıştır⁴⁰⁴. Bu anlaşma ile yabancı tüccarlar, yerli tüccarlardan daha imtiyazlı bir konuma yükselince bir çok gayrimüslim yabancı tabiiyetine girmiştir⁴⁰⁵. Tanzimat Fermanı'nın tanıdığı müsaadelerden ve hukukî haklardan faydalanan azınlıklar, yabancı sermayenin memlekete girmesini temin ederek, ticaretin de tamamen kendi ellerine geçmesini sağlamışlardır⁴⁰⁶. Müslüman esnaf zayıflar, Lonca teşkilatı çözülür, Kapalıçarşı önemini yitirir. Hatta Hayriye esnafı bile yabancı sermaye ile korunan azınlıklarla rekabet edemez duruma gelir⁴⁰⁷. Batılılar ticari ilişkilerinde gerek ihtiyaçtan, gerek dinî ve kültürel nedenlerden yakınlık duydukları azınlıkları tercih ediyorlardı. Gayrimüslim azınlıklar batılıların dilini biliyor, mesleklerini ve işlerini daha iyi tanıyor, beklenmeyen bir problem çıktığında çözümünü kolaylaştırıyorlardı. Batılıların bu anlamda Türklerle münasebeti asgarî düzeydedir. Dil, din ve kültür farklılığı, karşılıklı küçümseme gibi nedenler bu ilişkiye mani oluyordu⁴⁰⁸. Avrupa ile azınlıklar arasındaki ticari ortaklık ve ilişkiler karşılıklı etkilenmeye sebeptir. Azınlıklar batı fikir ve düşüncesinin tesirine girerken, Batılılar da Osmanlı Devletinin iç meselelerinde azınlıkları haklı görerek yanlarında yer almışlardır⁴⁰⁹. Ticarete Rumların belirli bir hakimiyeti varken Tanzimat'la birlikte Sırp, Hırvat ve Bulgarlar da ticaretle uğraşır ve belirli bir ekonomik güç kazanırlar⁴¹⁰. Memleketin ticarî hayatı hristiyanlara geçmiştir⁴¹¹. Devlet bu durumu önlemek için hiçbir çaba sarf etmemiş, ama azınlıkların bu konudaki tecrübelerinden ve istidatlarından faydalanmıştır. Mesela devletin maliyesinde Ermenilerden yararlanılmıştır⁴¹².

⁴⁰³ H.Z. Ülken, *a.g.e.*, s 39.

⁴⁰⁴ E. Eraslan, *a.g.e.*, s 51.

⁴⁰⁵ C. Küçük, "**Anadolu**", s 402-403.

⁴⁰⁶ M.H. Şentürk, *a.g.e.*, s 38.

⁴⁰⁷ H.Z. Ülken, *a.g.e.*, s 37.

⁴⁰⁸ R. Mantran, "**Azınlık**", s 21.

⁴⁰⁹ Ş. Mardin, **Yeni Osmanlılar**, s 22.

⁴¹⁰ İ. Ortaylı, **En Uzun**, s 64.

⁴¹¹ E.B. Şapolyo, *a.g.e.*, s 182.

⁴¹² Ahmet Cevdet, **Tarih**, XI, s 63.

Osmanlı Devletinde, 19.yüzyılda kendini gösteren ekonomik ve toplumsal değişmelerden hıristiyanlar olumlu etkilenecek çıkmışlardı. Hatta denilebilir ki tamamen olmasa bile ticarî hayat, hıristiyan ve yahudilerin eline geçmişti⁴¹³. Temin ettikleri ekonomik güç ve Avrupa devletleriyle bağlantılar, onlara bir üstünlük duygusu vermişti. Bu durum, onları politik güç veya daha değişik taleplerle devletin karşısına çıkmaya cesaretlendirmişti⁴¹⁴.

Tanzimat ve İslahat fermanlarının getirmiş olduğu eşitlik ilkesi, “Osmanlılık” fikrini ihdas ederek, mevcut olan hakim millet anlayışını yıkmıştır. Bu zamana kadar gayrimüslimlere kapalı olan adliye,⁴¹⁵ idare⁴¹⁶ ve sosyal hayatta birtakım yeni haklarla “eşitlik” tesisine çalışılmıştır⁴¹⁷. Bütün vatandaşların din, vicdan ve siyasî hürriyeti de hiçbir ayırım yapılmaksızın uygulanmaya çalışılmıştır⁴¹⁸. Gayrimüslimler yalnız askerlik hizmetinden muaftılar. Böyle bir görevi yapmaya istekli de değillerdi. Sosyal hayatta büyük bir müsamaha içinde kardeşlik tesisine çalışılıyordu. Aynı zamanda, giyimde de bir takım serbestlikler tanınarak, herkesin istediği kıyafeti giymesine müsaade edilmiştir⁴¹⁹. Hatta o güne kadar menfaatleri için dinini gizleyerek şeklen müslüman gözükken bazı hıristiyanlar asıl dinlerini açıklamakta hiçbir sakınca görmemişlerdir. İslam’a göre bir suç olan mesele (tenâsur) idarecilerin göz yumması ile geçiştirilmiştir⁴²⁰. Kısaca Katolikler, İstanbul ve İzmir’de Paris ve Lyon’daki Katolikler kadar hürdür⁴²¹.

Gayrimüslimler kendilerine tanınan imtiyazlardan tatmin olmayarak Tanzimat’ın tanıdığı eşitlik prensibinin yeterince uygulanmadığını söyleyerek yeni haklar istiyorlardı⁴²². Dış müdahaleler gayrimüslimleri, devlete karşı itaatsizliğe teşvik ediyordu⁴²³. Mesela Tanzimat’a kadar Türklerle aralarında hiçbir problem çıkmayan Ermeniler’e her sahada ayrıcalık ve birçok haklar verilmiştir.⁴²⁴ Buna rağmen Kırım Savaşı günlerinde Doğu’daki

⁴¹³ Bernard Lewis, “Osmanlı İmparatorluğunun İnhitâtı”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/1-2, İstanbul 1960, s 173; Georges Castellan, *Balkanların Tarihi 14-20 Yüzyıl*, çev., Ayşe Yaraman-Başbuğu, İstanbul 1995, s 242.

⁴¹⁴ J. McCarthy, *a.g.e.*, s 6-7.

⁴¹⁵ B. Eryılmaz, *Gayrimüslim*, s 101.

⁴¹⁶ E.B. Şapolyo, *a.g.e.*, s 182.

⁴¹⁷ E.B. Şapolyo, *a.g.e.*, s 74.

⁴¹⁸ M.İ. Özgen, *a.g.m.*, 3 Temmuz 1981, s 7.

⁴¹⁹ N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 195.

⁴²⁰ İlber Ortaylı, “Tanzimat Döneminde Tenassur ve Din Değiştirme Olayları”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1994, s 481.

⁴²¹ J.H.A. Ubcini, *1855*, II, s 88.

⁴²² E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, s 187.

⁴²³ A.C. Eren, *a.g.m.*, s 725.

⁴²⁴ M.İ. Özgen, *a.g.m.*, 3 Temmuz 1989, s 7.

Ermeniler Rusya'yı destekleyerek Rusya adına casusluk yapmışlardır⁴²⁵. Bunun üzerine hükümet bir tamim yayınlarak ülkedeki Rus tebaasının Osmanlı topraklarını terk etmelerini istedi. Paniğe kapılan Ermeniler tekrar Osmanlı tabiiyetine geçmek istediklerini bildirdiklerinde, hükümet güvenilir reayadan iki şahit göstererek bir daha çıkmayacaklarına yemin ederek Osmanlı tabiiyetine tekrar dönebileceklerini bildirdi⁴²⁶

19. yüzyılda Osmanlı azınlıklarla bir takım problemler yaşamasına rağmen, dışarıdan gelen Musevileri de kabul etmeyi sürdürmüştür. Özellikle Rusya'da zulme uğrayan Museviler, akın akın Osmanlı Devleti'ne sığınıyorlardı⁴²⁷. 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı neticesinde Rusya'nın teşvik ve zorlamasıyla Rusya'ya göç eden reaya⁴²⁸, Osmanlı Devleti'nin tanıdığı imkan ve özgürlüğü bulamayınca geri dönmek istemişlerdir⁴²⁹. Bin bir rica ve yalvarmayla yurtlarına geri döndüklerinde hükümet onları iyi bir şekilde karşılamış, yer yurt vermiş, uzun bir süre de vergi alınmamasını sağlamıştır⁴³⁰. Tanzimat ile oluşturulan ortamı daha cazip bulan Rumlar memleketleri Yunanistan'ı bırakarak Anadolu'ya yerleşmeye gelmişlerdir⁴³¹. İngiliz yazarı A.W. Kinglake'e göre bu göçler Yunan uyrukluların "*Türk boyunduruğu altında inlemeyi, kendi ülkelerinde kalarak yasal gücün gerçek kaynağını oluşturmaya yeğ tuttuklarını göstermiştir*" demektedir⁴³². Bunun başlıca nedeni, yabancı uyruklu tüccarların Osmanlı'da geniş imtiyazlarının olmasıdır. Zira eskiden olduğu gibi yine aynı yerde kalarak ticaretlerini yapıyorlardı, tek bir fark vardı; o da artık Osmanlı vatandaşı değillerdi⁴³³.

⁴²⁵ S.R. Sonyel, "Gayrimüslimler", s 347. Bu ihanet Ermeniler tarafından ilk defa yapılmıyordu. 1829'da Erzurum'un işgalinde de Rusya'ya yardım ederek, bölgenin Rusya tarafından işgalini kolaylaştırmışlardı. Hasanbala Sadıkov, **Kafkazskaya Problema Vı Rossiysko Turetskık Otnoşeniyak (1787-1829)**, Bakü 1991, s 170 .

⁴²⁶ Cevdet Küçük, "XIX. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXIII/1-2, 1985, s 403.

⁴²⁷ S.R. Sonyel, "Gayrimüslimler", s 347.

⁴²⁸ H. Sadıkov, **a.g.e.**, s 173.

⁴²⁹ R.H. Davison, **a.g.e.**, I, s 57- 58.

⁴³⁰ U. Gülsoy, "**İslahat**", s 89; M.İlgürel,**a.g.m.**, s 175

⁴³¹ S. Yarasimos, **Az gelişmişlik**, s 51.

⁴³² S.R. Sonyel, "Gayrimüslimler", s 346.

⁴³³ Cevdet Küçük, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye ve Reâya Nüfusu", **Tarih Dergisi**, 31, Mart 1977, s 217.

II- BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SOSYAL YAPISINDA VE MÜESSELERİNDE

OSMANLILIK

1- Hukuk

Osmanlı hukuku genellikle “Tanzimat’tan önce” ve “Tanzimat’tan sonra” ayırımı yapılarak incelenmektedir¹. Klasik dönem olarak da tanımlanan Tanzimat’tan evvel Osmanlı hukukunun yapısı, oluşumu ve dayandığı esaslar İslam hukukuna dayanır . İslam hukuku; hem dini hem de sosyal hayata yönelik kuralları kapsadığından² ihtiyaca ziyadesiyle cevap vermiştir. Hukukun tatbikinde, umumiyetle şeriatın esas hükümlerine açıkça muhalif olmadıkça, amme maslahatının gerektirdiği şekliyle örf ve âdetlere uyarak düzenlemeler yapılmıştır³. Padişahın kendi iradesine dayanarak şeriatın alanına girmeyen sahalarda kanun yapması ile örfi hukuk tezahür etmiştir⁴. Bu düzenlemelerle hukuk, zamanın ihtiyaçlarına göre tanzim edilerek geliştirilme imkanı da bulmuştur.

Osmanlı Devleti’nin fethettiği yerlerde hukukî bir zorlama ve baskı olmamıştır. Balkanlarda ve Güney Avrupa’da fethedilen bölgelerde halkın daha önceden alışık olduğu örf, âdet ve kanunlarına uzun müddet riayet etmişlerdir. Zamanla ihtiyaç hasıl oldukça, tedricen tâdil ve ıslah etmek yoluyla bütün memlekete hakim olan hukuk nizamına doğru gidilmiştir⁵. Mesela, Macaristan fethedildiğinde eski kanunları uzun bir süre yürürlükte kalmıştır⁶. İbadetlerini serbestçe yapan, kültürlerini koruyan Yahudiler, bu hoşgörü ve adalet nedeniyle kendi arzularıyla davalarını Osmanlı mahkemelerine getirmişlerdir⁷.

19. yüzyıla gelinirken askerî ve siyasî başarısızlıkların kurumlarda tahribatı, hukuk ve adliyede de kendini hissettirmiştir. Kurumda liyakatsiz insanların yol açtıkları suiistimaller

¹ Erol Özbilgin, **Osmanlı Hukukunun Yapısı**, İstanbul 1985, s 7; M.Â. Aydın, **a.g.m.**, s 430

² Neşet Çağatay; “İslam Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları” **Belleten**, CLI/200, s 625; Ömer Lütfi Barkan, “Kanunname”, **İ.A.**, VI, s 185.

³ Ömer Lütfi Barkan, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, Kanunlar**, I, İstanbul 1943, s XIII.

⁴ Halil İncalcık, “Osmanlı Hukukuna Giriş”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XIII/2, Haziran 1958, s 102

⁵ Ö.L. Barkan, **a.g.c.**, s LXV-LXVI.

⁶ Ö.L. Barkan, **a.g.c.**, s LXIX.

⁷ Ömer Kul., **1855 Bursa Depremleri**, Atatürk Ün. Fen-Edb. Fak. Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum 1997, s 51

zamanla iyice yayılmıştır⁸. III. Selim ve II. Mahmud'un çalışmaları arzulan neticeyi getirmese de Tanzimat için bir ön hazırlık olmuştur⁹.

Tanzimat dönemine girilirken hukukun gayrimüslimlere yönelik tatbikinde sıkıntılar oluşmaktaydı. Osmanlı hukukunun özü, bölgesel ve genel olmaktan ziyade kişiseldir. Kişinin hangi hukukî kurallara tâbi olduğunu, yöresel ve siyasal tercihten ziyade mensubu olduğu dini kimliği belirlemekteydi¹⁰. Memlekette yargı birliği yoktur. Müslümanlar için şer'i mahkemeler, gayrimüslimler için de kendi cemaat mahkemeleri¹¹ ve ülkede bulunan yabancıların ihtilaflarına bakan Konsolosluk mahkemeleri mevcuttur¹². Yahudi, Ermeni ve Rumların dinî başkanlarına medeni yargılama hakkı tanınmıştır¹³. Müslim-Gayrimüslim arasındaki ihtilaflara şer'i mahkemeler bakardı. Yabancı devletlerin kendi tüccarları veya vatandaşları arasındaki anlaşmazlıklara ise kapitülâsyonlardan kaynaklanan bir imtiyaz olarak konsolos mahkemeleri bakmaktaydı¹⁴. Devlet, cemaat ve konsolos mahkemelerine kesinlikle müdahale edemezdi¹⁵.

Tanzimatla birlikte hukukî yapıda ciddi tanzim ve ıslah işine girilmiştir. Yapılan düzenlemelerin üzerinde Batı hukukunun tesiri bariz bir şekilde görülmektedir¹⁶. Batılı devletlerin, artan üretimlerine pazar bularak ticaretlerini garanti altına alma düşünceleri, kendi hukuklarını empoze ederek hukukî itibar kazanma gayretleri, Osmanlı Devletinde kendilerine yakın hissettikleri azınlıklara özellikle kamu hukuku alanında yeni hak ve imtiyazlar sağlayarak, azınlıklar nezdinde itibar kazanma çabaları Osmanlı Devletine kanunlaştırma alanında baskı yapmalarına neden olmuştur¹⁷.

Tanzimat Fermanı'nda "*Kavânin-i Nizamiye hasıl olmadıkça, tâhsil-i kuvvet ma'mûriyet ve âsâyiş ve istirahat mümkün*" olmayacağı¹⁸ ifadesiyle kanunun üstünlüğü ön

⁸ Barondo TOTT, *Türkler*, çev. Mehmet Uzmen, İstanbul 1977, s 96-105.

⁹ Ülkü Azrak, "Tanzimat'tan Sonra Resepsiyon", *T.C.T.A.*, III, İstanbul 1985, s 602-603.

¹⁰ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev: Osman Akınhay, I, İstanbul 1997, s 24.

¹¹ Ercüment Kuran, *Türk Çağdaşlaşması*, Der: Mehmet Erdoğan, Ankara 1997, s 162; A.Cevad Eren, "Tanzimat", *İ.A.*, IX, Eskişehir 1997, s 733.

¹² Mehmet Âkif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu, I, İstanbul 1994, s 432.

¹³ B. Tott, *a.g.e.*, s 99.

¹⁴ Ercüment Kuran, *Çağdaşlaşma*, s 162; A.C. Eren, *a.g.m.*, s 733.

¹⁵ A.C. Eren, *a.g.m.*, s 733.

¹⁶ E. Özbilgin, *a.g.e.*, s 7; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996, s 48.

¹⁷ M.Â. Aydın, *a.g.m.*, s 430-431.

¹⁸ "Gülhane" *Düstur*, s 6; M. Tayyib Gökbilgin, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", *Bellekten*, XXXI/121, Ankara 1967, s 97.

plana çıkarılarak Padişahın kendi isteği ile yetkileri sınırlandırılmıştır¹⁹. Bu, hukukî yapıda yeni ve ciddi düzenlemeler için atılan ilk adımdır. Fermanla müslüman ve gayrimüslim unsurların yargılanmadan cezalandırılmayacağı özellikle belirtilmiştir²⁰. Düzenlemeler eşitlik ve birlik sağlamaya yöneliktir. Amaç, devletin birliğini koruyarak gayrimüslimlerin rahatsızlıklarını gidererek devlete olan bağlılıklarını temin etmektir. Osmanlılık politikası adı verilen düşüncenin²¹ ağırlık noktasını hukukî düzenlemeler oluşturduğundan yapılan yeniliklerin özünü hukukî çalışmalar oluşturur. Zira birliğin sağlanması ve herkesin kendini Osmanlı hissetmesi için kanun önünde eşitliğin sağlanması, önemli bir aşamayı ifade etmektedir²². Gülhane Hattı Hümayunu'nda Padişahın, “*ehl-i İslam ve mil-i saire bu müsaadat-ı şahanemize bilâ istisna mazhar olmak üzere*”²³ sözleri ile hukukî eşitlik teminat altına alınmıştır. Reşid Paşa'nın sadrazamlığı esnasında Padişaha sunulan bir arz tezkiresi devlet adamlarının hukukî eşitliğe karşı olan hassasiyetini ortaya koyar. “*Mevadd-ı hukukîyede herkes yeksân ve seyyan olarak kendi hukukunu bilip ondan vazgeçmemek ve diğer birisi hukukuna tasallut eylediği halde ref'ini talep ve davaya muktedir olmak kanunname-i hümayun muktezasından*”dır.²⁴ Hukukî yapıdaki müsavât prensibi zamanla yargıda da birliği temin edecektir²⁵.

Tanzimat ve İslahat fermanlarında zikredilen hukukî eşitliğin sağlanması için yoğun bir kanunlaştırma çalışmasının yapılması zaruri olmaktadır. Bu dönemde bu kadar kanunun çıkarılmasının da nedeni budur²⁶.

1838'de tesis edilen “Meclis-i Valâ-i Ahkâm-ı Adliye”, Gülhane Hattı Hümayunu hükümleri gereğince 1839'da yeniden düzenlenerek yetki, görev ve kadro yönünden takviye edilmiştir. Meclis, kanunların hazırlanmasında ve danışma amacıyla hükümete yardımcı olacaktır. Meclis-i Vâla ıslahata yönelik kanunlar hazırlarken, tatbikini de takip edecektir²⁷. Meclis-i Vâlâ'nın bir görevi de yargılamadır. Özellikle Tanzimat'a muhalif davranışları

¹⁹ Bülent Tahiroğlu, “Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, T.C.T.A., III, İstanbul 1985, s 588.

²⁰ Salahi R. Sonyel, **Minorities And The Destruction Of The Ottoman Empire**, Ankara 1993, s 148.

²¹ Halil İnalçık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Ankara 1943, s 3.

²² Ömer Say, **Milli Devlet Kültürü Türkiye Yansımaları**, İstanbul 1998, s 150

²³ “Gülhane”, **Düstur**, s 6.

²⁴ H. İnalçık, **Bulgar**, s 3.

²⁵ G. Bozkurt, **Hukuk**, s 50.

²⁶ Gülnihal Bozkurt, “İslahat Fermanı'nın Düşündürdükleri”, **Tarih ve Toplum**, XXV/146, Şubat 1996, s 24.

²⁷ H. İnalçık, **Bulgar**, s 5; Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri”, **OTAM**, 3, Ocak 1992, s 323; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul 1996, s 91.

görülen yöneticiler bu mecliste yargılanarak cezalandırılmışlardır²⁸. Söz konusu dönemde hazırlanan tüzük ve yönetmeliklerin sayısı göz önüne alındığında oldukça başarılı bir kurum olduğu görülür²⁹.

Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü eşitlik nasıl sağlanmalıydı? Öncelikli olarak farklı hukukî sistemleri teke indirmek gerekiyordu. Herkesin tâbi olacağı hukukî sistem oluşturulması için çalışmalara başlandı³⁰. İlk adım olarak 1840 Mayısı'nda Ceza Kanunnamesi hazırlandı. Kanunname, Fransız Ceza Kanunundan etkilenerek oluşturulmuştur³¹. Kanunlarda düzensizlikler ve belirsizlikler dikkat çekerken, vatandaş eşitliği özellikle vurgulanmaktadır³². Kanunnamenin 14. maddesi bu durumu özellikle vurgulamaktadır³³.

Mahkemelerdeki ilk düzenleme 1846'dan itibaren kurulmaya başlanan ticaret mahkemelerinde görülür. Mahkeme üyeleri arasında müslümanların yanı sıra gayrimüslim ve yabancı tüccarlar da yer alır³⁴. Gelişen ticari ilişkilere paralel olarak Osmanlı tebaası ile yabancı tüccarlar arasında ihtilaf ve anlaşmazlıklar da artmıştır. Bu duruma çözüm getirmek amacıyla 1847'de "Muhtelit Ticaret Mahkemeleri" kurulur. 14 azadan oluşan mahkemede müslümanlar ve hıristiyanlar yarı yarıya temsil edilmektedir³⁵. İlk defa karma bir mahkeme ceza davalarına da bakmaya başlar³⁶. Mahkemelerde hıristiyanların şahitlikleri de kabul edilir³⁷. Hakimlik mahkemede tarafların veya sanıkların mensubu olduğu millete göre sırasıyla yapılırdı³⁸.

²⁸ Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Bellekten*, LII/203, Ağustos 1988, s 611; Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâb-ı âli (1789-1922)*, Çev: L. Boyacı – İ. Akyol, İstanbul 1994, s 148-149.

²⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997, s 189.

³⁰ G. Bozkurt, *Hukuk*, s 50.

³¹ Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, Ankara 1992, s 497.

³² Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi 1839-1878 ", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, haz Robert Mantran, çev: Server Tanilli, II, İstanbul 1995, s 81.

³³ 1840 Ceza Kanunnamesi'nin 14. Maddesi: "Bu ceza kanunundaki hükümler en küçük bir ayırım yapılmaksızın bütün Osmanlı tebaası veya reayasına aynı şekilde icraata konulmaları gerektiği, yani herkes bunun sağlayacağı faydalardan hissesini alacağı için, bu hükümlerin icrasında herhangi kimse tarafından gelebilecek hiçbir zarara meydan vermemek üzere bütün halkın dikkatli ve uyanık bulunması gerekmektedir, aynı zamanda herkesin hakkını müdafaa etmesi tâbiidir", J.A. Ubicini, *Türkiye 1850*, çev: Cemal Karaagaçlı, I, İstanbul Tarihsiz., s 157.

³⁴ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, Der: Mümtaz'er Türköne –Tuncay Önder, İstanbul 1994, s 127-128.

³⁵ A.C. Eren, *a.g.m.*, s 734; E. Kuran, *Çağdaşlaşma*, s 163; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşmak*, İstanbul 1978, s 217; M.Â. Aydın, *a.g.m.*, s 433.

³⁶ P. Dumont, *a.g.m.*, s 83; A.C. Eren, *a.g.m.*, s 734.

³⁷ Yorga, *Osmanlı Tarihi*, çev: B. S. Baykal, V, Ankara 1948, s 429-430.

³⁸ J.A. Ubicini, *1850*, I, s 170.

14 Temmuz 1851'de Yeni Ceza Kanunnamesi yürürlüğe girer. Bu kanunname 1840'taki Ceza Kanunnamesinin yeniden düzenlenerek geliştirilmiş şeklidir. Evvelki kanunname gibi bu kanunname de sınıf, mezhep ve din ayırımı gözetmeksizin bütün Osmanlılara yönelik uygulanmak üzere yürürlüğe konulmuştur³⁹. Aynı yıl kabul edilen Kanunname-i Ticaret, Fransız Ticaret Kanununun tercüme yoluyla uyarlanmasıdır. Bu kanunname de diğer kanunname gibi herhangi bir ayırımı reddederek bütün Osmanlı halkına yönelik olarak yürürlüğe konuluyordu⁴⁰. 1853 Kırım Savaşı'nın devam ettiği yıllarda İngiliz Büyükelçi Canning Hıristiyanlara yönelik hukukî düzenlemeler yapılması için girişimlerde bulunur. Bu girişimler sonucunda Karma ve Ticaret mahkemelerinden farklı ve ayrı olarak bazı cinayet davalarında hıristiyanların şahitliğini kabul eden fermanın ilânı sağlanır. Osmanlı vatandaşları arasında ayırım noktası olan bir engelin daha kaldırılması böylece sağlanmış olur⁴¹. 1855'te rüşvetin önlenmesi için hazırlanan nizamnamede "Tebaa-i Şahanedan her kim ve hangi milletten olur ise olsun ve her kangı rütbe ve mansıp ve memuriyette bulunur ise bulunsun"⁴² ifadeleri eşitliğin her fırsatta telâffuz edildiğini ve genel bir kural olduğunu gösterir.

1857'de Bab-ı âli ecnebilerin dâvalarında riayet olunacak ahkam-ı adliyenin tatbikinde problem çıkmaması için mahkemeleri uyarır⁴³. Yargıda eşitliği temin edecek birliğin sağlanması için tedricen düzenlemeler yapılır. 1864 Vilayet Nizamnamesi idarî değişiklikler kadar yargıda da bir takım düzenlemeleri kapsamaktadır. Nizamnameye göre kaza, sancak ve vilayetlerde Nizamiye mahkemeleri adıyla anılan hukuk ve ceza mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemelerin her birinde gayrimüslim üyeler de görev alacaklardı⁴⁴. Müslüman ve gayrimüslim ayırımı yapmaksızın tüm Osmanlıların ceza ve hukuk alanındaki işlerine bakacaktır⁴⁵.

Kanun ve nizamnamelerin hazırlanışında Batı kanunlarının etkisi kendisini gösterir. Bunun en bariz örneğini; Medeni Kanun tartışmalarında görmekteyiz. 1867 Girit isyanını bastırmak için adaya giden Âli Paşa dönüşünde bir takım hukukî hazırlıklara girişir. Paşa, Avrupa'nın tesiri ve zorlamalarının önüne geçilebilmesi için medeni hukukun tümünden

³⁹ İlber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine" *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Ed. E. Kalaycıoğlu – A.Y. Sarıbay, İstanbul 1986, s 160.

⁴⁰ İ. Ortaylı, "**Laiklik**", s 165.

⁴¹ R.H. Davison, *a.g.e.*, I, s 68.

⁴² Enver Ziya Karal, "Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler", *Tarih Vesikaları*, I/1, Haziran 1941, s 59.

⁴³ B.O.A C.H. 5620.

⁴⁴ M.Â. Aydın, *a.g.m.*, s 433.

⁴⁵ E. Kuran, *Çağdaşlaşma*, s 164.

değiştirilmesi gerektiğini vurgular. Fransız Medeni Hukuku olan “Code Civil”in tercüme edilerek aynen tatbikini ister. Bu öneriye Ahmet Cevdet Paşa’nın muhalefet etmesiyle ciddi tartışmalar başlamış olur⁴⁶. Neticede “Code Civil” alınmayarak, İslam hukukundan mülhem bir medeni hukuk olan “Mecelle” hazırlanır.

Meclis-i Vâlâ-i Ahkam-ı Adliye, işlerinin yoğunluğu nedeniyle kanun, tasarı ve nizamname hazırlama görevini 26 Eylül 1854’te oluşturulan Meclis-i Âli-i Tanzimat’a devretti⁴⁷. Beklenen netice elde edilemeyince iki kurum 1861’de birleştirilir⁴⁸. Meclislerin çalışmaları 1868’de “Şûrâ-yı Devlet” ve “Divân-ı Ahkâm -ı Adliye” olarak genişletilmiş iki kuruma çevrilir⁴⁹. Bundan böyle Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Batılı kanunlara göre ortaya çıkan davalara bakacaktır. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye, Ahmed Cevdet Paşa’nın başkanlığında on üç üyeden oluşmaktadır. Bu üyelerden beşi gayrimüslimlerden⁵⁰. Şura-yı Devlet bütün kanun ve tüzük tasarılarını hazırlamakla görevliydi. Kuruluşunda kırk bir üye tayin edildi, bu üyelerin 28’i Müslüman ve 13’ü gayrimüslimlerden oluşmaktaydı ki bu oran, ülkedeki gayrimüslim oranına hemen hemen denktir⁵¹. Şura-yı devlet, hem çeşitli gayrimüslim topluluklardan seçilen üyeleri kapsaması, hem de seçimle oluşturulmuş eyalet genel meclislerinden gelen temsilciler de her yıl toplanma zorunluluğu sebebiyle temsil niteliğine sahipti⁵². 10 Mayıs 1868 Şura-yı Devletin açılışında Padişah Abdulaziz yaptığı konuşma ile⁵³ gayrimüslimlere bir kez daha sahip çıkmıştır. Böyle bir konuşmanın Şura-yı Devlet gibi üst bir hukuki kurumun açılışında yapılması da devletin müslim-gayrimüslim eşitliğine verdiği önemi gösterir.

Devlet tebaasına hukuk eşitliğini temin eden Osmanlı birliği siyaseti, Tanzimat devrinin en önemli yönünü teşkil etmektedir. Bu eşitliğin temini için yargıda ciddi düzenlemeler yapılmıştır. Tanzimat’tan evvel yargının çift olması eşitsizlik sebebi olarak

⁴⁶ Ş. Mardin, **Modernleşme**, s 137.

⁴⁷ M. Çadırcı, **a.g.e.**, s 189; C.V. Findley, **a.g.e.**, s 149; E.J. Zürcher, **a.g.e.**, s 91.

⁴⁸ Musa Çadırcı, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Ülke Yönetimi”, **T.C.T.A.**, I, İstanbul 1985, s 212.

⁴⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Parlemento Geleneğimizde Tanzimat Meclisleri”, **Türkiye Günlüğü**, 8 Kasım 1989, s 61.

⁵⁰ R.H Davison, **a.g.e.**, II, s 12.

⁵¹ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Teb’a nın Yönetimi**, İstanbul 1990, s 146; E.J. Zürcher, **a.g.e.**, s 91.

⁵² C.V. Findley, **a.g.e.**, s 149.

⁵³ “Hangi mezhepten bulunursa bulunsun, bütün tebaam, aynı vatanın evlâdıdır; Mezheplerin farklılığı, Osmanlı tebaasını birbirinden ayırmamalıdır. Herkes dini itikatlarında serbesttir. Herkesin haklarını ihtar, efkâr ve âmâline rehber olan mevcut ihtiyaçlarına muvafık bulunan kavaid-i esasiye-i ilan etmeyi vazife addederim” B. Eryılmaz, **Gayrimüslimler**, s 146.

gösterilirken, bu dönemde mahkemelerin sayıları daha da artarak⁵⁴ tam bir kargaşaya sebep olmuştur. Osmanlı hukuku, bir yandan yerli, diğer yandan Batıdan alınma birbiriyle uyumsuz kanunlarla iyice bozulmuştur. Batıdan alınan kanunlar, ihtiyaçlara cevap veren bir yapı kazandıramadığı gibi eski kanunlarla, hukuk içinden çıkılmaz bir hal almıştır⁵⁵. Fakat bu dönemde o kadar çok kanun çıkartılmıştır ki bunları uygulamak bir yana, bunların isimlerini bile tam olarak öğrenmek mümkün değildir. Bu kanunları uygulayabilecek eleman bulunup bulunmadığı düşünülmeden hazırlandığından uygulanamamış, arzulanan amaç da gerçekleştirilememiştir⁵⁶. Hukukî eşitliği temin edecek yargı ve kanun birlikteliği sağlanamayarak başarısız olunmuştur.

Bu politikalar 1839 Gülhane Hattı Hümayunu ile başlamış, 1876 Kanun-i Esasi'de kesin ifadesini bulmuştur⁵⁷.

2-Eğitim

Osmanlı Devleti'nde ilim ve bilime büyük önem verilmiştir. Klasik dönemde eğitim ulemanın elindeydi. Fakat İstanbul'un fethinden sonra yerli ahali olan Rumlar'a Patrik kanalıyla eğitim özgürlüğü tanınarak kendi okullarını açma imkanı verilmiştir⁵⁸. Böylece müslümanların eğitimi ulema, gayrimüslimlerin eğitimi de cemaatleri kanalıyla kiliseler tarafından yapılıyordu⁵⁹. Eğitim tamamen dini bir yapıdaydı⁶⁰. Bu dönemde hızla gelişen medreseler ülkenin her tarafına yayılır. Ciddi ve başarılı hizmetleri olan medreselerde bozulma XVI. asrın sonlarında başlar,⁶¹ giderilmesine yönelik bir takım çabalar da neticesiz kalır. XVII.-XVIII. yüzyıllarda diğer kurumlarda başlayan çürüme bu kurumun tamamen

⁵⁴ İbrahim Sivrikaya, "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimat'dan Sonraki Uygulanışı", *Güney-Doğu Araştırmaları Dergisi*, I, İstanbul 1972, s 142; M.Â. Aydın, *a.g.m.*, s 434.

⁵⁵ M.Â. Aydın, *a.g.m.*, s 437.

⁵⁶ Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1991, s 10-11.

⁵⁷ Madde 8: "Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar bila istisna Osmanlı tâbir olunur" (H. İnalcık, *Bulgar*, s 3; Aynı Müellif, "Gülhane", s 620-621).

⁵⁸ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul 1977, s 725 ; Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, [Ankara] 1930, s 74.

⁵⁹ Nafi Atuf, *a.g.e.*, s 144. Gayrimüslim eğitimi ; her cemaat kilisesi yanında, ona bağlı okulları vasıtasıyla yapılıyordu. İlk mektepler mahalli cemaat yetkilileri, Orta derecedeki mekteplerle, öğretmen mektepleri Yüksek Kilise Yönetimi tarafından idare olunurdu. Bu suretle gayrimüslim okulları Kilisenin nüfuz ve himayesi altında eğitim yapardı. Bu mektepler gençliğe ana dilleri, kültürlerini ve kimliklerini kazandırdığı gibi aynı zamanda milli lisanı neşir ve siyasi nüfuzu artırmaya çalışan propaganda yerleri olarak da çalışırdı. Nafi Atuf, *a.g.e.*, s 84.

⁶⁰ S. R. Sonyel, *a.g.e.*, s 151.

⁶¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s 241; Cavit Baysun, "Mescid", *İ.A.*, VII, s 74.

fonksiyonunu yitirmesine neden olur.⁶² Bozulmanın bir çok sebepleri vardır. Fakat en önemli sebepler arasında, müderrislik kanununa aykırı uygulamalar ve suiistimaller gelir. Bu durum eğitim kalitesinin düşmesinde oldukça etkili olmuştur⁶³. Tanzimat'a kadar medreselerde bir takım ıslahatlar yapıldıysa da eski uygulamadaki mükemmellik yakalanamamıştır⁶⁴.

Tanzimatla birlikte eğitimde ciddi değişiklikler düşünülüyordu. İdareciler, eğitimi yeniden ele alırken bir yandan devletin kontrolünde batılı manada eğitim kurumları açmayı düşünüyorlar, diğer yandan da ulemayı tedirgin etmemeyi tasarlıyorlardı. Gayrimüslim eğitim sisteminde de bir takım değişiklikler zaruri görülüyordu⁶⁵. Osmanlılık düşüncesinin gelişimi ve yeni nesillere benimsetilmesi verilecek eğitime bağlıydı.

Tanzimatla birlikte Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından hazırlanan layihada medreselerin ıslâhı için geniş ölçüde kararlar alınır⁶⁶. Reşid Paşa'nın şer'i makamlardan bağımsız olarak oluşturduğu Meclis-i Maarif-i Umumiye ve Rüşdiye mektepleri tanzimatın ruhuna bağlı yeni bir memur kadrosu yetiştirmeyi amaçlıyordu⁶⁷. Dönemin siyasî ideolojisine (Osmanlılık) bağlı kalınarak eğitime "eşitlik" ilkesi getirilmekteydi. Devletin kuracağı okulların herhangi bir dini cemaat ve etnik gruba ait olmadan resmi ideolojiye uygun "Osmanlı okulları" olması düşünülmekteydi. Bu okullar bütün milletlere açık olacaktır⁶⁸. Merkezîyetçi ve modern bir devlet oluşturabilmek için kendi ideolojisini aşılıyarak, devletine sahip çıkacak bürokrat kadrolarını yetiştirmek zorundaydı. Bu amaç için yurttaşlarının din ve inanç farkı dikkate alınmayarak tarafsız eğitim veren bir sistem hazırlanmalıydı⁶⁹.

Gayrimüslim öğrencilere kapılarını açan ilk devlet okulu Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye oldu. Eşitlik anlayışı dahilinde padişahın çıkardığı fermanla; hangi dinden olursa olsun, bütün Osmanlı uyruklu kimselerin okula kabul edileceği açıklanmıştır⁷⁰. Okul 14 Mayıs 1839 tarihinde açılmıştır. Avusturyalı Prof. Bernard'ın yönetiminde Fransızca eğitim yapan bu okulun hocalarının bir kısmı gayrimüslim ve Avrupalıdır⁷¹. Okula gayrimüslim öğrencilerin

⁶² Musa Çadırcı "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlmiyye'ye Dâir Ceza Kânunnamesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/25, Ankara 1982, s 139.

⁶³ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, İstanbul 1986, s 127.

⁶⁴ İ.H. Uzunçarşılı, *İlmiye*, s 241-260; M. Çadırcı. "Kadılık", s 140-143

⁶⁵ Nafi Atuf, *a.g.e.*, s 81

⁶⁶ A.C. Eren, *a.g.m.*, s 724.

⁶⁷ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Bellekten*, XXVIII/112 Ankara 1964, s 610.

⁶⁸ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler," *T.C.T.A.*, III, İstanbul 1985, s 466.

⁶⁹ İ. Ortaylı, "Laiklik", s 168.

⁷⁰ N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 183.

⁷¹ O.N. Ergin, *a.g.e.*, s 726

kabulünde “Osmanlılık” siyasetinin önemli payı vardır⁷². Gayrimüslim öğrencilerin, müslüman öğrencilerle aynı dershanede okuyarak, yatakhane ve yemekhaneyi paylaşmaları uygun görülmemekle aynı yerlere yerleştirilmesine karar verilmiştir⁷³. Yahudiler bu uygulamaya soğuk bakmışlar ve okullara öğrenci göndermemişlerdir. Harekete geçen hükümet, Yahudilerin endişelerini gidermek, çocuklarının Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ye alınması için tezkire-i seniyye irad eder⁷⁴. Bu amaçla dini hassasiyetlerine uygun yemeklerinin hazırlanmasına özen gösterilmiş, dini bayramlarını kutlayabilmeleri için özel önlemler alınarak çocuklarının bu okula gönderilmesi temin edilmiştir⁷⁵. Fakat 1842 senesinde açılan ebelik kurslarına hükümet özel davetiye gönderdiği halde hiçbir Yahudi katılmamıştır⁷⁶.

Eğitimin cins ve mezhep farkı gözetilmeden verilebilmesi için, dini eğitim kurumlarının dışında yeni bir yol izlemek gerekiyordu. Bundan dolayı 1 Mart 1846’da Tahrirat-ı Umumiye çıkarıldı⁷⁷. Eğitimde kapsamlı reform yapılması tasarlanıyordu. Herkesin yüksek tahsilini yapabileceği Darülfünunun kurulmasına karar verilerek 21 Temmuz 1846’da resmen yürürlüğe konuldu⁷⁸. Darülfünunun kuruluş hazırlıkları sürerken 18 Temmuz 1851’de Encümen-i Dâniş kurulur. Darülfünunda okutulacak ders kitaplarını hazırlamakla vazifeli olan Encümen-i Dâniş’in fahri azaları içinde İngiliz, Fransız ve Avusturyalı bilim adamlarının yanı sıra Ermeni ve Rum bilim adamları da yer almaktaydı⁷⁹.

II. Mahmud döneminde başlayan Avrupa’ya öğrenci göndermeler Tanzimat’la artarak devam eder. Tanzimat’ın ilanına kadar tahsil için gönderilen talebelerin tamamı müslümanlardan oluşurken, Tanzimatla birlikte gayrimüslim talebeler de yurtdışına gönderilmeye başlanır. Bu dönemde hükümet, milliyet ve din ayrımı yapmaksızın Ermeni, Rum, Bulgar ve Türk asıllı talebeleri çeşitli bilim dallarında yetiştirilerek memlekete faydalı olmaları için Avrupa’ya göndermiştir⁸⁰. 1840’ta Avrupa’ya gönderilen öğrenci grubunun

⁷² Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s 76.

⁷³ Gülnihal Bozkurt, *Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s 158; O.N. Ergin, a.g.e., s 726

⁷⁴ BOA İH 1936

⁷⁵ Aron Rodrigue, “Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu”, *Tarih ve Toplum*, VI/31, Temmuz 1986, s 18.

⁷⁶ G. Bozkurt, *Osmanlı*, 158; O.N. Ergin, a.g.e., s 540

⁷⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995, s 166.

⁷⁸ A.C. Eren, a.g.e., s 724.

⁷⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Döneminde İstanbul’da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri”, *150. Yılında Tanzimat*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, 401; B. Eryılmaz, *Gayrimüslim*, s 111.

⁸⁰ Adnan Şişman, “Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Gayr-i Müslim Osmanlı Öğrencileri” *X. Türk Tarih Kongresi*, V, Ankara 1994, s 2515.

tamamı 11 kişidir ve bunların 9 tanesi gayrimüslimdir⁸¹. Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı arasındaki on yedi yıllık dönemde Avrupa'ya gönderilen kırk üç öğrenciden on yedisi gayrimüslimdir⁸².

Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili hükümler yer almadığı halde Islahat Fermanı'nda eğitime de yer verilmiştir;

“ Ahalisi edyanı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde her bir cemaatin takımı ile sakin olduğu ayrıca mahallede kendi kilise ve hastahane ve mektep ve mezarlıklarını tamir ve termime muktedir olabilmesi ve saltanatı seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtibi şahanemin nizamâtı mevzularında gerek yaşça ve gerek imtihanca mukarrer olan şartları ifa eyledikleri taktirde cümlesi bilâfark ve temyiz devleti aliyyemin Mekâtibi Askeriye ve Mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat maarif ve hiref ve sanayia dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup”⁸³.

Ferman, gayrimüslim azınlıklara kendi okullarını kurma, müslüman okullarına girme ve eğitimde bağımsızlık gibi bir takım hakları garanti altına almıştır⁸⁴. Buna karşılık devlet, padişah tarafından atanacak karma “Meclis-i Maarif”in denetimi altına alınma koşulunu getirmiştir⁸⁵. 1857’de Maarif-i Umumiye Nezareti kurulur. Nezaretin görevleri arasında rüştiyeler ve rüştiyeler üstü tüm okulların karma (müslim ve gayrimüslim) ve eğitim dilinin Türkçe olmasının temin edilmesi belirtilmiştir. Eğitimdeki bu yeniliklerin merkezileştirmeye ve Osmanlı milleti oluşturmaya yönelik uygulamalar olduğu anlaşılmaktadır⁸⁶. Hıristiyanlar çocuklarının devlet okullarında okutularak, yetiştirilmesini daha sonra da devlet hizmetinde görevlendirilmelerini sevinçle karşılamışlardır⁸⁷. Hala bu dönemde Batının gayrimüslimlerin eğitimlerini rahat ve özgürce yapamadıkları yönündeki şikayetlerini Ali Suavi reddederek: “.. Batılıların ileri sürdüklerinin aksine Osmanlı Devleti’ndeki Hıristiyan vs. Azınlıkları özellikle eğitim konusunda tam bir serbesti içindedirler. Üstelik, onlar bu konudaki etkinliklerde devlet tarafından denetlenmemektedirler”⁸⁸diyerek eleştirir. Gayrimüslimler yaptıkları milli eğitimlerine dışarıdan da büyük destek görüyorlardı. Mesela, 1860’ta Rusya

⁸¹ E. İhsanoğlu, “Eğitim Anlayışı”, s 372.

⁸² A. Şişman, a.g.m., s 2515.

⁸³ “Islahat”, *Düstur*, s 10

⁸⁴ E. İhsanoğlu, “Eğitim Anlayışı”, s 371; B. Eryılmaz, *Millet*, s 77.

⁸⁵ İ. Tekeli, a.g.m., s 467; M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul 1992, s 49.

⁸⁶ İ. Tekeli, a.g.m., s 668.

⁸⁷ Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Ter: Şinasi Oral, Ankara 1986, s 72.

⁸⁸ İsmail Doğan, *Tanzimat’ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İstanbul 1991, s 328.

Slav okullarına destek için önce 30.000 ruble ardından da 15.000 ruble daha göndermiştir⁸⁹. Rusya balkanlardaki eğitim faaliyetlerine özel bir ilgi gösteriyordu. Yetişen nesle büyük önem vererek kendi eğitim kurumlarının kapılarını ardına kadar açmıştı. Mesela, 1830-1870 yıllarında Rus Üniversitelerinden 500 Bulgar genci mezun olurken, bu dönemde Bulgaristan'da görev yapan öğretmenlerin % 34 'ü Rusya'da eğitim görmüştür. Sonraki dönemlerde bu sayı daha da artarak yükselmiş, 1881-1882'de ise % 45'e çıkmıştır.⁹⁰

Fransa, Islahat Fermanı'na dayanarak 22 Şubat 1867'de bir nota vermiştir. Bab-ı âli'den eğitim sisteminin ıslah edilmesini istemiş⁹¹, "Osmanlılık" ideolojisini teşvik etmiştir⁹². Fransız elçisi çeşitli girişimlerde bulunarak Avrupalı manada birçok şehirde liseler açılmasına gayret göstermiştir. Bu şartlar dahilinde çocukların kendi aileleri yanında ve gözetiminde yetiştirilmektense ırk ve din ayırımı yapılmaksızın edebi ve fenni ilimleri verecek yeni okullar açılmasına karar verildi. "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi" buna ilk örnektir⁹³. Okutulacak dersler Fransızca olacak, öğretim tamamen din adamları dışındaki kişilerce yapılacaktır. Okul ücretli olarak çalışacak, yalnız 150 müslüman, 150 de gayrimüslim öğrencinin masrafını Osmanlı hükümeti karşılayacaktır⁹⁴. Mekteb-i Sultani 1 Eylül 1868'de 341 öğrenci ile eğitime başladı. Öğrencilerin 147'si Müslüman, 48'i Gregoryan Ermeni, 36'sı Rum, 34'ü Yahudi, 34'ü Bulgar, 23'ü Katolik Latin ve 19'u ise Katolik Ermenidir⁹⁵.

Okul, Rusya elçisinin protestosuyla karşılaşır. Rum, Ermeni ve Musevi cemaati liderleri okul programına laik niteliği yüzünden tepki gösterdiler. Papalık daha da ileri giderek Katoliklerin bu okulda okumasını yasakladı⁹⁶. Âli Paşa'nın gayretleriyle okul açılmıştı. Kuruluş amacı, görevi, burs ve fiyatlarla ilgili olarak çıkarılan ferman üç dilde (Türkçe, Rumca ve Ermenice) yayınlanmıştır⁹⁷. Okulun kuruluş amacında "milletler arası eşitlik" ve bu eşitlik ile devletin bütünlüğünü savunan Osmanlılık düşüncesinin aşılması

⁸⁹ A.A. Ulunyan, "Bulgarskay'a Molodyoj Vı Uçepnik Zavedeniyak Rossii (1854-1877)", *İstoriya İ Kultura Bulgarii*, SSCB İlimler Akademisi Slavyan ve Balkan Enstitüsü, Moskva 1981, s 160.

⁹⁰ A.A. Ulunyan, *a.g.m.*, s 160-161.

⁹¹ E. İhsanoğlu, "Eğitim Anlayışı", s 371; Nafi Atuf, *a.g.e.*, s 117.

⁹² N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 233.

⁹³ Vahdettin Engin, "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi", *Tarih ve Medeniyet*, 35, Şubat 1997, s 51; Nafi Atuf, *a.g.e.*, s 118; Ayrıntılı bilgi için, İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Bellekten*, VII/28, Ankara 1943, s 315-347.

⁹⁴ N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 239.

⁹⁵ V. Engin, *a.g.m.*, s 52; R.H. Davison, *a.g.e.*, II, s 17.

⁹⁶ İ. Ortaylı, *En Uzun*, s 169-170; O. N. Ergin, *a.g.e.*, s 728; N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 239.

⁹⁷ G. Bozkurt, *Osmanlı*, s 160.

düşünülyordu⁹⁸. Okulun kuruluş amacını eleştiren Yusuf Akçura “Rumluluğunu, Bulgarlığını, Araplığını... ilh. unutarak ‘Vatan-ı Osmaniye Sadık fakat Fransız Medeniyetine tabi Osmanlı Devleti vatandaşları’ olmak üzere yetiştirilecekti. Lakin netâic-i maddiye ne oldu? Bulgar ihtilalinde Bulgaristan istiklaline en çok çalışacaklar Bulgar beyliği erkan ve ricalinden bazılarının Mekteb-i sultaniye terbiye kerdesi olduğu görüldü”⁹⁹ demiştir. Zamanla bu okulun benzeri okullar, memleketin bir çok vilayetinde açılmıştır. Bu okullarda Osmanlılık ideolojisine aykırı olacağı gerekçesiyle Türk kültürü ile ilgili eğitim verilmekten kaçınılırken Ermeni, Rum, Bulgar milliyetçiliğinin gelişmesinde ve beslenmesinde bu okulların önemli rolü olmuştur¹⁰⁰.

1856’dan sonra devletin açtığı orta dereceli rüştiyeler gayrimüslimlere açık olmakla birlikte, ilköğretimdeki dini ayırım aynen 1869’a kadar korundu¹⁰¹. 1867’de Maarif Nizamnamesi eğitimde yeni bir yapılanmaya ilk adım oldu. Buna göre, mahalle ve köylerde sıbyan mektepleri, beş yüz haneli kasabalarda rüştiyeler, bin haneli kasabalarda idadiler ve vilayet merkezlerinde ise sultaniler kurulacaktır¹⁰². Fransa Eğitim Bakanı İstanbul’a gelerek Osmanlı Eğitim sistemini tetkik etmiş, bu tetkikini bir rapor halinde hükümete sunmuştur. Raporun doğrultusunda 1869’da “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” yayınlanır¹⁰³. Nizamnamede Osmanlılık düşüncesinin bariz izleri görülür. Zira ilköğretim de dahil, bütün okullar gayrimüslimlere açılırken, hangi din ve mezhepten olursa olsun okula alınan çocukların, ilkokulda mecburi olarak Türkçe, rüştiyeden itibaren de kendi dilinde eğitim göreceği vurgulanmıştır¹⁰⁴. Bu durum ortak eğitim yapılması için sınırlı, fakat önemli bir adımdı. Ali Paşa bu ortak eğitim ile hıristiyan çocukları ile müslüman çocuklarının birlikte birbirlerine daha saygılı ve hoşgörülü yetişmelerinin temininin sağlanacağını söyler¹⁰⁵

Islahat Fermanı ile gerekli şartları taşıyan gayrimüslimlerin de askerî okullara alınacağı belirtilmiştir. Bu doğrultuda harekete geçen hükümet, bundan böyle Mekteb-i

⁹⁸ Ercüment Kuran, **Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Der: Mümtaz’er Türköne, Ankara 1994, s 498; İ. Tekeli, **a.g.m.**, s 468; Sadrettin Celal Antel, “Tanzimat Maarifi”, **Tanzimat**, I, İstanbul 1940, s 446; N. Berkes, **Çağdaşlaşma**, s 239.

⁹⁹ Francois Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, çev: Alev Er, İstanbul 1996, s 157.

¹⁰⁰ N. Berkes, **Çağdaşlaşma**, s 241.

¹⁰¹ Aron Rodrigue, “Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu”, **Tarih ve Toplum**, VI/31, Temmuz 1986, s 18.

¹⁰² Zeki Tekin, “Tarih Eğitimi Hakkında Bir Vesika”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi**, I/1, Van 1994, s 78.

¹⁰³ S.J. Shaw – E.K. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, çev: Mehmet Harmancı, II, İstanbul 1986, s 143; N. Berkes, **Çağdaşlaşma**, s 233.

¹⁰⁴ İ. Ortaylı, **En Uzun**, s 168; A. Şişman, **a.g.m.**, s 2517.

¹⁰⁵ S. R. Sonyel, **a.g.e.**, s 151.

Harbiye'ye gayrimüslimlerin de alınması doğrultusunda hazırlıklara başlar. İlk olarak sekiz Katolik, sekiz Rum ve sekiz Ermeni'den müteşekkil yirmi dört hıristiyan okula alınır¹⁰⁶. Sadrazam Fuad Paşa çalışmalarını ilerleterek padişah için Muhafız Birliği oluşturur. Birliğin kuruluş düşüncesi, müslüman-hıristiyan eşitliğine doğru adım atarak hıristiyanları orduya dahil etmektir. Oluşturulan müfrezede çeşitli eyaletlerden seçilmiş muhtelif etnik kimlikte ve dinde insanları kendi milli kıyafetlerini muhafaza ederek bir arada bulunmalarını temin etmektedir¹⁰⁷.

Tanzimatla başlayan dönemde eğitim, ilmiyeden alınarak devletin kontrolü altında yeniden teşkilatlandırılmaya çalışılmıştır. Modern ve Batılı tarzda okullar açılarak, bu okullarda Osmanlı birliğini temin edecek, Tanzimat'ın ruhuna uygun elemanların yetiştirilmesine gayret gösterilmiştir. Medreseleri tasfiyeye yönelik bir hareket içine girilmemiş¹⁰⁸, devletin kurduğu eğitim kurumları da her cemaat için tahmin edilen nüfus oranına göre kontenjanlarla gayrimüslimlerin de Osmanlı bürokrasisine katılması sağlanmıştır¹⁰⁹. Bu dönemde azınlıklar kendi okullarını serbestçe açmıştır. Hatta devletin yıkılmasını çocuklarına aşılaman Rum okullarına bile dokunulmamıştır. Hükümet gözetim ve denetim hakkını elinde tutmuş, peşin hükümlerin yıkılarak gerçek menfaatlerinin Osmanlı Devleti'nin yanında yer almak olduğu düşüncesini zamanla kazanırlar diye etnik ve din ayırımı yapmaksızın okul açmakla uğraşmıştır¹¹⁰. Devletin gayrimüslimlere gösterdiği hoşgörüyü, onlar birbirine göstermemiştir. Mesela Bulgarların açmış oldukları okullara en büyük düşmanlığı Rum rahipleri ve metropolitleri göstermiştir. Rumlar, Bulgar okullarında Rus propagandası yapıyor diye yetkilileri yanlış bilgilendirmişler ve hükümeti bu okulları kapatmaya zorlamışlardır. Rumlar Bulgarca eğitim yapılmasına ve bu eğitimin geliştirilmesine tepki göstermişlerdir¹¹¹.

¹⁰⁶ A. Şişman, **a.g.m.**, s 2517.

¹⁰⁷ A. Şişman, **a.g.m.**, s 2516-2517.

¹⁰⁸ Nafi Atuf, **a.g.e.**, s 82.

¹⁰⁹ İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları" **Tanzimat'ın 150. Yıldönüm Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1994, s 482.

¹¹⁰ M.A. Ubicini, **1850**, I, s 205.

¹¹¹ İ. Ortaylı, **En Uzun**, s 75, Mahir Aydın, **Şarkî Rumeli Vilâyeti**, Ankara 1992, s 1; Nafi Atuf, **a.g.e.**, s 145; Bulgar milliyetçiliği Osmanlı Devletinin olumsuz tavır ve idaresinden kaynaklanmamış, tamamen Rumların Bulgarları asimle politikalarına karşı bir tepki olarak başlamıştır. Bulgarlar ilk olarak Rum kilisesinin tahakkümünden kurtulmaya çalışırlar. 25 Mart 1849 tarihinde Hükümete müracaat ederek "Papaz Evi" kurmak için izin isterler. Bâb-ı âli'nin olumlu tavrı üzerine çalışmalarını hızlandırırlar. Bu arada Rusya'da teşvik ve yardımlarını esirgemeyerek Fener Rum Patrikhanesinden ayrılmalarını istemektedir. 1860 da Bir Bulgar heyeti İstanbul'a gelerek Rum Patriğini dini lider olarak tanımayacaklarını bildirirler. Hatta bazı Bulgarlar Katolik Kilisesini müracaat ederek Katolik mezhebine geçmişlerdir. 11 Mart 1870 de aldıkları beraat ile Bulgar Kilisesinin varlığını kabul ettirmişlerdir. (Ahmed Hamdi- Mustafa Muhsin, **a.g.e.**, s 634; M. Aydın, **a.g.e.**, s 5)

Tanzimatla gayrimüslimler için çok müsait, devlet için zararlı olabilecek eğitim anlayışı içine girilmiştir. Bir yandan gayrimüslim okulları denetimsiz bir şekilde alabildiğince serbest bırakılırken, diğer yandan da Osmanlılık adına ortak ve karma eğitim modeli oturtulmaya çalışılmıştır. “Osmanlı Mektebi” adı verilen okullarla Osmanlı Milleti oluşturma gayret ve çabası gösterilmiştir¹¹².

3-İdare

Tanzimat’la idarî ve bürokratik yapılanmada da değişiklikler olmuştur. Devlet Tanzimat’ın ruhuna uygun olarak azınlıkların bürokrasiye girmesine izin vermiş, yüksek hizmetlerde görev almalarını da temin etmiştir. Gayrimüslimler tercümanlık, sefirlik, müşavirlik ve zamanla nazırlık (bakanlık) görevlerinde bulunmaya başlamışlardır¹¹³. Memuriyet için Batı dillerini ve Türkçe’yi düzgün konuşan ve yazan, sadakat içinde bulunan gayrimüslimler tercih edilmiş, bunlar önemli görevleri ifa etmişlerdir¹¹⁴.

Osmanlı Devleti Tanzimat’a kadar idarede gayrimüslimlere görev vermemiştir. Bu durumun tek istisnası Rumlardır ki onlar sınırlı ve kısıtlı biçimde devlet hizmetine alınmışlardır. 1821 Yunan isyanı ile ihanet eden Rumlar tasfiye edilmiş, gayrimüslimlerin bürokrasideki sayıları oldukça azalmıştır¹¹⁵. Tanzimat’ın ilanı ile Osmanlılık politikası dahilinde eşitlik siyaseti bürokraside de yeni bir dönem açmıştır. Rumların ihaneti devlet nezdinde güvensizliğe sebep olurken memuriyete ağırlıklı olarak Ermeniler alınmış ve çoğunlukla da Hariciye Nezareti’nde istihdam edilmişlerdir¹¹⁶. Âli Paşa özellikle Ermenileri himaye etmiş, bunun sonucunda Hariciye Nezareti Ermenilerin eline geçmiştir¹¹⁷. Bu dönemde Ermeniler her sahada güçlendiler. Hükümetin güvenini ve itimadını kazanarak yüksek mevkilere geldiler¹¹⁸. Rumların bu ihanetine rağmen sadakatle hizmet eden Rumlara devlet hizmetinde görev verilmiştir. Mesela Yunanistan’la ilk diplomatik ilişkinin kurulduğu 1840’ta Atina elçiliğine bir Rum olan Kostaki Musurus Paşa atanmıştır¹¹⁹.

¹¹² Nafi Atuf, *a.g.e.*, s 84.

¹¹³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1994, s 36.

¹¹⁴ İ. Ortaylı, *En Uzun*, s 214-215; N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 145.

¹¹⁵ C.V. Findley, *a.g.e.*, s 174.

¹¹⁶ Y.G. Çark, *a.g.e.*, s 127-128.

¹¹⁷ A. Cevdet, *Maruzat*, s 1.

¹¹⁸ Y.G. Çark, *a.g.e.*, s 44.

¹¹⁹ Sinan Kunalalp, “Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1891”, *Bellekten*, XXXIV/135, Temmuz 1970, s 427.

1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin bürokrasiye girişi hızlandı. Ferman devlet kapılarını resmen açmıştır¹²⁰. Bürokraside Ermeniler kısa sürede Rumları da geçerken, Rumları, Yahudiler, Suriye-Lübnanlı Hıristiyan Araplar takip ettiler¹²¹. Fermanın ilanından üç ay sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye ilk Hıristiyan delegeler atanmıştır¹²². Böyle yüksek ve etkili kurum da kapılarını gayrimüslimlere açmıştır. Gayrimüslimlerin etkinliği ve görev aldıkları mevkiler zamanla yükseldi. Böyle bir dönemde Londra Konsolosluğuna 35 yıl görev yapacak bir gayrimüslim büyükelçi unvanı ile gönderilir¹²³. 1867'de ilk defa bir gayrimüslime vezirlik verilerek paşalığa yükseltildi¹²⁴. 10 Mart 1868'de ilk defa Nafia Nezaretine Ermeni Agathan Efendi atanır. Gayrimüslimler artık bakanlıklara da atanmaya başlanmıştır. Atamada dış müdahalelerin de rolü vardır. Bu müdahalelerde çok ileri gidildiğini fark eden Fuad Paşa, İngiliz elçisine önemine binaen sadrazamlık, harbiye ve hariciye nazırlıklarının müslümanların elinde kalması gerektiğini özellikle belirtir¹²⁵. Buradan da anlaşılacağı gibi, gayrimüslimlerin nazırlık görevinde bulunmasının bir sakıncası olmadığı, fakat devletin bekasını belirleyen stratejik bakanlıklara gayrimüslimleri atamanın sakıncalı olacağı belirtilerek, bu konuda da sınırlar çizilmiş oluyordu.

Tanzimat'la birlikte idarî yapıda gerçekleştirilen yeniliklerle eyalet, sancak ve vilayetlerde yeni meclisler tesis edilmiştir¹²⁶. Bu meclislerde müslümanların yanısıra gayrimüslimler de görev yapacaktır¹²⁷. Eyalet meclisleri 13 kişiden oluşuyordu. Mecliste hükümeti temsil eden kişilerin yanında müslümanlardan ve hıristiyanlardan da iki kişi görev yapmaktadır¹²⁸. Bu meclise "Büyük Meclis" denirken, sancakta, kazada görev yapan meclislere "Küçük Meclis" denirdi. Küçük meclisler 5 üyeden oluşuyordu¹²⁹, hıristiyanların da yaşadıkları yörelerde bu meclislere üye olarak seçilebileceklerdir. Bu meclislerin eskisinden farkı, idarecilerinin (Başkanlığın) kadılarından yani ulemadan alınarak valiye, muhassıb veya kaza müdürüne verilmesidir. Ayrıca gayrimüslim tebaanın dini reisleri ve

¹²⁰ B. Tahiroğlu, *a.g.m.*, s 590; Y.G. Çark, *Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul 1953, s 112; C.V. Findley, *a.g.e.*, s 174; A. Şişman, *a.g.m.*, s 2516.

¹²¹ C.V. Findley, *a.g.e.*, s 174.

¹²² R.H. Davison, *a.g.e.*, I, s 111.

¹²³ S. Kunalp, *a.g.m.*, s 421

¹²⁴ S. Kunalp, *a.g.m.*, s 434

¹²⁵ C.V. Findley, *a.g.e.*, s 171; B. Eryılmaz, *Gayrimüslim*, s 111-112.

¹²⁶ G. Bozkurt, *Osmanlı*, s 43.

¹²⁷ G. Bozkurt, *a.g.m.*, s 25

¹²⁸ M. Seyitdanlıoğlu, "Parlamento", s 62; S. Shaw – E.K. Shaw, *a.g.e.*, s 118-119; A.C. Eren, *a.g.m.*, s 721.

¹²⁹ S. Shaw – E.K. Shaw, *a.g.e.*, s 114.

kocabaşları da idarede söz sahibi olmaktadır¹³⁰. Meclisler, valiyi denetleme görevine ve yetkisine sahiptir¹³¹. Küçük meclisler aldıkları kararları büyük meclislere bildirecek, büyük meclisler alınan kararların tatbiki için gerekeni yapacaktır¹³². Bu meclislerin üzerinde Meclis-i Vâlâ bulunur, alınan kararların ve önerilerin yurt çapında yürürlüğe girmesi için Meclis-i Vâlâ'nın onayı gerekmektedir¹³³. Meclislerin ilk oluşumu 1839-1840 yıllarında başlar, 1851 yılında da halen kurulmaya devam eder¹³⁴. 1849'da Eyalet Meclis-i Nizamnamesi çıkarılır ve meclisler eyalet meclisi adını alır¹³⁵. Nizamname ile valilerin yetkileri kısıtlanmış, meclisin yetkileri artırılmıştır. Meclisin başkanı doğrudan doğruya merkezden atanıyordu. Meclis yönetimde direk olarak söz sahibi olmuştur. Vali alınan kararları uygulamak zorunda olan bir görevli konumuna gelmişti. Küçük meclisler sancak meclisi adını alarak aynı şekilde kaza ve sancak yöneticilerinin tek başına hareket etme imkanını ortadan kaldırmıştır¹³⁶. Fakat zamanla naip, müftü ve defterdar ağalarla bir olarak valiyi hesaba katmadan kendi başlarına işlere giriştiler. Bunun üzerine 1852'de umumiyetle valilerin yetkilerini genişleterek, diğer mahalli memurları doğrudan doğruya valinin idaresine veren vilayet teşkilatında genel bir değişiklik yapılmıştır¹³⁷.

Tanzimat hükümleri gereğince gayrimüslimleri temsilen görev yapan dini liderler de müslümanlarla aynı yetkilere sahiptirler. Fakat müslüman üyeler başlangıçta gayrimüslimlere tahammül edemiyorlar, onları küçümseyerek hakaret ediyorlardı. Gayrimüslimlerin şikayeti üzerine Meclis-i Ahkam-ı Adliye durumu görüşüp bütün eyaletlere gönderdiği yazıda müslümanlardan saygılı olmaları gerektiği hatırlatılarak şiddetle ihtar edilmişlerdir¹³⁸. Bu durum daha sonra ortadan kalkarak her iki topluluk birbirlerine karşı daha hoşgörülü davranmış, zamanla karşılıklı müzakere adâbı yerleşmiştir¹³⁹.

Avrupalı devletler yapılan idarî düzenlemeleri yeterli görmüyorlardı. Özellikle vilayet, sancak ve kaza meclislerinde gayrimüslimlerin yeterince temsil edilmediklerini vurgulayarak bu meclislerde temsilcilerinin az olduğunu belirtiyorlardı¹⁴⁰. Avrupalı devletlerin isteği

¹³⁰ H. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması", s 633; İlber Ortaylı, **Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)**, Ankara 1978, s 15.

¹³¹ R.H. Davison, **a.g.e.**, I, s 56.

¹³² A.C. Eren, **a.g.m.**, s 721.

¹³³ M. Çadırcı, "Türkiye'de Yönetim", s 610.

¹³⁴ İ. Ortaylı, **Mahalli İdareler**, s 28-29.

¹³⁵ M. Seyitdanlıoğlu, "Parlamento", s 62; M. Çadırcı, "Ülke Yönetimi", s 1156.

¹³⁶ M. Çadırcı, "Ülke Yönetimi", s 1156.

¹³⁷ H.İnalçık, **Bulgar**, s 77.

¹³⁸ İlber Ortaylı, **Tanzimat'dan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul 1985, s 40.

¹³⁹ İ. Ortaylı, "Belediye", s 9.

¹⁴⁰ M. Çadırcı, **a.g.e.**, s 249-250.

gayrimüslimlerin bulunduğu bölgeyi adem-i merkezîyetçi ve özerk bir yapıya kavuşturmuştur. Cebel-i Lübnan örneğinde de görüldüğü gibi amaçları merkezin hakimiyetinden taşrayı uzaklaştırmaktır. Tanzimat devlet adamları bu isteklerin sonunun iyi olmadığını farkına vararak eyalet sisteminde düzenlemeler yapmışlar ve daha merkezîyetçi bir sistem oluşturmuşlardır¹⁴¹.

Osmanlı eyalet (daha sonra vilayet) sisteminde, eyalet birkaç sancağın birleşmesi ile oluşuyordu. Bu eyaletlerin yöneticisi önceleri beylerbeyi daha sonraları vali diye adlandırılmıştır. Vali, o bölgenin en yüksek askerî-ıdarî ve malî amiri konumunu korumuştur¹⁴². Avrupalıların talepleri ve dahili yapıdaki ihtiyaç yeni yapılanmayı zorunlu kılmıştır. Âli ve Fuat Paşalar 1861 Vilayet Kanunnamesi'ni hazırlayarak yeni bir yapılanmaya gittiler. Kanunnameye göre her vilayette meclisler oluşturulacak ve vali tarafından bu meclislere hıristiyanlardan da temsilciler atanacaktır¹⁴³. Aynı yıl Tuna eyaleti, teşekkül ettirilerek Mithat Paşa yönetiminde pilot bölge olarak uygulanmaya başlandı¹⁴⁴. Paşa, yörede gelişen ulusçuluğa karşı Osmanlıcılığ, başarı ile temsil eden bir vali oldu¹⁴⁵.

1864 Vilayet Nizamnamesi, eyalet sisteminde yeni bir dönem açmıştır. Devletin son bulmasına kadar, İstanbul dışında, yürürlükte kalmıştır. Nizamname ile Tanzimat'ın yönetim anlayışı eyaletlere düzenli bir şekilde yayılarak, yürürlüğe sokulmuştur¹⁴⁶. Bu nizamname Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve Mithat Paşaların gayretleriyle 8 Kasım 1864'te hazırlanarak kabul edilmiştir¹⁴⁷. Fransız "departman" sisteminden etkilenilerek, vilayet sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar köylere ayrılmıştır¹⁴⁸. Vilayetler valilerin, sancaklar mutasarrıfların, kazalar kaymakamların, köyler de muhtarların idaresine verilmiştir¹⁴⁹. Fransa'daki departman meclisleri örnek alınarak yeni meclisler de kuruldu, kurulu olanlar da yeniden düzenlendi¹⁵⁰. Merkezde vilayet idare meclisi, sancaklarda mutasarrıf başkanlığında Liva İdare Meclisi, kazalarda ise Kaza İdare Meclisleri kuruldu. Kaza Meclisinde, merkez kazanın hakimi, müftüsü ile müslüman olmayanlardan "Reis-i Ruhanileri", kaza kâtibi ve dört

¹⁴¹ İlber Ortaylı, "Yerel Yönetim Geleneği ve Devraldığımız Miras", *Türk Belediyeciliğinde 60. Yıl Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 190, s 67.

¹⁴² M. Çadırcı, "Tanzimat'ın İlanı", s 1222.

¹⁴³ Edouard Driault, *Şark Meselesi*, mütercim Mehmet Nafiz, İstanbul 1329, s 251-252.

¹⁴⁴ M.T. Gökbilgin, "Müesseseler", s 109.

¹⁴⁵ İ. Ortaylı, *Yerel Yönetim*, s 58.

¹⁴⁶ S. Shaw – E.K. Shaw, *a.g.e.*, s 123.

¹⁴⁷ B. Eryılmaz, *Gayrimüslim*, s 138.

¹⁴⁸ M.T. Gökbilgin, "Müesseseler", s 110; B. Eryılmaz, *Gayrimüslim*, s 138; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1994, s 191.

¹⁴⁹ B. Eryılmaz, *Gayrimüslim*, s 138.

¹⁵⁰ E.Z. Karal, *Osmanlı*, V, s 191.

üyeden oluşacaktı. Bu dört üyenin ikisi müslümanlardan diğer ikisi de gayrimüslimlerden seçilecektir¹⁵¹. Vilayet idare meclisinde hakim, defterdar, hariciye memuru, mektupçu doğal üye olarak yer alırken müftü ve gayrimüslim cemaatlerin dini liderleri de üye olarak bulunuyordu¹⁵². Valiye yardımcı olmak üzere tesis edilen meclisin amacı, vali ve kaymakamları denetleyerek reaya üzerindeki zulüm ve baskıyı engellemektir. Vali meclise karşı sorumlu duruma getiriliyordu¹⁵³. Nizamnamenin en önemli yanı, gayrimüslimler lehine düzenlemeler yapılmış olması ve meclislerdeki temsilci sayılarının artırılmasıdır¹⁵⁴. Bu meclislerin çoğuna gayrimüslimlerin de katılmaları düşünülmüştür. Özellikle vilayet meclislerine müslüman ve gayrimüslim temsilcilerin eşit sayıda iştirak etmeleri sağlanmıştır¹⁵⁵. Nizamname, gayrimüslimlerin eşitlik taleplerine cevap vererek eşitliğin temini için çıkarılmıştır. 1867’de mecliste gayrimüslim üyelerin sandalyeleri, müslüman üyelerinki gibi sürekli yer alacak şekilde düzenlenir¹⁵⁶.

Yapılan yenilikler ve ilan edilen nizamnameler gayrimüslimleri memnun edemiyordu. Bu meclislerde, haklarını yeterince savunamadıklarını, kendilerine tanınan temsilci oranının yetersiz olduğunu¹⁵⁷, düşündüklerini nadir olarak müdafaa edebildiklerini, bu meclislere yalnızca “pekiyi” demek için çağrıldıklarını ileri sürmektedirler¹⁵⁸. Fakat kaynaklar; gayrimüslimlerin şikayet ettikleri konularda haksız olduklarını gösteriyor. Mesela, İngiltere’nin Belgrat Konsolosu Langworth 1867 tarihli raporunda, meclislerin amacına uygun olarak çalıştığını ve gayrimüslimlerin haklarını temin edecek temsil gücüne sahip olduklarını ifade eder¹⁵⁹.

Devletin idarede bir takım yenilikler yapmasına rağmen yapılanların amacına ulaşmamasının en büyük nedeni liyakatli ve yetenekli idarecilerin olmamasıdır¹⁶⁰. Meclislerin

¹⁵¹ Musa Çadircı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi”, *Belleten*, LIII/206, Nisan 1989, s 251; Halil Cin- Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*.Konya 1989, s 336.

¹⁵² M. Çadircı, *a.g.e.*, 252; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara 1991, s 384.

¹⁵³ Talat Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında “Bir Kalem Tecrübesi”*, İstanbul 1940., s 124; Stefanos Yarasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, çev: Babur Kuzucu, II, İstanbul 1997, s 52.

¹⁵⁴ M. Çadircı, *a.g.e.*, s 252-260.

¹⁵⁵ P. Dumont, *a.g.m.*, s 91-92.

¹⁵⁶ R.H. Davison, *a.g.e.*, I, s 111.

¹⁵⁷ G. Bozkurt, *Osmanlı*, s 65-66.

¹⁵⁸ Yorga, *a.g.e.*, s 438-439.

¹⁵⁹ “30 yıldan fazla zamandır Osmanlı Devleti’nde yaşadığını, bu kadar sürede bu sosyal eşitliğin sağlanabileceğini ümit etmediğini, ülkede merkezi hükümetin iyi işlediği yerlerde eşitliğin sağlandığını, Gayrimüslimlerin yerel meclislerde bir köşede oturmayıp, istediklerini elde ettiklerini eşit olarak temsil edildiklerini hattâ bazı bölge meclislerinde çoğunluğu ellerinde tuttuklarını” G. Bozkurt, *Osmanlı*, s 66.

¹⁶⁰ Yorga, *a.g.e.*, s 441.

sağlıklı ve verimli çalıştırılması temin edilememiştir. Zira önemli konular valilerin despot tavırları ile geçiştirilirken, önemsiz konular uzun uzadıya tartışılarak meclisin amacına uygun çalışması engellenmiştir¹⁶¹. Dış müdahalelerden çekinildiği için azınlıklarla ilgili konularda sağlıklı kararlar alınamamıştır. Özellikle valiler böyle hassas konularda sorumluluğu üzerlerine almaktan çekinerek meclislerle istişarelere yönelmişlerdir. Fransız elçiliğinden Engelhardt “Valiler meclisle görüşmeden, iş yapmamayı kendileri için bir güvence saydılar. Bu sırf merkezi hükümetin otorite ve sorumluluğu paylaşmak endişesinden çok; valinin dış devletler temsilcilerine karşı durmasını sağlamaktaydı” diyor¹⁶². Meclis üyelerinin, mensubu ve temsilcisi olduğu sosyal sınıf ile de ilişkileri hiç iyi değildi. Zira onlar daha evvelki dönemlerde mütesellimlik, voyvodalık, ayanlık gibi görevlerde bulunmuş insanlardır. Bu durum halk ile bir kopukluğa neden olurken diğer yandan evvelki görevleri esnasında kullandıkları kanunsuz yolları bu kez, meclis üyesi olmanın vermiş olduğu imkanlarla yapıyorlardı. Bunlar için çıkarılan bir dizi yönetmelikler bu insanları engelleyememiştir¹⁶³. Gayrimüslim temsilcileri de görevlerini hakkıyla ifa etmeyip oylarını ya satıyorlar veya kendi özel çıkarları uğruna vergilerden kurtulmak için kullanıyorlardı¹⁶⁴. Meclis üyelerinin genel olarak tavırları geniş köylü kitlelerinin hayatlarına yönelik ciddi bir iyileştirme de yapmamıştır. Merkezi hükümetin taşrada yaptığı idarî reformlar halka ulaşmamıştır¹⁶⁵.

Devlet, Osmanlıcılık dahilinde özellikle taşrada ciddi ıslahatlar yapmış ve uygulanması için gayret göstermiştir. Gayrimüslimlerin idareye dahil edilerek ayrılma istekleri engellenerek ortak bir vatandaşlık etrafında birleşmenin sağlanacağı düşünülmüştür. Düşüncenin anahtar kelimesi “eşitlik” üzerine bina edilmiş, teşkilata yönelik düzenlemelere devam edilmiştir. 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi, 1876 Kanun-i Esasi, 1877 Meclis-i Mebusan, 1878 Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunnamesi idarenin muhtelif birimlerinde müslüman ve gayrimüslim ahalinin temsilinde eşitliğe yönelik diğer teşebbüslerdir¹⁶⁶.

¹⁶¹ İ. Ortaylı; “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, T.C.T.A., I, İstanbul 1985, s 237.

¹⁶² İ. Ortaylı; “Tanzimat ve Meşrutiyet”, s 237.

¹⁶³ M. Çadircı, “Osmanlı Ülke Yönetimi”, s 1156-1157; İ. Ortaylı, **En Uzun**, s 106.

¹⁶⁴ Yorga, **a.g.e.**, s 439.

¹⁶⁵ İ. Ortaylı, **En Uzun**, s 106.

¹⁶⁶ İ. Ortaylı, “**Laiklik**”, s 166-167; R.H. Davison, **a.g.e.**, I, s 18.

4-Vergi ve Askerlik

Gayrimüslimler, askerlik mükellefiyetinden muaftılar. Buna mukabil cizye vergisi öderlerdi¹⁶⁷. Cizye, gayrimüslim denilince akla gelen ilk vergi türüdür. Cizye, gayrimüslim halktan 14-75 yaşları arasında erkeklerden alınırken hasta, sakat ve işsiz olanlardan alınmazdı¹⁶⁸. Ayrıca bu verginin alınabilmesi için belirli bir maddi güç ve gelirin olması şarttır¹⁶⁹. Cizye mükellefleri, bu vergiyi veremeyecek duruma düştükleri zaman cizye vergisi kaldırılırdı¹⁷⁰. Gayrimüslim ruhbanlardan ve devlet çalışanlarından alınmazdı¹⁷¹.

Cizye vergisi çokça tartışılmış bir konudur. İslam hukukuna göre tanzim edilen vergi sisteminde cizyenin müslümanlardan alınmazken, zekat ve askerlik gibi yükümlülüklerde gayrimüslimlere uygulanmadığı düşünüldüğünde herhangi bir adaletsizliğin olmadığı anlaşılır¹⁷².

Geleneksel şer'î bir vergi olan cizyenin tarihi geçmişinde İslam ülkelerindeki uygulama ile Osmanlı uygulaması arasında ciddi hiçbir fark yoktur¹⁷³. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'a kadar ciddi bir değişiklik olmazken, tevzi ve tahsilinde bazı düzenlemeler yapılmıştır¹⁷⁴. Tanzimat'a kadar cizye, tımar ve zeâmetten farklı olarak toplanmıştır. II. Mahmud devrinde vergi sisteminde önemli düzenlemeler yapıldı. Para darlığı ve memurların suiistimalleri nedeniyle cizye toplama görevi tekrar mültezimlere verilmeye başlandı. Baş mültezim 180 tahsildarıyla 15 milyon cizye kağıdını her bölge için muayyen çıkarır ve tahsil ederdi. Nüfusun azalması ve artması bu kağıtları etkilemezdi¹⁷⁵. Bu durum gayrimüslimlerde büyük bir huzursuzluğa neden oldu. Çeşitli sebeplerle vuku bulan gayrimüslimlerin göçleri nedeniyle nüfusları azaldığı halde, cizye senetleri sabit olduğundan geride kalan halktan zorla tahsiline gidildi¹⁷⁶. Mesela, Erzurum ve civarında büyük bir

¹⁶⁷ B. Eryılmaz, **Gayrimüslim**, s 105.

¹⁶⁸ Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", **Bellekten**, LV/213, Ankara 1991, s 371; aynı müellif, "**Türkiye'de Gayrimüslimler**", s 1148; Abdüllatif Şener, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul 1990, s 111.

¹⁶⁹ Neş'et Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", **Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, V/5, Kasım-Aralık 1947, s 494.

¹⁷⁰ A. Şener, **a.g.m.**, s 45

¹⁷¹ N. Çağatay, **a.g.m.**, s 495.

¹⁷² Y. Ercan, "**Vergi**", s 372; A. Şener, **a.g.e.**, s 112.

¹⁷³ A. Şener, **a.g.e.**, s 112.

¹⁷⁴ Cevdet Küçük, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye ve Reâyâ Nüfusu" **Tarih Dergisi**, 31, Mart 1977, s 199; Y. Ercan, "Türkiye'de Gayrimüslimler", s 1148; A. Şener, **a.g.e.**, s 112.

¹⁷⁵ C. Küçük, "**Cizye**", s 200.

¹⁷⁶ Mücteba İlgürel, "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilasası", **Tarih Dergisi**, 35,

gayrimüslim topluluğu cizye toplanmasındaki suiistimallerden dolayı Rusya'ya göç etmiştir¹⁷⁷. 1834 yılında yeni bir irade ile düzenleme yapılır. Cizye toplama görevi vergi memurları ve tahsildarlarından alınarak kadının başkanlığında bir meclise verilir. Bu mecliste Hıristiyanlar da yer alırken cizyenin oranı ve miktarı yeniden düzenlenir¹⁷⁸.

Tanzimat, vergi ve askerlik konusunda bir takım düzenlemeler getirmiştir. Fermanda, asker alımının düzensiz olduğu, bu durumun memleketin sosyal yapısında bozulmaya yol açtığı ve gerekenin yapılacağı belirtiliyordu¹⁷⁹. Tanzimat'la ilan edilen eşitlik prensibine, nüfusun yarısının askere gitmeyip diğer yarısının fazladan vergi ödemesi uymuyordu¹⁸⁰. Cizye de hıristiyanlar için arzu edilmeyen bir şeydi. Gayrimüslimler cizye vergisinin kendilerine tahammül edilemez bir yük olduğunu ve moral bakımından da olumsuz bir şekilde etkilendiklerini söylüyorlardı¹⁸¹. Avrupalılar cizyenin varlığından rahatsız olarak, memnuniyetsizliklerini her fırsatta ifade ediyorlardı. O zamana kadar vergiyi toplayan mültezim ve cizyedarların yolsuzlukları da had safhadaydı. Bu sebeplerden 5 Mart 1840'tan itibaren cizyenin, gayrimüslim azınlık liderleri tarafından toplanmasına karar verildi¹⁸². Cemaatler tarafından kurulan mal sandıkları tarafından tahsilatı yapılarak suiistimallerin önüne geçilecekti. Fakat yeni usul eskisinden daha fazla suiistimallere neden oldu. Cizye gelirlerinde ciddi ve gözle görülür bir düşüş oldu. Patrikhane ve cemaat ileri gelenleri mahiyetindeki insanları adeta soyarak, çıkar hesabına düştüler.¹⁸³ Gayrimüslim halk daha fazla rahatsız olarak tepki gösterdi¹⁸⁴. Reşid Paşa iktidardan düşüp İzzet Paşa sadrazam olduğunda ilk olarak ; cizye toplama işini cemaatlerden alarak eski sisteme çevirmiştir¹⁸⁵.

1843 yılında cizyenin kaldırılmasına yönelik ilk adımlar atıldı. Özerk hıristiyan eyaletleri hariç tüm ülkeyi kapsayacak şekilde gayrimüslimler için askerlik mecburiyeti getirildi. Her yıl gayrimüslimlerden 25.000 asker toplanması düşünülüyordu¹⁸⁶. Fakat

İstanbul 1994, 174

¹⁷⁷ C. Küçük, "Cizye", s 201.

¹⁷⁸ C. Küçük, "Cizye", s 202.

¹⁷⁹ "Gülhane", **Düstur**, s 6.

¹⁸⁰ M.H. Ubcını, **1850**,II, s 418

¹⁸¹ B.C. Nedkoff, **a.g.m.**, s 629.

¹⁸² H. İnalçık, **Bulgar**, s 7; Mustafa Nuri Paşa, **Netâyic'ül -Vukuat**, yay: Neşet Çağatay, III-IV, Ankara 1980,292; E.Z. Karal, **Osmanlı Tarihi**; V, s 176; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I, s 302.

¹⁸³ İ. Ortaylı, **Yerel Yönetim**, s 33.

¹⁸⁴ M. Çadırcı, "Ülke Yönetimi", s 216-217; A. Şener, **a.g.e.**, s 114-115.

¹⁸⁵ Mustafa Nuri Paşa, **a.g.e.**, s 292; M.Z. Pakalın, **a.g.e.**, I, s 302.

¹⁸⁶ E. Driault, **a.g.e.**, s 217; G. Bozkurt, **Osmanlı**, s 120; M.A. Ubcını, **1850**, II, s 416-418; E.J. Zürcher, **a.g.e.**, s 88-89; Georges Castellan, **Balkanların Tarihi 14-20 Yüzyıl**, çev., Ayşe Yaraman-Başbuğu, İstanbul 1995, s 283.

uygulamaya geçilemedi. Hıristiyanlar askerlik yapmakta isteksizdiler. Gayrimüslimlerin ilk olarak askere alınması 1847'de Rumların deniz kuvvetlerinde istihdam edilmeleriyle gerçekleşti. Aynı yıl hıristiyan tebaanın deniz ve kara kuvvetlerinde askerlik yapmasını öngören kanun tasarısı hazırlandıysa da, hıristiyanların muhalefeti üzerine uygulama ertelendi¹⁸⁷. Reşid Paşa iktidara çıktığında yaptığı ilk işlerden birisi, cizye vergisinin yine cemaatler kanalıyla toplanmasına dönülmesidir¹⁸⁸. Meclis-i Vâlâ, 1850'de askerlik mevzuunu tekrar müzakere ederek, gayrimüslimlerin askere alınması yönünde bir karar almış, fakat tepkiler dolayısıyla tekrar tehir etmek zorunda kalmıştır¹⁸⁹.

Kırım Harbi esnasında Batıyla diyaloglar artarak, ilişkiler samimileşmiştir. Avrupalılar Osmanlı ordusunun müslümanlardan kurulu olmasından rahatsızlık duyuyorlar, hıristiyanlara karşı baskı aracı olarak kullanılabilme ihtimalini belirterek, askerlik mevzuunda çözüm bulunması için zorlamalarda bulunuyorlardı¹⁹⁰. Viyana Konferansı'ndan evvel Bab-ı âli, iyi niyet gösterisi olarak 10 Mayıs 1855'te yeni bir yasa kabul etti. Cizyenin kaldırılacağı ve reyanın orduya ve idareye kabul edileceği yabancı elçiliklere bildirildi. Buna göre hıristiyanlar askerlikte miralay rütbesine, mülkiyede birinci sınıf memuriyete kadar yükselebileceklerdir. Askerlik hıristiyanları korkuttu. Özellikle Rumeli'de Ortodokslar telaşa kapılarak "*Hepimiz dağlara kaçırız, yine asker olmayız*" demişler, hatta komşu ülkelere bile iltica edeceklerini söyleyerek tepki göstermişlerdir. Hükümet geri adım atarak hudut boylarındaki ahaliyi askerlikten muaf tuttu, gayrimüslimlerden asker alınacakların sayısını 15.000'den 7.000'e indirdi. Daha sonra bu 7.000'den de vazgeçildi¹⁹¹.

1856 Islahat Fermanı askerlik konusunda yeni hükümler ihtiva ediyordu. Cizye sadece gayrimüslimlerden alınması cihetiyle fermanın ruhuna, vergide eşitlik prensibine aykırıydı. Avrupa basınında, Tanzimat'ı tenkit eden yazılarda hükümetin eşitliği sağlayamadığından, vaat edilen sözlerin yerine getirilmediğinden bahsedilerek, örnek olarak da cizyenin kaldırılmaması gösteriliyordu¹⁹². Hükümet 1857'de aldığı yeni bir kararla cizyeyi kaldırarak, yerine "bedel-i askerî" vergisini koydu. Müslümanların da bedel ödeyerek muafiyet kazanmalarına imkan tanındı¹⁹³. Teorik olarak eşitlik ilkesi korunuyordu. Fakat gerçekte eşitlik ilkesi gayrimüslimlerin lehine, müslümanların aleyhine bozulmuştur. Zira

¹⁸⁷ B. Eryılmaz, **Gayrimüslim**, s 102; J.A. Ubıçını, **1850**, II, s 418-419.

¹⁸⁸ Mustafa Nuri Paşa, **a.g.e.**, s 292; J.A. Ubıçını, **1850**, II, s 269.

¹⁸⁹ R.H. Davison, **a.g.e.**, I, s 53-54.

¹⁹⁰ E. Driault, **a.g.e.**, s 251.

¹⁹¹ E.B. Şapolyo, **a.g.e.**, s 186; B. Eryılmaz, **Gayrimüslim**, s 102; G. Bozkurt, **Osmanlı**, s 121-122.

¹⁹² H. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması", s 632.

¹⁹³ B. Eryılmaz, **Millet**, s 70; B.C. Nedkoff, **a.g.m.**, s 639; G. Bozkurt, **Osmanlı**, s 122.

müslümanların ödemeleri gereken miktarlar gayrimüslimlere nazaran çok daha fazlaydı¹⁹⁴. Yürürlükteki kanunlara göre her Türk beş yıl süre ile askerlik yapma mecburiyetindedir. Donanmada ise bu süre yedi yıldır. Bu sürenin bitiminde şahıs, yedi yıllık yedeğe (rediflik) alınır. Ülkenin fevkalade durumundan dolayı redifler daima silah altındadırlar. Böylece bir Türk'ün fiili olarak askerlik hizmeti süresi en az on yıl sürmektedir. Kabul edilen yeni kanunla, Türkler muaf olmak istediklerinde 8000 kuruş öderken Hıristiyanlar 40 yaşına kadar her yıl 25 kuruş askerlik için bedel ödüyorlardı¹⁹⁵. Hıristiyanlar yine de memnun değillerdi. Askerlik hizmeti veya bedel ödenmesini, cizyenin arka kapıdan sokulması olarak değerlendiriyorlardı¹⁹⁶. Cizye ve vergi sistemindeki değişiklikler korkulduğu gibi mali kayıplara sebep olmamıştır. Mesela, 1262 (1846-47) mali yılı bütçesi az da olsa fazla vererek kapanmıştır¹⁹⁷.

Tanzimat'la başlayıp Islahat Fermanı ile devam eden süreçte askerlik konusu müslümanların aleyhine neticelenmiştir. İngiltere'nin Trabzon konsolosu Palgrave 1868 tarihli raporunda, askerliğin tamamen müslümanların omuzlarında bir yük olduğunu ve onları ziyadesiyle fakirleştirdiğini belirtiyor. Fakat aynı raporda gayrimüslimlerin ödediği bedelin müslümanların çektiği sıkıntı yanında fazla da bir şey ifade etmediği vurgulanmıştır¹⁹⁸.

Gayrimüslimlerin askere alınması ve bedel ödemeleri bu yapıyı 12 Ağustos 1909 (24 Recep 1327) tarihine kadar korudu. Bu tarihte "Anâsır-ı Gayrimüslimlerin Kur'aları Hakkında Kanun" ile bütün gayrimüslimlerin mecburi olarak askere alınması kabul edildi İlk grup 1909 Sonbaharında silah altına alındı¹⁹⁹. Bedel-i Askerî kaldırıldı.

5-Gayrimüslim Millet Sistemindeki Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nin, toprakları dahilinde yaşayan toplulukları din veya mezhep esasına göre tanzim ederek yönetme biçimine "Millet sistemi" denildiğini ifade etmiştik.

¹⁹⁴ R.H. Davison, a.g.e., I, s 112.

¹⁹⁵ H. Çelik, *Dış İşler*, s 132.

¹⁹⁶ N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 212.

¹⁹⁷ Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841 -1861)*, Ankara 1989, s 18.

¹⁹⁸ "Bu günkü durumda, muvazzaf olsun, ihtiyat olsun, bütün askerlik yükü yalnız ve yalnız Müslüman halkın omuzlarındadır. Gerçi Hıristiyanlar hazineye küçük ve önemsiz bir bedel ödemektedirler. Ama bu, onların askere gitmemekle elde ettikleri avantajlara oranla bir hiçtir. Askerlik bedeli adamakıllı yüklü olsa bile, yinede de Müslüman tebaanın zavallı omuzlarındaki muazzam yükün altında düştüğü yoksulluğu hiçbir zaman dengeleyemez" (B. Şimşir, a.g.e., s 13-14.)

¹⁹⁹ B. Eryılmaz, *Gayrimüslim*, s 104-105.

“Millet”, bir din veya mezhebe bağı topluluk olarak tarif edilir²⁰⁰. Millet liderleri, hükümetle gayrimüslim tebaa arasında ara merci rolünü oynuyorlardı. Reayanın toplumdaki yeri ve yönetimdeki statüsü ancak mensubu olduğu dini cemaat veya millete göre belirleniyordu. Reaya, millet liderleri vasıtasıyla idare ile ilişki kurarken, millet liderleri de, muktesiplerinin davranışlarından vergi ve diğer yükümlülüklerinden sorumluydu. Böylece hükümet, gayrimüslim tebaa ile ilişkilerini millet liderleri veya teşkilat aracılığıyla yürütürdü²⁰¹. Millet sistemi, İslam hukukunun uzantısı olarak dini yapıya göre sosyal hayatın örgütlenmesidir. Osmanlı’da “Millet” statüsü II. Mehmed zamanına dayanır²⁰². Osmanlı Devleti’nde millet sistemi sayesinde, ülkede yaşayan gayrimüslimler asırlarca varlıklarını koruyabilmişlerdir²⁰³. Devletin kuruluşundan itibaren hıristiyan toplumların varlıklarına hoşgörü ile yaklaşarak sınırlı bir özerklikle millet sistemi içersinde kimliklerine izin verilmiş, hatta teşvik edilmiştir. Bu sistemle; her cemaat dini hizmetlerini, mahkemelerini, okullarını ve hayır kurumlarını serbestçe yapabilişlerdir.²⁰⁴ Tanzimat, bir anlamda millet sistemini yeniden yorumlamıştır. Millet sistemindeki düzenlemeler, “Osmanlılık” ideolojisine bağlı kalınarak toplumda ortak duygu oluşturmaya çalışır. Yani “çeşitlilik içinde bütünlülük” politikasıdır²⁰⁵. Buna bağlı olarak sosyal yapı ve millet sisteminde yeni gelişmeler ve uygulamalar da bir takım düzenlemeyi beraberinde getirmiştir²⁰⁶.

Islahat Fermanı’nın hazırlanışı esnasında İngiltere, Fransa ve Avusturya elçileri milletlerin yeniden organize edilmelerini istemişlerdir²⁰⁷. Bunun üzerine harekete geçen Âli Paşa her millet ve cemaat liderine birer buyruldu gönderdi. Her cemaat kendi yönetimini ve iç yapılanmasını yeniden hazırlayacak, Bab-ı âlinin onayı ile yürürlüğe girecektir²⁰⁸. Hazırlanan bu nizamnameler, cemaatler için anayasa niteliğindedir. Patriklerin ve Hahambaşının elindeki yetkilerin önemli bir kısmı nizamname ile oluşturulan meclislere aktarıldı. Cemaat liderleri artık tek başına karar verme yetkisine sahip değildi²⁰⁹. Oluşturulan yeni meclislerde laik kişiler, yani ruhani kimlikten yoksun bulunan halktan üyeler de yer alacaktır. Sivil üyeler komisyonlarda da yer almışlardır. Mesela Rum Milleti Nizamnamesi’ni

²⁰⁰ B. Eryılmaz, a.g.m., s 225.

²⁰¹ B. Eryılmaz, a.g.m., s 239.

²⁰² B. Eryılmaz, a.g.m., s 233.

²⁰³ Ö. Kul, a.g.e., s 50

²⁰⁴ J. McCarthy, a.g.e., s 5

²⁰⁵ B. Eryılmaz, Millet, s 76.

²⁰⁶ A. Özcan, a.g.e., s 43.

²⁰⁷ G. Bozkurt, Osmanlı, s 170.

²⁰⁸ B. Eryılmaz, Millet, s 82; G. Bozkurt, Osmanlı, s 170.

²⁰⁹ B. Eryılmaz, Millet, s 82; G. Bozkurt, Osmanlı, s 63.

hazırlayan komisyon, yedi metropolit ve yirmi bir sivil (halktan) üyeden oluşmaktaydı²¹⁰. Cemaatlere mensup kişilerin şahıs, aile, miras, eşya, dini yargılama ve eğitim işlerine artık bu meclisler bakacaktır²¹¹. Her milletin kendi komisyonlarınca hazırlanan nizamnameler 1862-1865 yılları arasında Bâb-ı âli tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Eflak-Boğdan, Sırbistan gibi özerk yerler dışında tüm yurttta uygulamaya geçildi²¹².

Hükümetin bu çalışmalarındaki amacı kilise hiyerarşisinin ve ruhban sınıfının yetkilerini azaltarak, Avrupa devletlerinin bu yoldan yaptıkları müdahalelerin önüne geçmektir. Zamanla din ve mezhep ayrılığının zayıflayarak Osmanlı vatandaşlık anlayışının gelişeceğine inanılıyordu²¹³. Laik uygulamaların gelişmesiyle din adamlarının asırlardır süren maddî ve manevî baskısından kurtulacak olan gayrimüslimlerle, Osmanlılık esasında bütünleşmenin sağlanması temin edilecektir²¹⁴. Eşitlik ilkesinin uygulanmasının yanında devlet içinde gayrimüslim milletler yeniden teşkilatlanarak yeni düzenlemelerin yapılması da düşünülüyordu²¹⁵.

Tanzimat dönemi devlet adamlarının Osmanlılık politikası gereği eşitlik, birlik, beraberlik ve ittifakın temini için yapılan bu düzenlemeler bir takım çelişkileri de beraberinde getirmiştir. Özerk cemaat yapısının ortaya çıkışıyla, milliyetçiliğe yönelik paralel artış devletin temel politikasına ters düşmektedir²¹⁶. Devlet, bir yandan Fransız ihtilaliyle tezahür eden milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı toplumunu parçalayarak dağılmasına engel olmak isterken, diğer yandan gayrimüslimleri kendi içinde yeni yapılanmalara itmektedir. Özerk bir yapılanma, millî hisleri ve duyguları kamçılıyarak millî devlet kurma arzusunu da teşvik etmektedir. Hükümetin merkezleşme ve her alanda birlik oluşturma çabalarını, cemaatlerin özerkliği olumsuz etkileyerek başarısız kılmıştır²¹⁷. Osmanlı yönetimi onların kendi içlerine hapsolmalarına izin vererek,²¹⁸ ayrılıkçı düşmanlığa ve eşitsizliğe neden olmuştur.

²¹⁰ Yorgo Benlisoy – Elçin Macar, **Fener Patrikhanesi**, Ankara 1996, s 43.

²¹¹ G. Bozkurt, **Osmanlı**, s 63.

²¹² G. Bozkurt, **Osmanlı**, s 170.

²¹³ M. Türköne, "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt", **Osmanlı Ansiklopedisi**, yay: Bekir Şahin, IV, İstanbul 1993, s 107.

²¹⁴ M. Türköne, "**Teceddüt**", s 107; G. Bozkurt, **Osmanlı**, s 170.

²¹⁵ M. Türköne, "**Teceddüt**", s 105.

²¹⁶ P. Dumont, **a.g.m.**, s 113.

²¹⁷ A. Rodrigue, **a.g.m.**, s 18.

²¹⁸ P. Dumont, **a.g.m.**, s 109-110.

6-Gayrimüslimlerin Sosyal Hayatlarındaki Değişiklikler ve Müslümanlar

19. yüzyıl Osmanlı Devleti sosyal hayatında ciddi değişiklikler oldu. Gayrimüslimlerin siyasî gelişmelere paralel olarak sosyal hayatta da statüleri ve maddi durumlarında yükselme görülür. Klasik dönemde gayrimüslimlerin sosyal hayattaki yerleri özellikle Tanzimat döneminde ön plana çıkmış ve etkileri günden güne artmıştır. Bu değişimin sebepleri üçe ayrılır:

- 1- Osmanlı Devleti'nin gücünün zayıflaması ve idarenin bozulması
- 2- Gayrimüslim tebanın iktisadî ve siyasî bakımdan güçlenmeleri
- 3- Balkanlarda milliyetçilik hareketleri ve devletin destek arayışları²¹⁹.

Gayrimüslimlerin siyasî haklar ve sosyal hayatta birtakım imtiyazlar edinmesi batılı devletlerin zorlaması ile gerçekleşmiştir. Osmanlı'da, Tanzimat'a kadar gayrimüslim diye bir problem yoktur. Devlet, zaaf içine düşerek Mısır meselesinde batılılardan yardım istemiştir. Batıların, verdikleri yardımın karşılığı olarak azınlıklar lehine yeni haklar istemesiyle gayrimüslim meselesi başlar. Rusya ve Avusturya, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere haksızlık ve zulüm yaptığını iddia etmiştir²²⁰. Osmanlı topraklarında asırlarca yaşayan Balkanlı milletlere etnik bir dayatma ve zorlama yapılmazken, milli devletlerine sahip olduklarında aynı toleransı kendi azınlıkları olan Yahudilere gösterememişlerdir²²¹. Balkanlı milletler Osmanlı Devleti'nden ayrılırken, geride kalanlara devlet kesinlikle bir ayırım ve güvensizlik göstermemiştir. 1829 ve 1831 yıllarında Osmanlı ülkesini gezen İngiliz seyyah A. Slade, Rum zenginlerin lüks hayatını ve imtiyazlarını aynen muhafaza ettiklerini belirtir²²².

1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere tanınan haklar fiili uygulamada müslümanların aleyhine gelişti²²³. Özellikle Islahat Fermanı gayrimüslimleri, müslümanlardan daha imtiyazlı bir sınıf statüsüne soktu. Tarafsız batılı araştırmacıların da kabul ettiği gibi gayrimüslimler, fermanın tanıdığı haklar ve Batılı devletlerin himayesi

²¹⁹ B. Eryılmaz, *Gayrimüslim*, s 95-99.

²²⁰ Avusturya ve Rusya tâbiyetleri altındaki azınlıklara, Osmanlı Devleti'ndeki hoşgörüyü ve anlayışı gösterememişlerdir. Mezkur devletler kendi ülkelerinde hakim ulusun dışındakilere devlet hizmetin de görev vermezken, azınlıkları devlet hizmetine alması için Osmanlı Devleti'ni zorlamışlardır (Abdulhamit Kırmızı, "19.y.y. Osmanlı Bürokrasisinin Kozmopolit Yapısı ve Rum Devlet Adamları", *Türkiye Günlüğü*, 42, Eylül-Ekim 1996, s 125; H. Çelik, *a.g.e.*, s 49.

²²¹ Suavi Aydın, "Yahudiler ve Türk Milliyetçiliği", *Tarih ve Toplum*, XV/89, Mayıs 1991, s 44.

²²² S.R. Sonyel, "Gayrimüslim", s 346.

²²³ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhâmid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1995, s 51.

sayesinde adeta dokunulmazlıkları olan vatandaşlar haline geldiler²²⁴. İngiliz Konsolosu Charles Blunt 1860'ta "...Genel durum günden güne iyiye gitmektedir. Ancak bu iyileşme genellikle Hıristiyanlardan yana oluyor" der²²⁵. N. Kemal de müslüman-hıristiyan eşitsizliğinden memnuniyetsizliğini bir yazısında, biz vatana, malımızla ve canımızla hizmet edip perişan olurken, gayrimüslimler yalnızca cüzi bir para sarf ederek rahat içinde yaşarlar. Bizdeki eşitlik budur, diyerek durumu eleştirir²²⁶.

İngiliz konsolos R. Stuart 16 Nisan 1867 tarihli raporunda, "*Müslümanların Hıristiyan yurttaşlara karşı gaddarca davrandıkları yolundaki sözlerini, bu ülkedeki deneyimim doğrulamıyor... Hıristiyanlara olağan biçimde kötü işlem yapıldığına inanmıyorum*" diyor ve ekliyor; Hıristiyan halkın çığırkan olduğunu, kendi iddialarına sempati toplayarak müslümanlara karşı nefret uyandırmak için sızlandıklarını vurguluyor²²⁷. Hıristiyanlar bu kadar imtiyaza rağmen tatmin olmamış²²⁸ ve asıl istekleri İngiliz konsolos Palgrave tarafından açıklanmıştır: "*Hıristiyanların istedikleri eşitlik değil, çünkü zaten eşittirler, onların istediği daha üstün olmaktır*"²²⁹. Hıristiyanların müslümanlara nazaran konumunu konsolos Blunt, "*Şunu kesinkes söyleyebilirim ki (...) Hıristiyanlar Türklerden çok daha iyi durumdadırlar*"²³⁰ der. Hükümet, gayrimüslimleri korumada gösterdiği hassasiyeti Müslümanlara göstermemektedir. 1868'de Konsolos Pelgrave "*Bugün görülen odur ki, Osmanlı Hükümeti Hıristiyan tebaa yararını Müslüman tebaasını ezmek gibi ağır bir suçlamayı üzümlere doğrulamak durumundayım*" der²³¹.

Uluslararası platformda Gayrimüslimler ve tanınacak imtiyazlar sürekli gündemdeyken, Anadolu'da köylünün durumu hiç de iyi değildir. Anadolu köylüsü, hem askerlik hizmetinin yükünü taşıyor, hem de liyakatsiz idarecilerin kötü yönetimleri altında eziliyordu. Fakat onlara yardım edecek ne dış güçler, ne gayrimüslimlerin patrikhanelerinden aldıkları destek gibi meşihat makamından destek, ne de Batılı bir konsolos vardır²³². Konsolos Palgrave 1868 tarihli raporda: Müslümanların gayrimüslimler gibi dertlerini anlatabilecek kimseleri olmadığı gibi gayrimüslimler haklarını yabancı konsolosluklar kanalıyla

²²⁴ H. Çelik, Ali, s 680.

²²⁵ B.N. Şimşir, a.g.e., s 12.

²²⁶ İ. Sungu, a.g.m., s 791.

²²⁷ S.R. Sonyel, "Gayrimüslim", s 350.

²²⁸ E. Diriyil, a.g.e., s 218-219

²²⁹ H. Çelik, Dışişler, s 50.

²³⁰ B.N. Şimşir, a.g.e., s 13.

²³¹ B.N. Şimşir, a.g.e., s 15.

²³² R.H. Davison, a.g.e., I, s 77; H. Çelik, Ali, s 681.

arayabiliyorlar. Raporun devamında gayrimüslimlerin herhangi bir şikayetleri olmadığı zamanda hayali şikayetler uydurduklarını yazmaktadır²³³.

Dinî sahada genel olarak gayrimüslimlere tanınan serbestlik ve imtiyazların, bir çoğu devleti kuran ve geliştiren unsur olan Türk Milleti'nde bile yoktur²³⁴.

Tanzimat dönemi devlet adamlarının önde gelen isimlerinden Âli Paşa vasiyetinde “Müslüman tebaanın başlıca işi devlet hizmetidir, öteki tebaalar para kazanmakla meşgul. Bu sayede üstün durumdadırlar. Üstelik savaşta ölen de yalnız Müslümanlar. Bu yüzden Müslüman ahalinin sayısı gün geçtikçe azalmaktadır. Böyle giderse azınlık haline döneceğiz... On yıl kışlalarda ömür tükettikten sonra köyüne dönen bir erkek ne iş yapar ? ”²³⁵ demiştir. Savaşlar müslüman nüfusu ciddi manada azaltmıştır. Mesela bugünkü Türkiye toprakları kadar kısmın nüfusu 1530 yılında 6.5 milyondur. Bu nüfusun %8'i Hıristiyan nüfusedir. 1844 nüfus sayımında aynı toprakların üzerindeki nüfus 16 milyondur. Bu nüfus içinde Hıristiyanların oranı %8'den %20'ye yükselmiştir²³⁶. Bu rakamlar da nüfusun müslümanların aleyhine arttığını gösterir. Özellikle son dönemlerde iç isyanlar ve savaşların hızla artışı büyük bir müslüman nüfusun kaybedilmesine neden olmuştur. Hıristiyanların nüfusu ise hızlı bir şekilde artmıştır²³⁷.

Tanzimat döneminde Osmanlıcılık düşüncesi ile tesis edilmeye çalışılan eşitlik ve kaynaşma gerçekleşmemiştir. Dış müdahaleler sosyal yapıda adaletsizliklere neden olmuş ve bu durum etnik yapıyı bir şekilde etkilemiştir. Kaynaşmanın gerçekleşmemesinin diğer bir sebebi de fanatizmdir²³⁸. Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında kaynaşma temin edilemediği gibi düşmanlık artmış ve dağılma hızlanmıştır.

²³³ “Padişahın Müslüman tebaasının başvurarak derdini anlatabileceği hiç kimsesi yoktur. Buna karşılık Hıristiyanlar, imparatorluğun her tarafına yayılmış bütün yabancı konsolosluklar, ajanslıklar, kimi de İstanbul'daki elçiliklere başvurup haklarını arayabilirler. Hıristiyan devletleri can kulağıyla dinliyor. Üstelik hiçbir şikayetleri olmadığı zamanda onlar adına hayali şikayetler uyduruluyor” (B. Şimşir, a.g.e., s 14.)

²³⁴ Sadri Maksudi Arsal, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet” **Tanzimat**, I, İstanbul 1940, s 68. Bu konular, yayınlanmış İngiliz belgelerinden hareketle ifade edilecek olursa; Rodos Konsolos Vekili A. Boutt: “Hıristiyanların dinlerini yaşamaları ile ilgili herhangi bir sınırlama yoktur. Hatta diyebilirim ki buradaki Müslümanlar bu konuda Hıristiyanlardan daha toleranslı değildir” (H. Çelik, **Dışişler**, s 134.) Bir başka İngiliz Konsolos, “Müslümanların Hıristiyanları kendi dinine çevirmeleri diye bir şey kesinlikle yoktur... Türkler Hıristiyanların kilise yapmalarına ve dini ayinlerine engel değil, bilâkis yardımcı olurlar. Dini ayinlerin yapılması sırasında güvenlik açısından yardım ederler ve töreni kesecek herhangi bir olaya engel olurlar.” B. Şimşir, a.g.e., s 57.

²³⁵ Cemil Meriç, **Umrandan Uyarlığı**, İstanbul 1996, s 39-40.

²³⁶ S. Yarasimos, **Az gelişmişlik**, II, s 15.

²³⁷ S.R. Sonyel, “**Gayrimüslim**”, s 349.

²³⁸ E.Engelhardt, **Tanzimat**, çev. Ayda Düz, İstanbul 1976, s 77.

III- BÖLÜM

OSMANLILIK DÜŞÜNÇESİNE TEPKİLER

1- Müslümanların Tepkisi

Tanzimatla yapılan yeniliklere müslüman halk şüphe ile yaklaşmıştır. Dönemin resmi ideolojisi olan Osmanlılık fikri de diğer yenilikler gibi şüphe ve endişe ile karşılanmıştır. Bunda devlet adamlarının halka, olumsuz ve umursamaz tavrının da büyük etkisi olmuştur. Müslümanlar tavır olarak devlete sadakatten ayrılmayıp büyük yükü omuzlanırken, çıkarları zedelenen devlet adamları ve eşraf aynı özveriyi gösterememiştir.

a- Aydınların

Aydınlarımız Tanzimat hareketinin yapılması gerektiği konusunda müttetikler. Fakat takip edilen yolun yanlış, yöntemin hatalı olduğu için Tanzimat hareketini eleştirmişlerdir.

Tanzimat'la birlikte Mustafa Reşid Paşa'nın yapmış olduğu yeniliklere en büyük desteği Şinasi vermiştir. Şinasi, yapılanlara ve yapılmak istenenlere sonuna kadar destek olur. Mustafa Reşid Paşayı överken bazen "Medeniyet Resülü" bazen de "Fahrî-ı Cihan-ı Medeniyet"¹ diyecek kadar ileri gider. Namık Kemal'de Tanzimat'a sahip çıkar ve Tanzimat'ın ilanı olmasaydı, Mısır meselesi, Karadağ, Sırbistan ve Kırım muharebelerinden başarı ile çıkılamayacağını ifade eder². Fakat Kemal, Tanzimat'ı hukukî ve samimi bulmayarak tamamen devletin bekasını temin için siyasî bir hareket olduğunu da ifade eder³. Yenilik ve Islahat hareketlerinin devam ettirilmesini isteyen Kemal, Padişahın otoritesini sınırlamak için yabancı devletlerin kefaletini zorunlu görmektedir. Zira dahilde padişaha karşı çıkacak bir güç olmadığını düşünür⁴. Yabancı devletlerin müdahalelerine yol açtığı için de Islahat Fermana karşı çıkar. Tanzimat ve sonrası yeniliklerde Avrupa kefaletini zorunlu gören,⁵ Namık Kemal Fermanın devlete ve hükümetin şekline düzen vermesi gerekirken sırf

¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1997, s 200.

² Namık Kemal, "Tanzimat", *Türkiye Günlüğü*, yay: Sıddık Çalık, Kasım 1989, s 4.

³ Namık Kemal, *a.g.m.*, 3; İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, 1, İstanbul 1940, s 778.

⁴ İ. Sungu, *a.g.m.*, s 781-782.

⁵ Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1992, s 57.

Batılıları tatmin içi Gayrimüslimlere haklar tanınmasından rahatsızlık duymaktadır⁶. Kemal Islahat fermanının getirdiği imtiyazlardan Müslümanların mahrum kaldığını, böylelikle “Tebaa-i padişahi yerine bürudet ve nifak düşürdüğü”nü ileri sürmektedir⁷. Ziya Paşa da Tanzimat’ı bir çok noktadan eleştirmiştir. Bu eleştirilerde Âli ve Fuad Paşalara karşı almış olduğu cephe münasebetiyle her türlü fırsatı değerlendirme düşüncesi de mevcuttur⁸. Ziya Paşa da yapılan ve yapılacak ıslahatlarda Avrupa kefaletini zorunlu görmektedir⁹. Fakat Paşa, Islahat Fermanı ile Gayrimüslimlere, Müslümanlardan fazla ayrıcalık tanındığını düşünerek rahatsızlığını ifade ediyor¹⁰. Namık Kemal, Ziya Paşa ve arkadaşları Türklüğün şuurunda oldukları gibi Osmanlıcılardır da¹¹. Osmanlıcılık düşüncesini, ideoloji haline bu aydınlar sokmuştur. Bunu Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendinin eserlerinde görmemiz mümkündür¹². Fakat düşünce olarak Osmanlıcı olan aydınların, Gayrimüslimleri her cihetçe kendilerinden aşağı görmeleri de çelişkidir¹³. Yeni Osmanlılar “müsavat” meselesini yazarken hitap ettikleri Müslüman halkın duygu ve düşüncelerine tercüman olacak şekilde yazmışlardır¹⁴. Bu, Gayrimüslimlerin tepkisini çekmektedir. Yeni Osmanlılar Cemiyetinin mensuplarından Ebuzziya Tevfik, Cemiyetin amacını şöyle açıklamaktadır; Osmanlı halkını ırk ve din ayırmaksızın özgürlük içinde tek vücuda halinde birleştirmektir. Hıristiyanların cemiyeti suçlamaları yanlıştır¹⁵ demektedir.

Tanzimat dönemi Osmanlıcılık fikrine en ciddi tenkitleri Ziya Gökalp yapmıştır. Tanzimat döneminde siyasilerin Osmanlıcılık politikasına, Osmanlı Milleti oluşturma gayretlerine ve politikanın başarısızlığını eleştirmiştir¹⁶. Gökalp “*Tanzimat, güya milliyet sevdasıyla hoşnutsuzluk gösteren Hıristiyan unsurları tatmin için ‘Osmanlılık’ mefhumu Müslim ve Gayrimüslim bütün ahaliye teşmil etmeye çalıştı(...) Fakat Tanzimat umduğuna nail olamadı. Hıristiyan unsurlar Osmanlılık hukukunu malik olmayı bir lütuf gibi kabul etmediler; onu kendilerini temsil için kurulmuş bur tuzak suretinde telâkki ettiler. Binaenaleyh ‘Biz Osmanlı değiliz, Osmanlı olmayacağız’ dediler*”¹⁷ der. Ziya Gökalp, çeşitli

⁶ İ. Sungu, a.g.m., s 95-96.

⁷ M. Türköne, a.g.e., s 69.

⁸ M. Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma*, Erzurum 1970, s 125.

⁹ İ. Sungu, a.g.m., s 786-787.

¹⁰ M. Türköne, a.g.e., s 70.

¹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1994, s 76.

¹² A.H. Tanpınar, a.g.e., s 152-153.

¹³ M. Türköne, a.g.e., s 70-71.

¹⁴ M. Türköne, a.g.e., s 71.

¹⁵ Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, yay: Şemsettin Kutlu, İstanbul 1973, s 228.

¹⁶ Peyami Safa, *Türk İnkulâbına Bakışlar*, İstanbul 1993, s 40

¹⁷ Kâzım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1975, s 58.

mezheplerden müstakil bir Osmanlı milleti oluşturarak, Batının sempatisini ve devletin birliğini koruma teşebbüsünü kesinlikle yanlış bulur¹⁸. Osmanlılık düşüncesindeki “Osmanlı” tabirinin faydasız ve Türk Milleti için zararlı olduğunu ifade eder¹⁹. Gökâlî’ye göre “Osmanlı enmûzeci Türk enmûzecinden büsbütün başka idi. Türk kalanlar, Osmanlı olamamışlardı. Osmanlı olanlar, artık Türk değil idiler”²⁰ der. Yusuf Akçura’da Osmanlılığı eleştirenlerdendir. Akçura, Osmanlı Milleti oluşturmanın Müslümanlara ve Türklere faydalarının olabileceğini fakat siyasî bir yol olarak takip edilemeyeceğini belirtir²¹. Osmanlılık fikrin ve Osmanlı Milleti oluşturulmasını kimsenin istemediğini, devlet adamlarının zorlama ile yaptıklarını, fakat başarılı olamadıklarını ifade eder²². Yani, tamamen suni bir harekettir. Ahmet Ağaoğlu ve Fuad Köprülü de Tanzimat’ı eleştirirler²³. Köprülü: “Tanzimat dediğimiz inkılâp hareketi o zamana kadar tam bir ortaçağ cemiyeti mahiyetinde olan Osmanlı cemiyetinin tabii ve dahili tekâmülü neticesi olarak değil de bu emperyalist ve kapitalist medeniyetin zorla kendini kabul ettirmesi neticesi olarak ortaya çıktı”²⁴ demektedir.

Aydınlarımızın genel olarak Osmanlılık düşüncesine bakışını ikiye ayırabiliriz. Birincisinde bir yandan Yeni Osmanlılar, Osmanlılığı (İttihad-ı Osmani) sahiplenerek aydın bazında geliştirilmesini sağlamışlardır. Fakat diğer yandan da İslamcılık düşüncesine sahip oldukları bilinmektedir. Bu iki düşüncüyü o dönem için kesin hatlarla ayırmamız mümkün değildir. İkincisinde ise II. Meşrutiyet döneminde Osmanlılığı ve Tanzimat’a eleştiriler artmış, farklı fikir grupları belirerek sınırlar netleşmiştir. Osmanlılık düşüncesi, taraftarı olmakla birlikte etkisini ve önemini yitirmiştir.

b- Taşrada Bürokrasinin ve Tebaanın Tepkisi

Tanzimat’ın getirdiği yeniliklerin uygulanmasına, en büyük muhalefet, nüfuz ve menfaatleri tehlikeye düşen ayan ve ulemeden gelmiştir²⁵. Taşradaki idare hala ayanların veya onların uzantısı olan şahısların elindeydi. Keyfi olarak hüküm sürmeye alışmış olan sancak

¹⁸ Uriel Heyd, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, çev: Cemil Meriç, İstanbul 1980, s 51.

¹⁹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Haz: İbrahim Kutluk, Ankara 1976., s 3.

²⁰ Ziya Gökalp, “Türklük ve Osmanlılık”, *Makaleler*, Haz: Şevket Beysenoğlu, I, İstanbul 1976, s 57.

²¹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Yay: Enver Ziya Karal, Ankara 1991, s 19.

²² Y. Akçura, *Üç Tarz-ı*, s 28-30.

²³ P. Safa, *a.g.e.*, s 42.

²⁴ Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, Ankara 1989, s 86.

²⁵ Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Bellekten*, XXVIII/112, s 615.

beyleri, voyvodalar ve mültezimler yenilikçilere karşı çıktılar²⁶. Muhalefet edenler arasında bir çok Vali de vardır²⁷. Taşra idaresinde Gayrimüslimlerin lehine bir takım düzenlemeler yapılmıştı. Düzenlemelerin ağırlık noktasını idarî yapılanmanın muhtelif birimlerinde oluşturulan meclislere Gayrimüslimlerin alınması oluşturmaktadır. Gayrimüslimlerin meclislere girmesi Müslüman üyelerin tepkisine ile yol açmıştır²⁸. Ulemâ yapılan yeniliklerden son derece rahatsızdır. Ayrı dinlerden olan halkın eşitliği ulema için yeni ve kabul edilemez bir şeydi²⁹. Tanzimat'ı ve Gayrimüslimlere yönelik yapılan yeniliklerin İslam ahkâmına aykırı olduğunu ifade ediyorlardı³⁰. Reşid Paşaya din ve din işlerine önem vermeyen biri nazarıyla bakıyorlardı,³¹ Paşayı tekfir ederek gazabı-ı ilahiden söz ediyorlardı³². Ulema “*Şeriat elden gidiyor. Hıristiyan ile Müslüman arasında müsavât olur mu? Padişah itikatsızın biri... Reşid Paşa küffar tarafından satın alınmış bir şahıstır. Mehmet Ali Paşa da Islahat yaptı. O Müslüman kaldığı halde, bizimkiler kâfirleşiyorlar*” gibi itirazlarda bulunuyorlardı³³. Hatta daha da ileri gidilerek, devlet adamlarını “küfürle” suçlayan bir fetva Mekke Şerifi’nden alınmıştır³⁴.

Vali, mültezim, toprak ağası ve ulema rahatsızlıklarını direk idareye iletmekten çekinerek, halkı “*şeriat elden gidiyor*” diye kışkırtmayı tercih etmişlerdir³⁵. Müslüman halkın çoğunluğu Gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklardan hoşlanmıyor,³⁶ “Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında eşitlik de ne oluyor, zaten devletin gerilemesi, hep Hıristiyan âdetlerinin benimsenmesinden ileri gelmiyor mu?” gibi sözlerle bunu ifade

²⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic’ül Vukuat*, yay: Neşet Çağatay, III-IV, Ankara 1980, s 287; Niyazi Berkes, *Türkiye de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s 242.

²⁷ Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Tarihi 1700-1938*, İstanbul 1974, s 243.

²⁸ İlber Ortaylı, “Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1994, s 487; Aynı Müellif, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1995, s 82.

²⁹ N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 172.

³⁰ H. İnalçık, “*Gülhane*”, s 615.

³¹ Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul 1332, s 39.

³² Edouard Driault, *Şark Meselesi*, mütercim Mehmet Nafiz, İstanbul 1329, s 218.

³³ T. Ünal, a.g.e., s 243; Vedat Onur, *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları*, [Ankara1964], s 43.

³⁴ İ. Ortaylı, *En Uzun*, s 87.

³⁵ Salâhi R. Sonyel, *Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayri-Müslim Uyuakları Üzerindeki Etkileri*, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim- 3 Kasım 1989, Ankara 1994, s 345.

³⁶ Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Belleten*, XXVIII/ 112, Ankara 1964, s 624; S.R. Sonyel, “*Gayrimüslim*”, s 345.

ediyorlardı. Ayrıca “Mustafa Reşid Paşa kâfirdir. Şeriat elden gidiyor”³⁷ diyerek tepkilerini Mustafa Reşid Paşa ve takipçileri üzerinde yoğunlaştırıyorlardı³⁸. Halk Gayrimüslimlere tanınan hakları kabullenemiyor ve bir türlü alışamıyordu³⁹. Müslümanların tepkisini, yapılan yeniliklerden ziyade yapılış tarzı ve şekli rahatsız etmekteydi⁴⁰. Zira Reşid Paşa ve takipçileri Müslüman halkın hissiyatını, fikirlerini pek umursamıyor, yaptıklarınının memleket için değil de, sanki yabancı ülkelerin övgü ile bahsetmeleri içinmiş gibi tavır takınıyorlardı. Milletini dini ve milli hislerinin rencide edilip edilmediğine bakmaksızın, Paris ve Londra gazetelerinde kendi haklarında çıkacak övgü dolu kelimeleri tercih etmişlerdir. Dini ve milli değerleri küçümseyerek, halk arasında şarap içerek, Avrurpalı Reşid gibi giyinerek milletle ters düşüyorlardı. Yapmak istediklerine başta kendileri mani oluyorlardı⁴¹. Halkın hemen hepsi: “*Âbâ ve ecdadımızın kanyla kazanılmış olan hukuk-u mukaddese-i milliyemizi bugün gaib ettik. Millet-i İslamiyye Millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslâm'a bu bir ağlanacak gündür*”⁴² diyorlardı. Fermanı mühürlemeyi reddeden Hariciye Müsteşarı Safvet Efendi, halkın itibarını kazanırken, fermanı hazırlayanlar arasında yer alan Şeyhülislam Arif Efendi tepki görüyordu⁴³. Müslümanlar eşitliğin kendilerini ikinci sınıf vatandaş konumuna ittiğini düşünerek eski günlerin özlemi ile yaşıyorlardı⁴⁴. Dini hisleri incitilmişti. Bu eşitliğin Kur’ana aykırı olduğunu ve zımmîlere tanınan imtiyazların şeriatce kendilerine verilen hakların kısıtlanması olduğunu ileri sürmekteydiler⁴⁵.

Halkta ve bürokraside uygulanan politikalara karşı bir tepki hareketi olarak aynı dönemde vuku bulan Kuleli Vak’asının gerçekleşmesi dikkat çekicidir.

1859’da Padişahı tahttan indirmeye yönelik bir tepki hareketi tespit edilir. Şeyh Ahmet Efendi liderliğindeki komite faaliyete geçmeden yakalanırlar. Yargılanmaları Kuleli de

³⁷ Hüseyin, E. Yurdaydın, “Düşünce ve Bilim (1600-1839)”, **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti Devleti (1600-1908)**, Yay. Sina Akşin, İstanbul 1995, s 315; Mustafa Cezzar, “Tanzimat Fermanı, Nasıl İlan Edildi ? Nasıl Karşılandı Nasıl Tatbik Edildi”, **Resimli Tarih Mecmuası**, V/ 25, Ocak 1952, s 1198.

³⁸ Yılmaz Öztuna, “Tanzimat Muhalefeti”, **Tercüman**, 26 Ağustos 1987, s 6.

³⁹ Galata Voyvoda Karakolunda bir tabur ağasına, Hristiyanlar ara sıra bir Müslüman yakalayarak getirir ve “bana gavur” dedi diye cezalandırılmasını isterlermiş. Tabur ağası “ey oğul anlatamadık mı? Şimdi Tanzimat var, gavura gavur denmeyecek, söyleye söyleye dilimizde tüy bitti” diye suçluyu azarlarmış. Abdurrahman Şeref, **Tarih Musahabeleri**, İstanbul 1339, s 73.

⁴⁰ T. Timur, **a.g.e.**, s 85.

⁴¹ M.A. Ubucini, **1855’de Türkiye**, çev: Ayda Düz, I, İstanbul 1977, s 130.

⁴² Ahmet Refik, “Türkiye’de Islahat Fermanı”, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, S.4 (81), İstanbul 1 Temmuz 1340, s 195; Gülnihal Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, Ankara 1996, s 60; Cevdet, **Tezâkir**, yay: Cavit Baysun, Ankara 1991, I, s 68.

⁴³ Bilal Eryılmaz, “Osmanlılarda Millet Sistemi”, **Osmanlı Tarihi**, yay: Bekir Şahin, IV, İstanbul 1993, s 68.

⁴⁴ M. Türköne, **a.g.e.**, s 211.

olduğundan “Kuleli Vak’ası” olarak bilinen harekette komitecilerin neden böyle bir harekete giriştiğini, siyasal tavırlarının ne olduğunun tam olarak tespit edilememiştir⁴⁶. Vambery, Engelhardt ve Yorga gibi tarihçiler bu hareketin Meşrutî idareye, Padişahın yetkilerini sınırlandırmaya yönelik bir tepki olduğu kanaatinde dirler⁴⁷. A. B. Kuran daha da ileri giderek, “Tanzimat’tan sonra yükselen bir inkılâp âbidesi... Bu teşebbüsü hürriyete doğru atılmış ilk adım olarak” tarif eder⁴⁸. Bu fikirlerin yanı sıra olayı gerici ve şeriata yönelik bir hareket olarak yorumlayanlarda vardır⁴⁹. Yukarıdaki fikirlerden de anlaşılacağı gibi olay hakkında net bir görüş ve fikir çıkarmamız mümkün değildir.

Müslümanların idareden rahatsızlıkları açıktır. Üstelik sarayın israf ve sefahati artarken, halkın ekonomik şartlarının günden güne bozulması genel bir hoşnutsuzluğa sebep olmaktadır⁵⁰. Asıl rahatsızlık Osmanlılık Politikası gereği 1839 ve 1856 İslahat Fermanlarındaki anasır-ı müsavatin temini için Gayrimüslimlere verilen haklardır. Bu eşitlik prensibinin ve üretilen politikaların “Şeriat ahkamına” aykırı olduğu telakki edilerek, Padişahın ve hükümetin bu hükümlere karşı kusur ettiği düşünülmüştür⁵¹. Bir halk hareketi olarak daha evvelki benzerlerinden ayrılan harekete, Osmanlılık ve eşitlik politikasına karşı bir tepki hareketidir denilebilir.

Sonuç itibariyle Tanzimat ve İslahat Fermanları birkaç devlet adamı istisna, halkın tasvip ve tasdikine mazhar olamamıştır⁵².

⁴⁵ G. Bozkurt, *Osmanlı*, s 60.

⁴⁶ İ. Ortaylı, *En Uzun*, s 236; Enver Koray, *Türkiye’nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1991, s 146.

⁴⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara 1994, s 90.

⁴⁸ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s 7-8.

⁴⁹ N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 268

⁵⁰ Recai G. Okandan, *Umumi Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul 1948, s 75; Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk- İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul 1969, s 102-103; N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 268.

⁵¹ Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak’ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1937, s 12-13; Y.A. Pedrasyon, “1859 Yılında ‘Kuleli Vakası’nın Karakterine ve Bunun Türkiye Tarihindeki Yerine Dair”, *Çev: İ. Kaynak, Belleten*, XXXIII/132, Ankara 1969, s 592-593, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul 1952, s 90; R.G. Okandan, a.g.e., s 108; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1972, s 188-189; Hüseyin Çelik, *Ali Suavî ve Dönemi*, İstanbul 1994, s 21; Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, Der: M. Türköne- T. Önder, İstanbul 1994, s 284-285.

⁵² R.G. Okandan, a.g.e., s 111.

2- Gayrimüslimlerin Tepkisi

Gayrimüslimleri iki kategoriye ayırmamız mümkündür. Genelde gayrimüslim vatandaşlar yapılan yeniliklerden memnundurlar fakat yetkileri sınırlanan , çıkarları zedelenen ruhban sınıfı ve Osmanlı devleti üzerinde nüfuz peşinde koşan yabancı devletler hiçbir zaman memnun olmamışlardır. Amaçları başka iken , suçu devlete ve devlet adamlarına bularak her fırsatta şikayet içinde olunmuştur.

a- Ruhbanların

Hıristiyan ruhban sınıfı, gelişmelerden son derece rahatsızlık duymuşlardı. Islahat ve bir takım düzenlemelerin yapılmasına son derece karşıydılar. Hükümetin eşitlikten söz etmesi muhtelif cemaat imtiyazlarının lagv edilmesini veya tâdil edilmesini gerektireceği şüphesizdir. Onlara göre gayrimüslimlerin hükümetin kanunlarına tâbi olmaları, özel bire himayeden ve müdafaa vasıtasından mahrum olarak Müslümanlara teslimiyet demektir⁵³.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı edildiği Gülhane'de bütün Gayrimüslim cemaat liderleri de hazır bulunmuşlardı. Fermanın ilanından Rum Patrikliği son derece rahatsız olmuştur. Gayrimüslim milletler için genel bir eşitliğin söz konusu olması patriğin rahatsızlık sebebiydi. Rum cemaati o güne kadar diğer Gayrimüslimlerin üzerinde bir statüye sahiptir. Ortodoks patrikhanesi üzerinde önemli bir konuma sahip olan Rumlar diğer Ortodoks kavimlere nazaran imtiyazlı bir konuma sahiptir⁵⁴. Konumunu yitireceğini fark eden patrik, Ferman okunarak kırmızı atlastan bir keseye konulduğunda "*İnşallah bir daha bu keseden çıkmaz*" sözleriyle rahatsızlığını ifade etmiştir⁵⁵.

Islahat Fermanı'ndan ruhani reisler de memnun değildirler. Çünkü fermanla kendileriyle ilgili geçen hükümlerden, memnun olmaları mümkün değildir. Ferman, papazların ve ruhanilerin, yetkilerinde önemli değişiklik yapıyordu. Partik'in sadece dinî yetkileri olduğu söyleyerek dünyevi yetkileri elinden alınıyordu⁵⁶. Artık cemaat yönetimi din adamı olan ve olmayan karma meclis tarafından yapılacaktır. Din görevlilerinin halktan keyfi olarak para toplamaları yasaklanarak, çeşitli vergiler alması da kaldırmıştır. Din adamlarına

⁵³ Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi Asr-ı Hâzırda Avrupa*, II, terc., Ali Reşad, Dersaadet 1325, s 388.

⁵⁴ İlber Ortaylı, *Tanzimat*, T.C.T.A., VI, İstanbul 1985, s 1546; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul 1941, s 185; V. Onur, *a.g.e.*, s 44.

⁵⁵ M. Cezar, *a.g.m.*, s 1198; V. Onur, *a.g.e.*, s 43; E.Z. Karal, *Osmanlı*, V, s 187.

⁵⁶ Gülnihal Bozkurt, "Islahat Fermanının Düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum*, XXV/146, 1993, s 25

belirli bir maaş bağlanarak suiistimal kapısının kapanması sağlanmıştır⁵⁷. Millet Sistemindeki düzenlemeler cemaatlerde yeni bir yapılanma süreci başlatmıştır. Kilise yönetiminde ruhanilerin etkin ve geniş yetkileri sınırlandırılarak, yetkileri kilise meclislerine veya halk meclislerine devredilmiştir⁵⁸. Millet meclislerine halktan temsilci girmekle Osmanlı hükümetine sadık kişilerde girebilirdi. Bu durumda Ruhanileri son derece rahatsız ediyordu⁵⁹.

İzmit Başpiskoposunun, Islahat Fermanı'nın imza töreninden çıkarken "Umalım ki Tanrı, bu kadarla kalsın"⁶⁰ tarzındaki ifadesi ilginçtir. Din adamlarının rahatsızlığı, Osmanlılık münasebetiyle tesis edilen eşitlik politikasından dolayı, ayrıcalıklı konumlarını ve cemaat üzerindeki yetkilerini kaybetmek korkusundan kaynaklanıyordu⁶¹.

b- Reyanın

Gayrimüslim halk, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın sonucu olarak üretilen politikalardan son derece memnundur. Artık raiyet konumundan çıkarak millet-i hakime durumuna geliyorlardı⁶².

Bu genel memnuniyetin tek istisnası Rumlardır. Rumlar Tanzimat'a kadar Hıristiyanlar içinde diğer milletlere göre imtiyazlı bir konuma sahiptiler. Tıpkı Ruhani reisleri gibi onlar da bu konumu yitirmekten rahatsızdılar. Sosyal yapı içerisinde statü olarak Müslümanlardan sonra Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gelmektedir. Islahat fermanından sonra Rumlar, "Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslamın tefevuluna râzı idik"⁶³ diye söylenmeye başladılar. Rumlar; Ermeni ve Yahudilerle aynı haklara sahip olmayı içlerine sindiremiyorlardı⁶⁴.

⁵⁷ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Teb'a nın Yönetimi*, İstanbul 1990, s 16; Bülent Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul 1996, s 86; Ahmet Refik, "Islahat", s 196; G. Bozkurt, "Islahat", s 25

⁵⁸ İ. Ortaylı, "Din", s 481; Cevdet Küçük, "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", T.C.T.A.,I, İstanbul 1985, s 1018; N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 212, B. Tanör, a.g.e., s 86.

⁵⁹ N. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s 212.

⁶⁰ Yorgo Benlisoy – Elcin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ankara 1996, s 44; Salâhi R. Sonyel, *Minorities And The Destruction Of The Ottoman Empire*, Ankara 1993, s 153.

⁶¹ Orhan Koloğlu, "Tanzimat'ın Yankıları", *Tarih ve Toplum*, XII/71, Kasım 1989, s 15; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", T.C.T.A., V, İstanbul 1985, s 1000; A.Cevad Eren, "Tanzimat", İ.A. ,IX, Eskişehir 1997, s 720; G. Bozkurt, *Osmanlı*, s 63; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev: Osman Akınhay, I, İstanbul 1997, s 74; C. Seignobos, a.g.e., s 388; Ufuk Gülsoy, "1856 Halep ve Nablus Olayları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, İzmir 1994, s 280.

⁶² Ahmet Refik, "Islahat", s 196.

⁶³ Ahmet Refik, "Islahat", s 196; Cevdet, *Tezahir*, I, s 68.

⁶⁴ E.B. Şapolyo, a.g.e., s 185; İ. Ortaylı, *Din*, s 487.

Osmanlıcılık politikasının her zümreyi memnun etmesi mümkün değildi. Fermanla sağlanan hakları herkes kendi çıkarları ve menfaatleri açısından yorumluyordu. Müslümanların gayrimüslimlerle hukukî bir eşitliği sindirmesi, gayrimüslimlerin de kendi aralarında eşitliği benimsemesi kolay değildir. Devletin takip ettiği politika, çıkarları ve imtiyazları zedelenen cemaatlerce muhalefet görmüştür. Gayrimüslimler, üretilen yeni politikaları da samimi bulmamışlardır. Gerek dış, gerek iç baskı sonucu tanınan imtiyazların herkesi tatmin etmesi de mümkün olmamıştır. Devletin bir takım haklarla kendilerini kandırarak, tuzağa düşürdüğü kanaatine kapılan gayrimüslimler, yapılan yeniliklere karşı olumlu bir yaklaşım içerisine girmemiştir.

SONUÇ

Tanzimat hareketi Osmanlı tarihinin son perdesi olarak önemli bir değişimi ifade ederken, Cumhuriyetimiz için ön hazırlık safhasını ve alt yapısını teşkil eder. Üzerinden yüz elli yıldan fazla zaman geçtiği halde halen güncelliğini korumakta ve her geçen gün üzerinde daha fazla çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Fakat günümüzde herkes tarafından eleştirilen dönem adeta tarihimizin “lanetlisi” durumundadır. Dönemi savunmaktan ziyade daha iyi anlamak açısından bir yorum yapmak gerekirse; yapılan düzenlemelerin özünde, devleti dağılmaktan ve çöküşten kurtararak bekasını temin etmek düşüncesinin yattığı bilinmelidir.

19. yüzyılın milliyetçilik asrı olması, bünyesinde bir çok etnik kimlikleri barındıran devletler için bir yıkım olmuştur. Osmanlı devleti'nin, yapısı itibariyle en önemli meselelerden birisi, yayılan milliyetçilik fikrinin bünyesinde barındırdığı gayrimüslimler üzerindeki tesirini engelleyerek, buna karşı alternatif politikalar üretmek olmuştur. Tanzimat'a kadar Osmanlı ile bünyesindeki farklı etnik kimlikler arasında hiçbir problem olmamıştır. Devletin güçlü olduğu dönemlerde sistem çok güzel işlemiş, feth edilen yörelerdeki azınlıklara etnik ayırım ve baskı yapılmadan tam bir serbestlik tanınarak kendi dini liderleri yönetiminde hayatlarını rahatça sürdürmüşlerdir. Muasırı olan hiçbir devlette görülmeyen hoşgörü ve anlayış, devletin bu kadar uzun ömürlü olması ve geniş coğrafyaya yayılmasının sebeplerinden birisini teşkil eder. Devletin zaafa uğrayarak, kurumlarındaki bozulma sistemde aksaklıklara neden olmuş, bu durumda uluslararası ilişkilerde gayrimüslimler bahane edilerek istismar edilmiştir.

II. Mahmud zamanında başlayan, Abdulmecid döneminde Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla ivme kazanan, Abdulaziz devrinde muhtelif fermanlarla desteklenen yenileşme hareketlerinde halkın herhangi bir zorlaması olmamıştır. Değişiklikler padişah ve devlet adamlarının iyi niyetleri ile başlamış ve dış müdahalelerin zorlamaları neticesinde kontrolden çıkmıştır. Yabancı müdahaleler “medeniyet” formülüyle perdelenerek, aslında emperyalist bir anlayışla devletin gelişmesini ve sosyal yapıdaki kalkınmayı önlemeye yöneliktir. Araç olarak gayrimüslimler seçilmiş ve bu anlayış onları müslümanlara karşı koruma şeklinde tezahür etmiştir. Her dış müdahalede dini taassubun da etkisiyle “Islahat programları” adı altında “Müslim, gayrimüslim eşitsizliği”, “Ortodoksların, Katoliklerin, Protestanların hakların korunması” bahaneleriyle Osmanlı devletinden yeni çıkarlar temin etmek amacıyla azınlıkların kullanıldıkları görülür. Oysa dönem içerisinde karşılaştırıldığında, hıristiyanlar genellikle müslümanlardan çok daha iyi durumdadırlar.

Devlet asrın ideolojisi olan milliyetçilik düşüncesinden gayrimüslimleri kurtararak, onlara eşit haklara dayalı devlet anlayışı öngören Osmanlılık fikrini ikame etmeye çalışmıştır. Fakat bir yandan eşitlik ilkesine dayanarak Osmanlı vatandaşlığı teşekkül ettirmeye çalışılırken, diğer yandan da dini teşkilatlanmaları himaye edilerek kendi içlerinde milliyetçiliğin gelişmesi adeta teşvik edilmiştir. Bütün gayretlere rağmen müslüman ve gayrimüslim birlikteliği ve kaynaşması temin edilememiştir.

Gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar her iki unsuru birbirine yakınlaştırmadığı gibi, daha da uzaklaştırmıştır. Gayrimüslimler için Osmanlılık fazla bir şey ifade etmemiş, Osmanlılık siyasetini kendilerinin bağımsızlığın önlemeye yönelik bir tuzak olarak görmüşlerdir. Osmanlı kimliğini suni kabul ederek kendi etnik kimliklerine sık sıkıya sarılmışlardır.

Müslümanlar gayrimüslimlere yönelik politikalardan ve “müsavat” meselesinden son derece rahatsızlık duymuşlar, devletin kendilerini ikinci sınıf vatandaş konumuna ittiğini düşünerek eski günlerin özlemi ile yaşamışlardır. Müslüman halk hıristiyan misyoner faaliyetlerinden de etkilenerken, buna karşı tepki olarak İslam’a daha sıkı sarılmışlardır. Basın-yayın yolu ile aydınların da desteği İslamcılık akımını oluşturmuştur. Osmanlılık siyaset olarak zayıflasa da etkisini sürdürmüştür. Düşünce, aydın bazında taraftarlarını II. Abdulhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde bulacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

A-ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a-Cevdet Tasnifi

-Hâriciye

2854, 5620

b-İrâde Tasnifi

-Dâhiliye

207, 488

-Hâriciye

151, 216, 285, 377, 349, 588, 766, 784, 807, 832, 869, 966, 1059, 1143, 1158, 1396, 1507, 1623, 1956, 2117, 3102,

c-Hariciye Nezâret-i Mektûbi Kalemî

8-26/625, 18-24/1511, 45-93/499, 37-67/3400

B- KAYNAK VE TETKİK ESERLER

1-KAYNAK ESERLER

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, **Tarih Musahabeleri**, İstanbul 1339.

AHMED CEVDET PAŞA, **Mâruzat**, (yay: Yusuf Halaçoğlu,) İstanbul 1980.

----, **Tarih-i Cevdet**, XI, İstanbul 1309.

----, **Tezâkir**, (yay: Cavit Baysun), Ankara 1991.

AHMED LÜTFİ EFENDİ, **Tarih**, (yay. Münir Aktepe), IX-XII, Ankara 1989

AHMET REFİK[ALTINAY], **Onüçüncü Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı**, İstanbul 1988.

----, "Türk İdaresinde Bulgaristan", **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**

VIII/7, İstanbul 1933, s 1-44.

----, **Lale Devri**, İstanbul 1331.

----, **Eski İstanbul**, [İstanbul] 1931

ALTUNDAĞ, Şinasi, "*Mehmed Ali İsyanında, Yardım Talebinde Bulunmak Üzere 1832 Tarihinde Namık Paşanın Hususî Elçi Olarak Londra'ya Gönderilmesi*", **Tarih Vesikaları**, II /12, Nisan 1943, s 441-453.

BARCAN, Ömer Lütfü, **XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki Ve Mali Esasları, Kanunlar,I**, İstanbul 1943 .

“Islahata Dair Taraf-ı Vekalet-i Mutlakaya Hitaben Bâlâsı Hattı Hümâyün”, **Düstur** , I. cilt 1. Tertip, İstanbul 1278, s 8-13.

FATMA ALİYE, **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı** ,İstanbul 1332.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar**, I, İstanbul 1964.

İNALCIK, Halil, “*Bosna’da Tanzimat’ın Tatbikine Ait Vesikalar*” , **Tarih Vesikaları**, I/ 5, 1941, s 374-389.

-----“*Tanzimat ve Fransa*” , **Tarih Vesikaları**, II/8, Ağustos 1942, s 128-139

“Gülhane de Kıraât Olunan Hattı Hümayununun Suretidir”, **Düstur**, I. cilt, 1. Tertip,İstanbul 1278, s 4-8.

KARAL, Enver Ziya , “Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler”, **Tarih Vesikaları**, I /1,İstanbul Haziran 1941, s 45-65.

----- , **Selim III’ ün Hatt-ı Hümâyunları – Nizam-ı Cedit 1789-1807**, Ankara 1946.

KURAT,Yuluğ Tekin, **Sultan Mahmud II. Zamanına Ait Bir Belge**, Ankara 1969.

MEHMED MEMDUH, **Mir’ât-ı Şuûnât** ,(haz: Hayati Develi), İstanbul 1990.

MUSTAFA NURİ PAŞA, **Netâyic’ül –Vukuat** ,(yay: Neşet Çağatay), III-IV, Ankara 1980.

MUSTAFA CELALETTİN PAŞA, **Mir’ât-ı Hakikat** , I , İstanbul 1326.

MUSTAFA SAMİ EFENDİ, **Avrupa Risalesi** , (haz: M. Fatih Andı), İstanbul 1996.

POOLE, Stanly Lane, **Lord Stratford Canning’ in Türkiye Anıları**, (çev. Can Yücel) , Ankara 1988 .

SLADE , Adolphus, **Türkiye Seyahatnamesi ve Türk Donanması İle Yaptığı “Karadeniz” Seferi** , (çev. A.Rıza Seyfioğlu), [İstanbul] 1945.

ŞİMŞİR, Bilal N., **İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)**, (Ter: Şinasi Oral), Ankara 1986 .

“Tâbiyyet-i Osmaniye Kanunu” , **Düstur** ,I. cilt, 1. Tertip, İstanbul 1278, s 16-18.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiye**, (yay: B.S. Baykal), II, Ankara 1987.

TOTT, Baron de , **Türkler**, (çev: Mehmet R. Uzmen), [İstanbul] 1977 .

UBICİNİ, J.H.A.[M.A.], **1855’de Türkiye** , (çev: Ayda Düz), I-II, İstanbul 1977.

-----,**Türkiye 1850**, (çev: Cemal Karaagaçlı), I-II, İstanbul Tarihsiz.

2- TETKİK ESERLER

- AHMET RASİM, **Osmanlı Tarihi**, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), [İstanbul] 1967.
- AHMED HAMDİ-MUSTAFA MUHSİN, **Türkiye Tarihi**, İstanbul 1926
- AKÇURA ,Yusuf, **Osmanlı Devletinin Dağılma Devri XVIII ve XIX .Asırlarda** , Ankara 1985.
- , **Üç Tarz-ı Siyaset**, (yay. E. Z. Karal), Ankara 1991.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed ,**Belgeler Gerçekleri Konuşuyor** , III, İstanbul 1997.
- AKYILDIZ Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1836-1856**, İstanbul 1993.
- ALİ REŞAD, **Asr-ı Hâzır Tarihi** , İstanbul 1330.
- ALİ RIZA- MEHMET GALİB, **XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali** ,I-II (haz. F. Çetin Derin), İstanbul 1977.
- ALTUNDAĞ , Şinasi, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841**, Ankara 1988.
- ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara 1997.
- ATEŞ, Toktamış, **Siyasal Tarih**, İstanbul 1994.
- AYDIN, Mahir, **Şarkî Rumeli Vilâyeti**, Ankara 1992
- BAYUR, Hikmet, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, Ankara 1974.
- BİLGEGİL, M. Kaya, **Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma** , Erzurum 1970.
- BURÇAK, Rıfık Salim, **Türk – Rus –İngiliz Münasebetleri (1791-1941)**, İstanbul 1941
- BOZKURT, Gülnihâl, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, Ankara 1996.
- , **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi**, Ankara 1996.
- BERKES, Niyazi , **İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz ?** , İstanbul tarihsiz.
- , **Türkiye de Çağdaşlaşma** , İstanbul 1978.
- BAYRAKTUTAN, Yusuf, **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme , Milliyetçilik ve Türk Ocakları (1912-1931)**, Ankara 1996.
- BENLİSOY, Yorgo- MACAR, Elçin, **Fener Patrikhanesi**, Ankara 1996.

BERİNŞTEYN, S. B.(Edtr.), **Slavyanovedeniye Vı Dorevolyutsionnoy Rossii**, Moskva 1979

CASTELLAN, Georges, **Balkanların Tarihi 14-20 Yüzyıl**, (çev., Ayşe Yaraman-Başbuğu), İstanbul 1995

CEVDET PAŞA, (Bkz. Ahmed Cevdet Paşa).

CİN, Halil- AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Türk Hukuk Tarihi** ,Konya 1989.

ÇADIRCI , Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara 1997.

ÇARK, Y . G . , **Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, İstanbul 1953.

ÇUBUK, Vâhid, **Osmanlı Teşkilat ve Siyaset Kültürü**, İstanbul 1996.

ÇELİK, Hüseyin, **Ali Suavî ve Dönemi** , İstanbul 1994.

-----, **Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İşler Komiteleri** ,İstanbul 1994.

-----, **Türk Dostu , İngiliz Türkolog Charles Wells** , Ankara 1996.

DANIŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV** , İstanbul 1972.

-----, **Türklük Meseleleri** , İstanbul 1983.

DAVİSON, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform** , çev: Osman Akınhay , I-II, İstanbul 1997.

DRİAULT ,Edouard, **Şark Meselesi** , mütercim Mehmet Nafiz, İstanbul 1329.

DURU, Kâzım Nami, **Ziya Gökalp** , İstanbul 1975 .

DUMAN, Hasan, **Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)** ,İstanbul 1982.

DOĞAN , İsmail, **Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi** , İstanbul 1991.

EBUZZİYA TEVFİK, **Yeni Osmanlılar Tarihi** , (yay: Şemsettin Kutlu) , İstanbul 1973.

ENGELHARDT, Ed., **Tanzimat**, (çev. Ayda Düz), İstanbul 1976.

ESAT, **Berlin Kongresine Kadar Ermenilerin Vaziyeti** , İstanbul 1934.

ERASLAN, Cezmi , **II. Abdülhâmid ve İslâm Birliği** , İstanbul 1995.

ERGİN, Osman [Nuri], **Türk Maarif Tarihi**, I-II, İstanbul 1977.

ERYILMAZ, Bilal, **Osmanlı Devletinde Millet Sistemi** , İstanbul 1992.

- ,**Osmanlı Devletinde Gayri Müslim Teb'a nın Yönetimi**, İstanbul 1990.
- ESMER, Şükrü , **Siyasi Tarih**, İstanbul 1944.
- FAHRETTİN- SEYFİ, **1820-1827 Mora İsyanı** , İstanbul 1934.
- FINDIKOĞLU, Ziyaettin Fahri, **Fransız İhtilali ve Tanzimat**, İstanbul 1939.
- FİNDLEY, Carter V, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîâli (1789-1922)**, (çev: ,Latif Boyacı – İzzet Akyol), İstanbul 1994.
- GEORGEON, Francois, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**,(çev: Alev Er), İstanbul 1996.
- GÜLSOY, Ufuk, **1828-1829 Osmanlı–Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâya**, İstanbul 1993.
- GÜNGÖR, Erol, **Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik**, İstanbul 1993.
- GÜRAN, Tevfik, **Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi : Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841- 1861)**, Ankara 1989.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981.
- HATİPOĞLU, M. Murat , **Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)** , Ankara 1988.
- HALAÇOĞLU, YUSUF, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, İstanbul 1986
- HEYD, Uriel, **Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri**, (çev. Cemil Meriç), İstanbul 1980.
- İLTER, Erdal, **Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası**, Ankara 1997.
- İNALCIK, Halil , **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar**, I, Ankara 1995.
-----,**Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Ankara 1943.
- İĞDEMİR, Uluğ, **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma** , Ankara 1937 .
- İPEK, Nedim, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, Ankara 1994.
- KARAL,Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi** , V-VII, Ankara 1994.
-----,**Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı** , Ankara 1943.
- KARATEPE, Şükrü, **Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme** , İstanbul 1993.
- KAYNAR, Reşat, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, Ankara 1991.
- KAYALI, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar**, (çev: Türkan Yöney) , İstanbul 1998.

- KELEKYAN, Diran, **19. Asırda İctimâ-i ve Siyâsi Avrupa**, Dersâadet 1330.
- KOHN, Hans, **Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği**, (Terc: Agah Oktay Güner), [Ankara 1991].
- KORAY, Enver, **Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası, I-II**, İstanbul 1955.
-----, **Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat**, İstanbul 1991.
- KÖKER, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul 1993.
- KUL, Ömer, **1855 Bursa Depremleri**, Atatürk Üniv. Fen-Edb. Fak. Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Erzurum 1997.
- KURAN, Ahmet Bedevi, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul 1945.
-----, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele**, İstanbul 1959.
- KURAN, Ercüment, **Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faâliyetleri 1793-1821**, Ankara 1988.
-----, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, (Der: Mümtaz'er Türköne), Ankara 1994.
-----, **Türk Çağdaşlaşması**, (Der: Mehmet Erdoğan), Ankara 1997.
- KURAT, A. Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990.
- KÜÇÜKÖMER, İdris, **Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul 1994.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (çev: Metin Kırathı), Ankara 1991.
- McCARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, (çev: Bilge Umar), İstanbul 1998.
- MARDİN, Ebul'ula, **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa**, Ankara 1996.
- MARDİN, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, (Der: Mümtaz'er Türköne –Tuncay Önder), İstanbul 1994.
-----, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, (Der: M. Türköne- T. Önder), İstanbul 1994.
-----, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul 1996.
- MERAM, Ali Kemal, **Belgelerle Türk- İngiliz İlişkileri Tarihi**, İstanbul 1969.
- MERİÇ, Cemil, **Umrandan Uygarlığa**, İstanbul 1996.
- MUALLİM NACİ, **Lügat-ı Naci**, İstanbul 1995.
- NAFİ ATUF, **Türkiye Maarif Tarihi**, [Ankara] 1930
- OKANDAN, Recai G., **Umumi Amme Hukukumuzun Ana Hatları**, İstanbul 1948.
- ONUR, Vedat, **Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları**, [Ankara 1964].

- ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul 1995.
- , **Tanzimat' dan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul 1985.
- , **Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)**, Ankara 1978.
- ÖĞÜN, TUNCAY, **Osmanlı –Rus Harplerinde Sarıkamış ve Sarıkamış Kasabasının Ortaya Çıkışı**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Eğitimi Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1992.
- ÖZCAN, Azmi, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877 -1924)**, İstanbul 1997.
- ÖZEK, Çetin, **Din ve Devlet**, İstanbul Tarihsiz.
- ÖZBİLGİN, Erol, **Osmanlı Hukukunun Yapısı**, İstanbul 1985.
- ÖZKAYA, İnyetullah C., **Osmanlılık İçinde ve Dünya Milletleri Arasında Türk Milleti**, İstanbul 1952.
- ÖZKAYA, Yücel, **Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyanlar**, Ankara 1983.
- POKROVSKİ, M. N., **Diplomatiya İ Voynı Tsarskoy Rossii Vı 19. Stoletii**, Moskva 1923.
- RÖMERAN, **Tepedelenli Ali Paşa**, (çev: Ali Kemal Aksüt), İstanbul 1939.
- SADIKOV, Hasanbala, **Kafkazskaya Problema Vı Rossiysko Turetskık Otnoşeniyak (1787-1829)**, Bakû 1991.
- SAFA, Peyami, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, İstanbul 1993.
- SARICA, Murat, **Siyasal Tarih**, İstanbul 1983.
- SARINAY, Yusuf, **Türk Milliyetçilik Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, İstanbul 1994
- SAY, Ömer, **Milli Devlet Kültürü Türkiye Yansımaları**, İstanbul 1998.
- SEIGNOBOS, Charles, **Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi**, (çev: Semih Tiryakioğlu), İstanbul 1960.
- , [SENYUBOS, Şarl], **Tarih-i Siyasi Asr-ı Hâzırda Avrupa, II**, (terc. Ali Reşad), Dersaadet 1325
- SERTOĞLU, Mithat, **Türkiye'de Yenileşmesi ve Tanzimat Devrimi**, İstanbul 1973.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, İstanbul 1994.
- SHAW, Stanford J.-SHAW, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, (çev: Mehmet Harmancı), II, İstanbul 1986.

SONYEL ,Salâhi R., **Minorities And The Destruction Of The Ottoman Empire**, Ankara 1993

SUMNER, B.H., **Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu**, (çev. Bengi Özbilgin) , İstanbul 1993.

ŞAHİN, M. Süreyya, **Fener Patrikhanesi ve Türkiye**, İstanbul 1996.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, İstanbul 1941.

ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kâmûs-ı Türkî** ,İstanbul 1995.

ŞENER, Abdüllatif, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İzmir 1990.

ŞENTÜRK, M. Hüdayi, **Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi (1850-1875)**, Ankara 1991.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, **19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1997.

TANÖR, Bülent, **Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul 1996.

TİMUR, Taner, **Osmanlı Çalışmaları**, Ankara 1989.

TUNAYA, Tarık, Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952** , İstanbul 1952.

-----, **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul 1996.

-----, **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, İstanbul 1969.

TUNCER, Hüner, **Metternich’in Osmanlı Politikası (1829-1833)**, Ankara 1988.

TURHAN, Mümtaz, **Garphlaşmanın Neresindeyiz**, İstanbul 1980.

-----, **Kültür Değişmeleri**, İstanbul 1994.

TÜRKÖNE, Mümtaz’er, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul 1992.

TOKAY, Gül, **Makedonya Sorunu** ,İstanbul 1996.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih** , İstanbul 1982.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, I, Ankara 1969.

-----, **Osmanlı Devletinin İلميye Teşkilatı** , Ankara 1988.

ÜÇÖK, Coşkun, **Siyasal Tarih (1789-1960)**, Ankara 1980.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul 1994.

ÜNAL, Tahsin, **Türk Siyasi Tarihi 1700-1938**, İstanbul 1974.

VAHAPOĞLU, M. Hidayet, **Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar**, İstanbul 1992.

YAMAN, Talat Mümtaz, **Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında“Bir Kalem Tecrübesi”**, İstanbul 1940.

YARASİMOS, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, (çev: Babur Kuzucu),II, İstanbul 1997.

----,**Milliyetler ve Sınırlar** , (çev: Şirin Tekeli), İstanbul 1995.

YAZAN, Ümit Meriç, **Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü**, İstanbul 1992.

YORGA, **Osmanlı Tarihi** , (çev: B. S. Baykal) , V, Ankara 1948.

ZİYA GÖKALP, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, (Haz: İbrahim Kutluk), Ankara1976.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul 1996.

C-MAKALELER

ABADAN Yavuz, **“Tanzimat Fermanının Tahlili” Tanzimat, I**, İstanbul 1940, s 31-58.

AKBAL Fazıla, **“1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus” Belleten** ,XV /60 , Ekim 1951, s 617-628.

AHMET REFİK [ALTINAY],**“Türkiye 'de Islahat Fermanı”**, **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, S.4 (81), İstanbul 1 Temmuz 1340, s 193-215.

AKŞİN Sina, **“Siyasal Tarih 1789-1908”**, **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908** İstanbul 1995, s 77-188.

ALTUNDAĞ Şinasi, **“Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında”**, **Belleten**, VI /23-24, Temmuz 1942 , s 229-251.

AKARLI, Engin Deniz, **“XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun Avrupadaki Nüfusunun Dini ve Irki Birleşimi”** **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, 59, 1972, s 17-22

AKBAYIR,Nuri, **“Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”**, **T.C.T.A.** ,V ,İstanbul 1985, s 1238-1246 .

ANHEGGER, Robert, **“Osmanlı Devletinde Hıristiyanlar ve İç Tartışmalar I”**, (çev. Erol Özbek), **Tarih ve Toplum**, VII/46, Ekim 1987 , s 54-56.

ANTEL,Sadrettin Celâl, **“Tanzimat Maarifi”**, **Tanzimat** , I , İstanbul 1940, s 441-462

ARIKAN, Zeki, **“Tanzimat Kamuoyu (Efkâr-ı Umumiye)”**, **Tanzimat'ın 150.Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri**, İzmir 1992, s 33-46.

- ARSAL,Sadri Maksudi, “*Teokratik Devlet ve Laik Devlet*”,**Tanzimat** ,I, İstanbul 1940, s 59-95.
- AYDIN, M. Âkif, “*Osmanlıda Hukuk*”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, (Ed: Ekmeleddin İhsanoğlu), I, İstanbul 1994, s 375- 438
- AYDIN,Mehmet “*Tanzimat’la Aranan Hüviyet*”,**Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu** ,Ankara 1994, s 15-18.
- AYDIN, Suavi, “*Yahudiler ve Türk Milliyetçiliği*”, **Tarih ve Toplum** , XV/89, Mayıs 1991, s 44-47.
- AZRAK,Ülkü, “*Tanzimat’tan Sonra Resepsiyon*”, **T.C.T.A.** , III , İstanbul 1985, s 602-606.
- BAYSUN, M. Cavit, “*Mescit*”, **İ.A.**,VII ,s 71-77.
- BİLSEL,Cemil, “*Tanzimat’ın Harici Siyaseti*”, **Tanzimat** ,I, İstanbul 1940, s 661-722.
- BARKAN,Ömer Lütfi, “*Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi*” , **Cumhuriyetin 50.Yıldönümü Semineri** , Ankara 1975, s 49-97.
- BOZKURT ,Gülnihâl, “*Osmanlı Devleti ve Gayrimüslimler*” **Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları** (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi), II , İstanbul 1992, s 279-304.
- ,“*Islahat Fermanının Düşündürdükleri*”, **Tarih ve Toplum**, XXV/146, 1993, s 539-563.
- BAYKARA,Tuncer, “*II. Mahmud’un Islahatında İç Temeller : 1826- 1839 Arasında Anadolu*”,**150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1994, s 263-270
- BRAUDE, Benjamin , “*Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri I*”, (çev: Kurtuluş Dinçer), **Tarih ve Toplum**, VII/ 40 , Nisan 1987, s 34-40.
- ,“*Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri II*” , (çev: Kurtuluş Dinçer), **Tarih ve Toplum** , VIII/ 41 , Mayıs 1987, s 12-16.
- CEZZAR, Mustafa, “*Tanzimat Fermanı, Nasıl İlan Edildi ? Nasıl Karşılandı Nasıl Tatbik Edildi*”, **Resimli Tarih Mecmuası**, V/ 25, Ocak 1952, s 1196-1199.
- CİN, Halil, “*Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuki ve Yargılama Usulleri*” , **150. Yılında Tanzimat** , (haz: Hakkı Dursun Yıldız) , Ankara 1992, s 11-32.
- ÇAĞATAY, Neşet, “*Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler*”, **Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, V/ 5, Kasım-Aralık 1947, 483-511.
- ,“*İslam Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları*”, **Belleten**, CLI/200, ?
- ÇAY, Abdülhalûk, “*Büyük Devletlerin Osmanlı Azınlıkları Üzerindeki Amaçları ve Siyasetleri*” , **Tarih Boyunca Türkler’ de İnsani Değerler ve İnsani Haklar** (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi), II, İstanbul 1992, s 429- 446.

- ÇADIRCI, Musa, “*Tanzimat’tan Cumhuriyete Ülke Yönetimi*”, T.C.T.A., I, İstanbul 1985 s 210-230.
- , “*Tanzimat’ın İlanı Sırasında Anadolu’da İç Güvenlik*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIII / 24 , Ankara 1978-1980, s 45-58.
- , “*Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)*”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Seminer Bildirileri**, Ankara 1994, s 97-104.
- , “*Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme*”, **Bellekten**, XXXIV /135 ,Temmuz 1970, s 409-420.
- , “*Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)*”, **IX. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1988, s 1153-1161.
- , “*Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Türkiye’de Yönetim (1826- 1839)*”, **Bellekten**, LI/ 201, Aralık 1987, s 1215-1240.
- , “*Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856)*”, **Bellekten**, LII/203, Ağustos 1988, s 601-626.
- , “*Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli ‘Tarîk-i İlmiyye’ye Dâir Ceza Kânunnamesi*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIV/25, Ankara 1982, s 139-161.
- , “*Türkiye’de Kaza Yönetimi*”, **Bellekten** ,LIII/206, Nisan 1989, s 237-257.
- ÇİÇEK, Kemal, “*Osmanlı Devletinde Yabancı Konsolosluk Tercümanları*”, **Tarih ve Toplum**, 25/146,1996, s 17-23.
- , “*Osmanlılar ve Zimmiler: Papa Pavlos’un İslama Hakareti ya da Renklere İsyanı*, **Toplumsal Tarih**, 5/25,1996, s 28-33.
- ÇİZAKÇA, Murat, “*Klasik Osmanlı Düzeninde Azınlıkların Ekonomik Durumu (1500-1700)*” **Tercüman** , 7282, 9-11 Mayıs 1982 , s 6.
- DUKA, Ferit, “*XV-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Sürecinin Gidişatı Üzerine Gözlemler*”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, IV, Ankara 1994, s 1691-1700.
- DUMANT, Paul , “*Tanzimat Dönemi 1839-1878* ”, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi** , (haz: Robert Mantran , çev: Server Tanilli), II, İstanbul 1995, s 59-143.
- ENGİN, Vahdettin, “*Galatasaray Mekteb-i Sultanisi*”, **Tarih ve Medeniyet** , 35, Şubat 1997, s 51-55.
- ERCAN, Yavuz, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar*” , **Bellekten**, LV/ 213 Ankara 1991, s 371-391.
- , “*Kurumsal Açısından Gayrimüslimler (Azınlıklar)*”, **Tarih Boyunca Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları (Osmanlı İmparatorluğu Dönemi)**, II, İstanbul 1992, s 305-342
- , “*Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi*”, **Bellekten**, L/198, s 979-722.
- , “*Türkiye’de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu*” , **Bellekten**, XLVII/188, 1983, s 1119-1149
- EREN, Mihin- BİLGE, Figen, “*Türk Tarih Kurumu Kitaplığında Tanzimat’la İlgili Bazı Kaynaklar*” **Bellekten**, XXVIII/ 112, Ankara 1964, s 705-718.

- EREN, A. Cevad, “*Tanzimat*”, İ.A. ,IX, Eskişehir 1997, s 709-765.
- ERYILMAZ, Bilal, “*Osmanlılarda Millet Sistemi*”, **Osmanlı Tarihi** ,yay: Bekir Şahin, IV, İstanbul 1993, s 223-267.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, “*Tanzimat'ta İçtimai Hayat*”,**Tanzimat**, I , İstanbul 1940, s 619-659.
- GENCER, Ali İhsan, “*Tanzimat Fermanı 1839'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi** ,XI, İstanbul 1993, s 355-521.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “*1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler*”, **Bellekten**, X / 40 , Ankara 1946, s 641-703.
-----,“*Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri*”, **Bellekten**, XXXI / 121 , Ankara 1967, s 93-111.
- GÜLCAN, Mustafa, “*Osmanlı'da Gayri Müslimler*”, **Tarih ve Medeniyet**, 61, Nisan 1999, s.26-29
- GÜLSOY, Ufuk, “*Çöküşe Götüren Reçete:İslahat*”,**Tarih ve Medeniyet**, 19,Eylül 1995,29-s.31.
-----,“*1856 Halep ve Nablus Olayları*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 9,1994, s 279-288.
- HANİOĞLU, Şükrü , “*Osmanlıcılık*” , T.C.T.A. , V, İstanbul 1985 , s 1389-1393.
- HOFMANN, Murad, “*İslam'a Göre Azınlıkların Korunması I*”, **Zaman Gazetesi**, 3 Ocak 1999, s 15.
- İLGÜREL, Mücteba, “*Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilas*”, **Tarih Dergisi**, 35, İstanbul 1994, s 167-176.
- İNALCIK, Halil, “*Türkiye ve Avrupa : Dün Bugün*”, **Doğu Batı** ,2, Şubat Mart Nisan 1998, s 7-29.
-----,“*Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler*” , **Bellekten**, XXVIII/ 112, Ankara 1964, s 623-649.
-----,“*Osmanlı Devleti Sonralarında Rumeli ve Anadolu*” **İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, Ed. P.M. Halt,S.Lampton, B.Lewis ,çev. Heyet , I, İstanbul 1988, s 361-379.
-----, “*Şark Meselesi*”, **Türkiye Defteri**, 18, Nisan 1975, s 565-571.
-----, “*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*” , **Bellekten**, XXVIII/112, Ankara1964, s 603-622 .
-----,“*Osmanlı Hukukuna Giriş*”, **AÜSBFD** , XIII/2, Haziran 1958, s 102-126.
-----,“*Türkler ve Balkanlar*”, **Balkanlar**, İstanbul 1993, s 9-32.
- İPEK, Nedim, “*Churchill Vak'ası (1836)*”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi** , 8 , Aralık 1993 , s 105- 146
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “*Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı*”, **150. Yılında Tanzimat** , haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara

1992, s 335-395.

-----, "*Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri*",
150.Yılında Tanzimat, haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s 397-439.

KARAGÖZ, Mehmet, "*Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)*", **OTAM** , 6, Ankara 1995, s 173-194.

KARAL, Enver Ziya, "*Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi*", **Bellekten**, XXVIII/ 112 , Ankara 1964, s 581-601.

-----, "*Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)*", **Tanzimat**, I, İstanbul 1940, s 13 - 30 .

KARASU, Cezmi, "*Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bir Bakış*" **OTAM** ,4, Ankara 1993, s 205-221.

KIRMIZI, Abdülhamit, "*19.y.y. Osmanlı Bürokrasisinin Kozmopolit Yapısı ve Rum Devlet Adamları*" , **Türkiye Günlüğü**, 42, Eylül-Ekim 1996, s 119-125 .

KOÇLAR, Bekir, "*Osmanlı Yenileşme Hareketleri ve Zihniyeti*", **Türk Yurdu**, XII/ 55, Mart 1992, s 19-21.

KOLOĞLU, Orhan, "*Tanzimat'ın Yankıları*", **Tarih ve Toplum**, XII/71, Kasım 1989, s12-15
-----, "*1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ve Mısır Tehdidinin Rolü*", **Tarih ve Toplum**, X / 60 , Aralık 1988, s 26-37.

KODAMAN, Bayram, "*Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası*", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Ankara 1994, s 71-75.

KODAMAN, Bayram- ALKAN, Ahmet Turan, "*Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa*", **150.Yılında Tanzimat**, (haz: Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1992, s 1-10.

KUNERALP, Sinan, "*Bir Osmanlı Diplomatı Kostaki Musurus Paşa 1807-1891*", **Bellekten**, XXXIV/135, Temmuz 1970, s 421-435

KURAN, Ercüment, "*Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerin Rolü*", **VI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1967, s 489-496.

-----, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa (1807-1857)*", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1981, s 1449-1453.

-----, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri*", **Türk Dünyası El Kitabı**, I, Ankara 1992, s 491-506.

-----, "*XLX. Yüzyılda Türkiye'de Kültürel Değişmesi*", **Erdem**, VI/16, Ocak 1990, 215- s 223.

KÜÇÜK, Cevdet , "*Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat*", **T.C.T.A.,I**, İstanbul 1985, s 1007-1024.

-----, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat*", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Ankara 1994, s 13-23.

-----, "*Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye ve Reâyâ Nüfusu*" **Tarih Dergisi**, 31, Mart 1977, s 199-234.

- , “*Lübnan Meselesi*”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 3, Mart 1987, s 35-40.
- , “*Tanzimat Devrinde Erzurum’un Nüfus Durumu*”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, 7-8,(1976-1977), İstanbul 1977, s 185-224.
- , “*XIX. Asırda Anadolu’da Ermeni Nüfusu*”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, XXIII/1-2, 1985, s 395-413.

LEWIS, Bernard, “*Osmanlı İmparatorluğunun İnhitatu Üzerine Bazı Düşünceler*”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, III/1-2, İstanbul 1960, s 161-178.

MANTRAN, Robert, “*XVI ve XVII. Yüzyıllarda İstanbul’da Azınlıklar, Meslekler ve Yabancı Tüccarlar*”, **Tarih ve Toplum**, (çev: Server Tanelli), Nisan 1985, s 19-23.

- , “*Doğu Sorunu’nun Başlangıçları (1774-1839)*”, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (haz: Robert Mantran, çev: Server Tanilli), II, İstanbul 1995, s 7-57.

NAMIK KEMAL, “*Tanzimat*”, **Türkiye Günlüğü**, (yay: Sıddık Çalık), Kasım 1989, s 3-5.

NEDKOFF, Boris Christoff, “*Osmanlı İmparatorluğunda Cizye*”, **Bellekten**, (çev: Şinasi Alltundağ), VII/32, 1944, s 599-625.

ORTAYLI, İlber, “*Balkanlar’ da Milliyetçilik*”, T.C.T.A., V, İstanbul 1985, s 1026-1031.

- , “*İmparatorluk Döneminde Mahalli İdarelerin ve Belediyeciliğin Evrimi*”, **Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi**, (Ed. E. Türkcan), İstanbul 1977, s 1- 24 .
- , “*Osmanlı Devletinde Lâiklik Hareketleri Üzerine*”, **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu- A. Y. Sarıbay), İstanbul 1986, s 159-169.
- , “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet*”, T.C.T.A., V, İstanbul 1985, s 996-1001.
- , “*Tanzimat*”, T.C.T.A., VI, İstanbul 1985, s 1545-1547.
- , “*Tanzimat Bürokratları ve Metternich*”, **Prof. Fehmi Yavuz’a Armağan**, AÜSBFY, Ankara 1983, s 361-367.
- , “*Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları*”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1994, s 481-487.
- , “*Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler*”, T.C.T.A., I, İstanbul 1985, s 231-244.
- , “*Yerel Yönetim: Devraldığımız Miras*”, **Türk Belediyeciliğinde 60Yıl Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1990, s 63-74 .

OKANDAN, Recai G., “*Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri*”, **Tanzimat**, I, İstanbul 1940, s 97-128.

ONGUNSU, A. H., “*Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış*”, **Tanzimat**, I, İstanbul 1940, s 1-12.

ÖGÜN, Süleyman Seyfi, “*Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü*”, **Türkiye Günlüğü**, 50, Mart-Nisan 1998, s 17-37.

ÖNSOY, Rıfat, “*Osmanlı Batılılaşma Hareketleri ve Atatürk İnkılâpları*”, **Erdem**, V/14, Mayıs 1989, s 365-377 .

ÖZCAN, Besim, “*III. Selim Devri Islahat Lâyihaları*”, **Tarih ve Medeniyet**, 19, Eylül 1995, s 27-28.

ÖZGEN, Mahmut İhsan, “*Tanzimat’tan Bugüne Kadar Ermeni Terörü ve Arkasında Gizlenen Güç*”, *Tercüman*, 3-14 Temmuz 1981, s 6-7.

ÖZKAYA, Yücel, “*Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu*”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/25, Ankara 1988, s 171-203.

-----“*Rumeli’de Ayanlık ile İlgili Bazı Bilgiler*”, VII. **Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1973,

ÖZTUNA, Yılmaz, “*Tanzimat Muhalefeti*”, *Tercüman*, 28 Ağustos 1987, s 5 .

PAMUK, Şevket, “*150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması*”, *Tarih ve Toplum* ,X/ 60, Aralık 1988 , s 38-41.

PASKALEVA ,Virginia, “*Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)*”, *İktisat Fakültesi Mecmuası* , XXVII/1-2, (Ekim 1967 -Mart1968), İstanbul 1969, s 37-74.

PEDROSYAN, Y.A., “*1859 Yılında ‘Kuleli Vakası’nın Karakterine ve Bunun Türkiye Tarihindeki Yerine Dair*”, (çev: İ. Kaynak), *Bellekten*, XXXIII/132, Ankara 1969, s 587-593 .

RODRÍGUE, Aron, “*Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu*”, *Tarih ve Toplum*, VI/31, Temmuz 1986, s 17-21.

SARAY, Mehmet, “*Başlangıcından Petro’ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış*”, *Tarih Dergisi*, 35, İstanbul 1994, s 193-222.

SAYDAM, Abdullah, “*Tanzimat Devrinde Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri*”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8 , Aralık 1993, s 243-255.

SCHİCK, İrvin Cemil, “*Osmanlılar, Azınlıklar ve Yahudiler*”, *Tarih ve Toplum*, V /29 , Mayıs 1986, s 34-42 .

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “*Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri*”, *OTAM*, 3, Ocak 1992, s 323-332 .

-----, “*Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri*” *Türkiye Günlüğü*, 8, Kasım 1989, s 60-64 .

SEZGİN, Halûk, “*Balkanlarda Kültür Mirasımız*”, *Balkanlar*, İstanbul 1993, 275-282.

SHAW, Stanford, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlıklar Sorunu*” , (çev: Ahmet Günlük), T.C.T.A.,V, İstanbul 1985, s 1002-1006.

SİVRİKAYA, İbrahim, “*Osmanlı Devletinde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimat’dan Sonraki Uygulanışı*”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I, İstanbul 1972, s 139-145.

SOYSAL, İsmail, “*Fransız Devriminin Türk Dış Politikasının Etkileri*”, *Tanzimat’ın 150.*

Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1994, s 183-192.

SONYEL, Salâhi R, “*Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’nu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü*”, **Belleten**, XLIX /195, Aralık 1985, s 647-656.

-----, “*Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğunun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri*”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 31 Ekim- 3 Kasım 1989, Ankara 1994, s 339-351.

-----, “*Osmanlı İmparatorluğunda Koruma (Protege) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı*”, **Belleten**, 55/213, 1991, s 359-370.

SUNGU, İhsan, “*Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*”, **Tanzimat**, I , İstanbul 1940, s 777-857.

SÜSLÜ, Azmi, “*Osmanlıların Gayri Müslimlere Gösterdiği Müsamaha*”, **Söğüt IV. Osmanlı Sempozyumu** (Eylül 1988 Söğüt), Ankara 1989, s 57-60.

SÜRGEVİL, Sabri, “*Tanzimat’tan Cumhuriyete Batı Anadolu Bölgemiz Nüfusu Hakkında Bazı Düşünceler*”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri**, İzmir 1992, s 63-85 .

ŞATOHİNA, Y. M., “*Bolgarskiy Voprosi Vı Balkanskoy Politike Rossii Vı Pervıye Godi Posle Kırımskoy Voynu (1856-1862)*” **İstoriya İ Kultura Bulgarii**, SSCB İlimler Akademisi Slavyan ve Balkan Enstitüsü, Moskva 1981, s 129-147

ŞİMŞİR, Bilal N., “*Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa’nın Yazışmaları*”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri** , Ankara 1994, s 77-89.

ŞİŞMAN, Adnan, “*Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Gayr-i Müslim Osmanlı Öğrencileri*”, **X. Türk Tarih Kongresi**, V, Ankara 1994, s 2515-2533 .

ŞENER, Abdulkadir “*İslâm Hukukunda Gayr-i Müslimler*”, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, İzmir 1983, s 41-56.

TAHIROĞLU, Bülent, “*Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri*”, **T.C.T.A.**, III, İstanbul 1985, s 588-601.

TEKELİ, İlhan, “*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler*” **T.C.T.A.**, II, İstanbul 1985, s 456-475.

TEKELİ, İlhan- İLKİN, Selim, “*İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği*”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ankara 1980, s 351-382.

TEKİN, Zeki “*Türk Eğitimi Hakkında Bir Vesika*”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi** , I/1, Van 1994, s 75-90.

TEKİNDAĞ, Şahabettin, “*Lübnan*”, **İ.A.**, VII, Eskişehir 1997, s 101-107.

TİMUR, Taner, “*Mustafa Reşid Paşa Nasıl Düşürüldü?*”, **Tarih ve Toplum**, IV/ 18, Nisan 1985, s 10-16.

TUNCAY, Mete, “*Tanzimat Fermanı*”, **Tarih ve Toplum**, XII/71, Kasım 1989, s 10-11.

TÜRKÖNE, Mümtaz’er, “*Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt*”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, (yay: Bekir Şahin), IV, İstanbul 1993, s 7-145.

-----, “*Tanzimat Fermanı*” **Osmanlı Ansiklopedisi**, (yay: Bekir Şahin), VI , İstanbul 1993, s 92-93.

-----, “*Tanzimat’ta Millet Fikrinin Doğuşu*”, **Türkiye Günlüğü**, 8 , Kasım1989, s 36-41.

ULUNYAN, A.A., “*Bulgarskay’a Molodyoş Vı Uçepnik Zavedeniyak Rossii (1854-1877)*”, **İstoriya İ Kultura Bulgarii** ,SSCB İlimler Akademisi Slavyan ve Balkan Enstitüsü, Moskva1981, s 156-163.

ÜLMAN, Halûk, “*Tanzimat’tan Cumhuriyete Dış Politika ve Doğu Sorunu*”, **T.C.T.A.**, I-II , İstanbul 1985, s 272-292.

ÜNAL, Sevim , “*Tanzimat Döneminde Dış Politika*”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu** , Ankara 1994, s 203-210.

-----, “*1838-1841 Yılları Arasında Türk-İngiliz Politik İlişkileri*”, **VIII. Türk Tarih Kongresi** , III, Ankara 1983, s 1545-1557.

VAHAPOĞLU, M. Hidayet “*Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti*”, **Erdem**, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı, VIII/22, Ocak 1996, s 41-51.

[VELİDEDEOĞLU] ,Hıfzı Veldet, “*Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*”, **Tanzimat**, I, İstanbul 1940, s 139-209.

YURDAYDIN, Hüseyin G., “*Düşünce ve Bilim (1600-1839)*”, **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908**, İstanbul 1995, s 275-341.

ZİYA GÖKALP, “*Türklük ve Osmanlılık*”, **Makaleler**, (haz: Ş. Beysanoğlu) , I, İstanbul 1976, s 54-57.

ZUYEVA, N.B., “*Rossiiskaya Diplomatiya İ Bulgarskaye Dvijeniya za Osvabojdeniye Vı 1867 g.*” **İstoriya İ Kultura Bulgarii** SSCB İlimler Akademisi Slavyan ve Balkan Enstitüsü, Moskva 1981, s 164-178

EKLER

EK-1 GÜLHÂNE DE KIRAÂT OLUNAN HATTI HÜMAYUNUNUN SURETİDİR

Cümleye malûm olduğu üzere Devlet-i aliyemizin bidayet-i zuhurundan beri ahkâm-ı celîle-i kur'aniyye ve kavânîn-i şer'iyyeye kemaliyle riâyet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ü meknet ve bilcümle tebaasının refah-ü mâmuriyeti rûtbe-i gayete vâsıl olmuşken yüzelli sene vardır ki, gavâil-i müteâkıbe ve esbab-ı mütenevviaya mebni ve şer'i şerîfe ve ne kavânin-i münîfeye inkıyat ve imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mâmuriyet bilâkis zaaf ve fakre mübeddel olmuş ve halbuki kanânîn-i şer'iyyen tahtında idare olunmayan memâlikin payidar olamayacağı vazıhattan bulunmuş olup culûs-ı hümâyunumuz rûz-ı firuzundan beri efkâr-ı hayriyet âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerret îmâr-ı memâlik ve enha ve terfih-i ahâli ve fukara kazıyye-i nâfiasına münhasır ve memâlik-i devlet-i aliyemizin mevki-i coğrafisine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyet ve istidatlarına nazaran esbâb-ı lâzimesine teşebbüs olduğu hâlde beş on sene zarfında bitevfikihi taâla suver-i matluba hasıl olacağı zâhir olmağla avn-ü inâyet-i hazret-i bâriye îtimat ve imdâd-ı ruhaniyet-i cenab-ı peygamberîye tevessül ve istinat birle bundan böyle Devlet-i aliyeye ve memâlik-i mahrusamızın hüsn-i idaresi zımnında bazı kavânin-i cedide vaz' ve tesisi lâzım ve mühim görülerek iş bu kavânin-i mukteziyenin mevadd-ı esasiyyesi dahi emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz u nâmus ve mal ve tayin-i vergi ve asâkir-i mukteziyenin suret-i celb ve müddet-i istihdamı kazıyyelerinden ibaret olup şöyle ki ,dünyada candan ve ırz u nâmustan az bir şey olmadığından bir adam onları tehlikede gördükçe hilkat-i zâtiyye ve cibilliyet-i fitriyesinde hıyanete meyil olmasa bile muhafaza-i can ve nâmusu için elbette bâzı suretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellemler olduğu misillü bilâkis can ve namustan emin olduğu halde dahi sıdk-ı istikametten ayrılmayacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibaret olacağı dahi bedihi ve zâhirdir ve emniyet-i mal kazıyyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınmayıp ve ne îmâr-ı mülke bakmayıp endişe ve ızdıraptan hâli olmadığı misullü aksi takdirde yâni emvâl-i emlâkından emniyet-i kâmile olduğu halde dahi kendi işi ile tevsi-i dâire-i taayyüşüyle uğraşıp kendisinden günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ona göre hüsn-i hareketle çalışacağı şüpheden âzadedir ve tâyin-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhafaza-i memâlik için elbette asker ve leşkere vesâir masarif-i muktaziyyeye muhtaç olarak bu ise akçe ile idere olunacağı ve akçe dahi tebaasının vergisiyle hâsıl olacağına binaen dahi bir hüsn-i suretine bakılmak ehem olup eğerçi mukaddemlerde varidat zannolunmuş olan yed-i vâhit belıyyesinde lehülhamd memâlik-i mahrusamız ahalisi bundan

iltizamat usûl-i muzırrası elyevm câri olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyasîyye ve umûr-ı maliyesini bir adamın yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr-ü kahrına teslim demek olarak oldahi eğer zaten bir iyice adam değilse hemen kendi çıkarına bakıp cemi hareket ve sekanatı gadr ü ve zulümden ibaret olmasıyla bâde- ezin ahâli-i memâlikten her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-i münasip tâyin olunarak kimseden ziyade bir şey alınmaması ve Devlet-i aliyemizin berren ve bahren masârif-i askeriye vesâiresi dahi kavânin-i icâbiye ile tahdit ve tâyin olunup ona göre icra olunması lâzımedendir. Asker maddesi dahi ber minvâl-i muharrer mevadd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farize-i zimmeti ise de şimdiye kadar câri olduğu vecihle bir memleketin aded-i nufus-ı mevcudesine bakılmayarak kiminden rûbe-i tehemmülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem ziraat ve ticaret mevadd-ı nâfiasının ihlâlini mucip olduğu misullü askerliğe gelenlerin ilânihayet-il-ömür istihdamları dahi füturu ve kat'-ı tahassülü müstelzim olmakta olmasıyla her memlekette lüzumu taktirinde talep olunacak neferat-ı askeriyye için bâzı usûl-i hasene ve dört veyahut beş sene müddet istihdam zımında dahi bir tarik-i münavebe vaz' ve tesis olunması îcab-ı haldendir.

Velhasıl bu kavânin-i nizamiyye hâsıl olmadıkça tahsil-i kuvvet ve memuriyet ve asâyiş ü istirahat mümkün olmayup cümlesinin esası dahi mevadd-ı meşruhadan ibaret olduğundan fimâbad esbâb-ı cünhadan dâvaları kavânin-i şer'îye iktizasınca alenen berveç-i tetkik görülüp hükmolunmadıkça hiç kimse hakkında hafî ve celî îdam ve tesmim muamelesi icrası câiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve nâmusuna tasallut vuku' bulmamak ve herkes emvâl ve emlâkına kemâl-i serbestiyle mâlik ve mutasarrıf olarak ona bir taraftan müdahale olunmamak ve firarda birinin töhmet ve kabahati vukunda onun veresesi ol töhmet ve kabahatten beriyy-üz-zimme olacaklarından onun malını müsadere ile veresesi hukuk-ı irsiyyelerinden kalınmamak ve tabaay-ı saltanat-ı seniyyemizden olan ahâli-i islâm ve milel-i sâire ve müsaadât-ı şâhânemize bilistisna mazhar olmak üzere can u ırz ve nâmus ve mal maddelerinden hükm-i şer'î iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şâhânemden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususları dahi ittifak-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmakla Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye âzâsı lüzumu mertebe teksir olunarak ve vükelâ ve ricâl-i devlet-i aliyenin dahi bâzı tâyin olunacak eyyamda orada içtima ederek cümlesi efkârı mütaleatını hiç çekinmeyip serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i can ve mal ve tâyin-i vergi hususlarına dair kavânin-i muktaziyye bir taraftan kararlaştırılıp ve tanzimat-ı askeriyye maddesi dahi Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrasında söyleşilip herbir kanun karargir oldukça hatt-ı hümâyunumuz ile tasdik ve teşvik olunmak için taraf-ı hümâyunumuza arzolunsun ve işbu kavânin-i şer'îyye mücerred din ü devlet ve mülk-i milleti ihya için vaz'

olunacak olduğundan cânib-i hümayunumuzdan hilâfına hareket vuku bulmayacağına ahd-ü mîsak olunup Hırka-i Şerife odasında cemi' ulema ve vükelâ hazır oldukları hâlde kasem-i billâh dahi okunarak ulema ve vükelâ dahi tahlif olunacağından ona göre ulema ve vüzeradan velhâsıl her kim olur ise olsun kavânin-i şer'iyeye muhalif hareket edenlerin kabahat-ı sabitelerine göre tedibât-ı lâyikalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrası zımında mahsusen ceza kanunnâmesi dahi tanzim ettirilsin ve cümle memurînin elhaletühazihi miktar-ı vâfi maaşları olarak şayet henüz olmayanları var ise onlar dahi bir tanzim olunacağından şer'an menfur olup harabiyet-i mülkün sebep-i âzamı olan rüşvet madde-i kerihisinin fimabâd adem-i vukuu maddesinin dahi bir kanûn-ı kavi ile tekidine bakılsın.

Ve keyfiyyet-i meşruha usûl-i atıkayı bütün bütün tagyir ve tahdît demek olacağından işbu irâde-i şâhanemiz Dersaadet ve bilcümle memâlik-i mahrusamız ahalisine ilân ve işâe olunacağı misillû düvel-i mütehabbe dahi bu usûlün inşaallah-u Taalâ ilelebed bekasına şâhid olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferaya dahi resmen bildirilsin.

Hemen Rabbimiz Taalâ Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânin-i müessesenin hilâfına hareket edenler Allah-u Taalâ Hazretlerinin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebed felâh bulmasınlar âmin.

Fî 26 Şaban , sene : 1255, Yevm: Pazar, 3 Kasım 1839

Düstur, I. cilt, 1. Tertip, İstanbul 1278, 4-8.

EK-2 ISLAHATA DAİR TARAF-I VEKALET-İ MUTLAKAYA HİTABEN BÂLÂSÎ HATTI HÜMÂYUN

Bâd-el-elkab

Malûm ola ki müeyyedi mülûkâneme vedia-i cenâb-ı bâri olan kâffe-i sunuf-i tebea-i şâhânemin her cihetle temâmî-i husûl-i saadet-i hali akdem-i efkâr-ı hayriyet disar-ı pâdişâhanem olarak cülûs-ı meymenet menus-ı hümâyunum gününden beri bu babda zuhura gelen himem-i mahsusa-i şâhânemin hamd olsun pek çok semere-i nâfiası meşhut olup mülkü milletimizin mâmuriyet ve serveti anbean tezayut etmekte ise de Devlet-i aliyemizin şanına muvafık ve milel-i mütemeddine arasında bihakkın hâiz olduğu mevki-i âli ve mühimme lâyük olan hâlin kemale îsali için şimdiye kadar vaz' ve tesisine muvaffak olduğum nizamât-ı cedide-i hayriyyenin ez ser-i nev tekit ve tevsii matlub-ı mâdelet mashûb-i pâdişâhanem olduğu hâlde umum tebea-i şâhânemizin mesai-i cemile-i hamiyetkâraneleri ve müttefik-i hass-ı bahir-ül-ihlâsımız olan düvel-i mufahhamanın himmet ü muâvenet-i hayrhahaneleri eseri olmak üzere Devlet-i aliyemizin bu kere biinâyetillahi Taala haricen hukuk-ı seniyyesi bir kat daha teekküt eylediğine ve bu cihetle şu asr devlet-i aliyemiz için bir zamân-ı hayriyyet iktiranın mâbadi olacağından dahilen dahi saltanat-ı seniyyemizin tezyid-i kuvvet ve meknetini ve revâbit-ı kalbiyye-i vatandaşı ile birbirine merbut olan ve nazar-ı madalet-eser -i müşvikanemde müsavi bulunan kâffe-i sunûf-i tebea-i şâhânemin her yüzden husûl-i temâm-i saadet-i hâl ve memâlik-i şâhânemin mamuriyetini müstelzim olacak esbâb-ı vesâilin anbean ilerlemesi murad-ı merhamet îtiyad-ı mülûkânem iktizasından bulunduğu binaen hususat-ı atiyet-üz-zikrin icrasına irâde-i mâdelet ifade-i pâdişâhanem şerefsudur olmuştur.

Şöyle ki : Gülhane'de kıraat olunan hatt-ı hümâyınım ile ve Tanzimat-ı Hayriyye mûcibince her din ve mezhepte bulunan kâffe-i tebaa-i şâhânem hakkında bilâistisna emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i nâmus için taraf-ı eşref-i pâdişâhanemden va'd ve ihsan olunmuş olan teminat bu kere dahi tekid ve teyid kılındığından bunun kâmilen fiile çıkarılması için tedabir-i müessirenin ittihaz olunması ve zîr-i cenâh-ı âtifet-i seniyye-i pâdişâhanemde olarak memâlik-i mahrusa-i şâhânemde bulunan hıristiyan vesâir gayr-i müsleme cemaatlerine ecdâd-ı îzamım taraflarından verilmiş ve sinîn-i âhirede îta ve ihsan kılınmış olan bilcümle imtiyazat ve muafiyet-i hâzıralarının rüyet ve muayyenesine ibtidar ile ol babda vaktin ve gerek âsâr-ı medeniyet ve malûmat-ı müktesibenin icap ettirdiği ıslahatı irade ve tensib-i şâhânem ile Bâb-ı âlîmizin nezareti tahtında olarak mahsusan patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler mârifetiyle bilmüzakere cânib-i Bab-ı âlimize arz ve ifade eylemeye mecbur olarak cennetmekân Ebülfeth Sultan Mehmed Han-ı sâni hazretleri ve gerek ahlâf-ı îzamları

tararlarından patrikler ile hırsıyian piskoposlarına îta buyurulmuş olan ruhsat ve iktidar niyat-ı fütüvvetkârâne-i pâdişâhânemden nâşi işbu cemaatlere temin olunmuş olan hâl ve mevki'-i cedid ile tevfik olunup ve patriklerin elhaleti hazihi berat-ı âlisinin ahkâmına tatbiken kayd-ı hayat ile tayin ve nasb olunmaları usulünün tamamamen ve sahihen icre ve Bâb-ı âlimizle cemaat-i muhtelifenin rüesay-ı ruhaniyesi beyinde karagir olacak bir surete tatbikan patrik ve metropolit ve murahhasa ve piskopos ve hahamların hîn-i nasbında usûl-i tahlifiyenin ifâ kılınması ve her ne suret ve nam ile olursa olsun rahiplere verilmekte olan cevaiz ve avaidât cümleten menolunarak yerine patriklere ve cemaat başlarına varidât-ı muayyene tahsis ve rûhbân-ı sâirenin rütbe ve mansıblarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine bervech-i hakkaniyyet maaşlar tayin olunup, fakat hıristiyan rahiplerinin emvâl-i menkule ve gayri menkulelerine bir gûna sekte iras olunmıyarak hıristiyan vesâir tebaa-i gayr-i müsleme cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhban ve avamı beyinde müntehap kılınması ve ehalisi cümleten bir mezhepte bulunana şehir ve kasaba ve karyelerde icrây-ı âyine mahsus olan ebniyyenin ve gerek mektep ve hastahane ve mezarlık misillü sâir mahallerin hey'et-i asliyyeleri tâmir ve termimlerine bir gûna mevâni îka olunmayıp böyle mahallerin müceddeden inşası lâzım geldikçe patrik veya rüesay-ı milletin tasvibi hâlinde bunların resm ve suret-i inşası bir kere cânib-i Bâb-ı âlimize arz olunmak iktiza edeceğinden ya sûver-i mârûza kabul ile müteallik olacak irâde-i seniyye-i mülûkânem iktizası icra veye bir müddet-i muayyene zarfında olbabda olan itirazat beyen olunup bir mezhebin cemaati yalnız olarak sâiriyle karışık olmayarak bir mahalde bulunur ise o yerde âyine müteallik hususâtı zâhiren ve alenen icrada bir türlü kuyuda düçar olmayıp ahalisi edyan-ı muhtelifede bulunan cemaatlerde mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sakin olduğu ayrıca mahalde bâlâda bast ü beyan usule ittibaen kendi kilise ve hastahane ve mektep ve mezarlıklarını tâmir ve termime muktedir olabilmesi iktiza eyliyen ebniyyeye gelince bunlar için ruhsat-ı lâzimeyi patrikler veyahud cemaat metropolitleri cânib-i Bâb-ı âlimizi istida edüp Devlet-i aliyyemizce bundan bir gûna mevâni-i mülkiyye olmadığı halde ruhsat-ı seniyyem erzen kılınması ve bu makule işlerde hükümet tarafından vuku bulacak muamelât külliyyen hasbî olması ve mezhebe tâbi olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhebin kemâl-i serbestî ile icra olunmasını temin için tedabir-i lâzime ve kaviyyenin ittihaz kılınması ve mezhep ve lisan veyahut cinsiyet cihetleriyle sünuf-ı tebaa-i saltanat-ı seniyyemden bir sınıfın âher sınıftan aşağı tutlmasını mutazammın olan kâffe-i ta'birat ve elfaz ve temyizât muharrerat-ı divaniyyeden ilelebet mahv ü izâle kılınması ve ahad-ı nas beyinde veyahut memurîn taraflarından dahi mucibe-i Şia ve âr olacak veya nâmusa dokunacak her türlü târif

ve tavsifin istimali kanunen men olunması ve çünkü memalik-i mahrusamda bulunan her din ve mezhebin âyini berveçh-i serbestî icra olunduğundan tebaa-i şahanemden hiçbir kimesne bulunduğu dinin âyininin icradan menolunmaması ve bundan dolayı cevr-ü eza görmemesi ve tebdil-i din ü mezhep etmek üzere icbar olunmaması ve saltanat-ı seniyyemizin memurîn ve hademasinin intihap ve nasbı tensip ve irâde-i şâhâneme menut olarak tebea-i Devlet-i aliyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyyet ve kabiliyyetlerine göre umum hakkında mer'iy-ül-icra olacak nizamata imtisâlen memuriyetlerde isthdam olunmaları ve saltanat-ı seniyyem tabaasından bulunanalar mekâtib-i şâhânemin nizamât-ı mevzularında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şerâiti eyledikleri takdirde cümlesi bilafark ve temyiz Devlet-i aliyyemin mekâtib-i askeriye ve mülkiyyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat-i maarif ve hiref ve sanâye dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup fakat bu makule makâtib-i umumiyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerin intihabı âzası taraf-ı şâhânemden mansub muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması ve ehl-i islâm ile hıristiyan vesâir tebaa-i gayr-i müslimeden mezahib-i muhtelifeye tâbi olanların birbiri beyninde ticaret veyahut cinayete müteallik zuhura gelecek cemi deavi muhtelit divanlara havale olunup istima-i dava için işbu divanlar tarafından akdolunacak meclisler aleni olacağından müddei ile müddeialehyh muvacehe olunarak bunların ikame edecekleri şahitler tekarir-i vakıalarını daima kendi âyin ve mezhepleri üzere icra edecekleri birer yemin ile tasdik eylemeleri ve hukuk-ı âdiyeye âit olan deavi dahi eyalet ve elviye muhtelit meclislerinde vâli ve kadı-i memleket hazır oldukları halde şer'an veya nizamen rü'yet olunup işbu mehakim ve mecaliste muhakemet-i vakıa alenî icra olunması ve hıristiyan vesâir tebaa-i gayr-i müslimeden iki kimse beyninde hukuk-ı irsiyye gibi deâvi-i mahsusa sahib-i dâva olanlar istedikleri hâlde patrik veya rüesa ve mecâlis marifetiyle rü'yet olunmak üzere havale kılınması ve mücazat ve ticaret kanunlarıyla muhtelit divanlarda icra olunacak usûl ve nizamât-ı mürafaat mümkün mertebe süratle ikmâl olunarak zabt ü tedvin kılınarak memâlik-i mahrusâ-i şâhânemde müstâmel olan elsine-i muhtelifeye tercüme ile neşr-ü ilân olunması ve hukuk-ı insaniyyeyi hukuk-ı adalet ile tevfiik etmek için mazanne-i sû'i olanların veyahut tedibât-ı cazaiyyeye müstahak bulunanların haps ve tevkiflerine mahsus olan kâffe-i mahbes ve mahall-i sâirede usûl-i hapsiyyenin mümkün mertebe müddet-i kalile zarfında ıslahına mübaşeret olunması ve herhalde hapishanelerde bile cânib-i saltanat-ı seniyyem vaz' kılınan nizâmat-ı inzibatiyyeye muvafik muamelâtta maada hiçbir gûna mücazât-ı cismaniye ve eziyet ve işkenceye mişabih kâffe-i muamele dahi kâmilen lâgv ve iptal kılınması ve bunun hilâfında vukubulacak harekât şedîden men ve zecrolunacağından maada bunun icrasını

emreden memuîn ile bilfiil icra eyleyen kesianın dahi ceza kanunnamesi iktizasınca tekdir ve tedip olunması ve Dâr-üs- saltanat-ı seniyyem ve eyâlet ve bilâd ve kurada umûr-ı zaptiyyenin tanzimi maddesi âsude-i hal olan kâffe-i tebaa-i mülûkâneme kendi mal ve canlarının muhafazasına sahihen ve kaviyyen emniyet verecek surette tanzim kılınması ve verginin müsavatı tekâlif-i sâirenin musavatını mucip olduğu misillû hukukça olan müsâvat dahi vezaifçe olan müsâvatı müstelzim olduğundan hıristiyan vesâir tebaa-i gayr-i müslime dahi ehâli-i islâm misillû hisse-i askeriyye îtası hakkında muahharan verilen karara inkıyat mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakden akçe îtasıyla hizmet-i fi'liyyeden muaf olmak usulünün icra olunması ve islâmdan maada tebaanın sunûf-ı askeriyye içinde suret-i istihdamları hakkında nizamât-ı lâzime yapılıp müddet-i kalile-i mümkinde zarfında neşr-ü ilân kılınması ve eyâlet ve elviye meclislerinde tebaa-i müslime ve iseviyye vesâireden bulunan âzanın emr-i intihaplarını bir suret-i sahihaya koymak ve ârânın doğruca zuhurunu temin eylemek için işbu meclislerin sür'at-i tertip ve teşkilleri hakkında olan nizamâtın ıslahına teşebbüs ile Devlet-i aliyem netice-i ârâyı ve verilen hüküm ve kararı sahihen bilmek ve buna nezâret etmek esbab ve vesâil-i müessirenin istihsalini mütalea eylemesi ve çünkü bey' ve furuht ve tasarruf-ı emlâk ve akar maddeleri hakkında olan kavanin-i devlet-i aliyeme ve nizamât-ı zabita-i belediyyeye ittiba ve imtisal eylemekve asıl yerli ahalinin verdikleri tekâlifi vermek üzere saltanat-ı seniyyem ile düvel-i ecnebiyye beyninde yapılacak suret-i tanzimiyyeden sonra ecnebiyyeye dahi tasarruf-u emlâk müsadesinin ita olunması ve tebaa-i saltanat-ı seniyyem kâffesi üzerine tarholunacak vergi ve tekalif sınıf ve mezheplerine bakılmayacak bir surette ahz olunmakta idiğünden işbu tekâlifin ve alelhusus âşarın ahz-ü istifasında vukubulmakta olan sû-i istimalatın ıslahı tedbir-i seriası mütalea ve müzakere olunup doğrudan doğruya ahz-i vergi etmek usulünün peyderpey icrası kabul oldukça varidat-ı devlet-i aliyemin iltizam olunması usulünün yerine bu suret ittihaz kılınıp usûl-i haliyye câri oldukça memurîn-i devlet-i aliyem ile mecâlis-i âzalarının müzayedeleri alenen icra olunacak iltizamattan birini deruhte ettirmeleri veye bir gûne hisse almaları mücâzat-ı şedide ile men kılınması ve tekâlif-i mahalliye dahi mehmaemken mahsulata hâlel vermeyecek ve ticaret-i dahileyeye mâni olmayacak vaz' ve tayin olunması ve umûr-ı nâfia için tâyin ve tahsis olunacak mebâliğ-i münasibeye berren ve bahren ve ihdas olunacak turuk-ı mesâlikten istifade edecek olan eyalet ve sancaklarda vaz' ve tesis kılınacak vergiy-i mahsuslar dahi ilave edilmesi ve saltanat-ı seniyyem beher sene için varidat ve masarifât defterinin tanzim ve iraesî hakkında muahheren bir nizâm-ı mahsus yapılmış olduğundan bunun tamamî-i icrây-ı ahkâmına îtina olunması ve her bir memura tahsis kılınmış olan maaşların hüsn-i tesviyesine mübaşeret kılınması ve her bir cemaatin rüesasıyla

taraf-ı eşref-i şâhânemden tâyin olunacak birer memurları tebaa-i saltanat-ı seniyyem umûmuna ait ve râci olan maddelerin müzakeratına Meclis-i Vâlâ'da bulunmak üzere makam-ı celile-i vekalet-i mutlakamdan mahsusen celbolunup ve işbu memurlar birer sene için tâyin kılınıp bunlar memuriyetlerine başladıkları gibi tahlif olunmaları ve Meclis-i Vâlâ'nın âzası gerek âdi ve gerek fevkâlede vukubulan içtimalarında rey ve mütalealarını doğruca beyen ve ifade etmeleri ve bundan dolayı asla rencide olunmamaları ve ifsad ve irtikâp ve itisafa dair olan kavâninin ahkâm-ı kâffe-i tebaa-i saltanat-ı seniyyem haklarında herhangi sınıfta ve ne türlü memuriyette bulunurlarsa bulunsunlar usûl-i meşrûasına tevfikân icra olunması ve Devlet-i aliyemin tashih-i usûl-i sikke ile umûr-ı maliyesine îtibar verecek başka şeyler yapıp memalik-i mahrusa-i şâhânemin menbâ-ı servet-i maddiyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin tâyiniyle ve mahsulat-ı memâlik-i şâhânemin nakli için icap eden turuk ve cedâvilin küşâdiyle ve emr-i ziraat ve ticaretin tevessüüne hâil olan esbâbın men'iyelâ teshilât-ı sahîhanın icra olunması ve bunun için maarif ve ulûm ve semaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması esbâbının biletraf mütaleasiyle peyderpey mevki-i icraya konulması maddelerinden ibaret olmakla siz ki sadr-ı âzam-ı sûtude şiyem-i müşârünileyhsiz işbu ferman-ı celil-ül-unvân-ı mülûkânemi usûlû üzere gerek Dersaadetimde, gerek memalik-i şâhânemin her bir tarafında ilân ve işaatle hususât-ı meşruhanın balâda beyen olunduğu vechile icrây-i iktizalarına ve bundan böyle ahkâm-ı celîlesinin daima ve müstemirren mer'iyey-ül-icra tutlması esbâb-ı lâzime ve vesâil-i kavîyyesinin istihsâl ve istikmalî hususuna bezl-i cell-i himmet eyliyesiz; şöyle bilesiz alâmet-i şerifeme îtimat kılasız. Tahrîren fi evâil-i şehri cemâziy-el-uhra , sene isna ve seb'în ve mieteyn ve elf. [18 Şubat 1856]

Düstur , I. cilt 1. Tertip, İstanbul 1278 ,8-13.

EK-3 TÂBİİYET-İ OSMÂNİYE KANUNNÂMESİ

Birinci madde: Valideyni veyahud yalnız validi tabiiyet-i devlet-i aliyyede bulunduğu halde tevlid eden eşhas devlet-i aliyye tebaasından maduddur.

İkinci madde: Valideyni ecnebi olduğu halde memalik-i şâhâne müstevlid olan şahs sinn-i rüşde vusulu tarihinde bed ile üç sene zarfında tabiiyet-i devlet-i aliyyeye bihak talep edebilir

Üçüncü Madde: Sinn-i rüşde vasıl olan bir ecnebi memalik-i osmaniyede ale-tevali beş sene ikamet ettiği halde bizzat ve ya bilvasıta Hariciye nezaret-i celilesine bir istidâ takdimiyle tabiiyet-i devlet-i aliyyeyi isthsal edebilir.

Dörtüncü madde: Saltanat-ı seniyyem bende-i sabıkada muharrir şerâit-i ifa etmemiş olan ecnebilere dahi müsâdat-ı istisnaiyeye şayeste gördüğü surette fevkalade olarak tabiiyetine kabul edebilir.

Beşinci madde: Tebaa-i saltanat-ı seniyyeden mezuna tabiiyet-i ecnebiyyeye giren eşhas tebdil-i tabiiyet ettikleri tarihten itibaren ecnebi sıfatında tutulup haklarında olvecihle muammele olunur. Fakat devlet-i aliyyeden mezun olmaksızın tabiiyet-i ecnebiyyeye girer ise iş bu tabiiyet-i cedidesi kane lem yekun ve kendisi kemaken tabea-i devlet-i aliyyeden addolunup kâffe-i hususatta tabea-i devlet-i aliyye hakkında olunan muammelenin aynı icra kılınacaktır. Her halde tabea-i devlet-i aliyyeden bir şahsın terk-i tabiiyet etmesi mutlaka irâde-i seniyye üzerine verilecek bir senede muallık olacaktır.

Altıncı madde: Saltanat-ı seniyye tarafından mezun olmaksızın diyar-ı ecnebide tebdil-i tabiiyet eden veyahud bir ecnebi devletin hizmet-i askeriyesine giren şahsı devlet-i aliyye ister ise tabiiyetinden iskat edebilir ve bu makûle tabiiyet-i iskat olunan eşhasın memalik-i şâhâneye avdet-i memnu olur.

Yedinci madde: Tabea-i devlet-i aliyyeden iken ecnebi ile tezvic eden kadın zevcenin vefat tarihinden itibaren üç sene zarfında istida ederse tabiiyet-i aslisine ricât edbilir. Bu maddenin hükmü şahsa şamildir. Tasarruf-ı emlâk varisi maddesi nizamât-ı ve kavanin-i umumiyesine tabidir.

Sekizinci madde: Tabiiyet-i devlet-i aliyyeden çıkmış veyahud mahrum olmuş olan eşhasın evladı sâbi dahi olsa pederlerinin sıfat-ı tabiiyetine tâbi olmayarak saltanat-ı seniyyenin tabiiyetinde kalur ve devlet-i aliyye tabiiyetine tâbi olmayub ecnebi adolunur.

Dokuzuncu madde: Memâlik-i mahrusa-i padişahide ikamet eden her bir şahıs tabea-i devlet-i aliyyeden madud olup hakkında devlet-i aliyye tâbi muammelesi icra olunur. Eğer kendisi teba-i ecnebiyeden ise tabiiyetini usula isbat etmesi lâzingelir.

Düstur ,I. cilt, 1. Tertip, İstanbul 1278, 16-18

